

84(чукр-Чхте)6
Є 42

В'ЯЧЕСЛАВ
ЄЗЕРСЬКИЙ

Просвіта
2007

84/48ир-4хтеј6
€42

В'ЯЧЕСЛАВ ЄЗЕРСЬКИЙ

ШЕВЧЕНКО

Роман

1106276

Хмельницький
“Просвіта”
2007

A33539

ББК
84 (4 Укр.-Хме.)
Є-42

В. Єзерський. **Шевченко.**: Роман

Автор роману "Шевченко" В'ячеслав Єзерський народився 1890 року в Ізяславі (нині Хмельницька область), але жив у Москві. Там і написав історико-біографічний твір про класика української літератури Т.Г.Шевченка, який одразу ж потрапив до спеціального сховища, бо в романі відображено реальні картини, життєві ситуації, що випали на долю поета, художника за часів царської Росії. Без гриму, без прикрас, без зайвих емоцій постає людина і світ в культурологічному й філософському вимірові.

Віталій Мацько, який переклав роман "Шевченко" українською мовою, повертає у вітчизняну культуру ще одне незаслужено забуте ім'я – В'ячеслава Єзерського.

Хмельницька обласна
наукова бібліотека
ім. М. Островського

Переклад здійснено за виданням Вячеслав Езерский ШЕВЧЕНКО: роман. Москва: Молодая гвардия, 1931. Тираж 5000.

Переклав з російської Віталій Мацько.

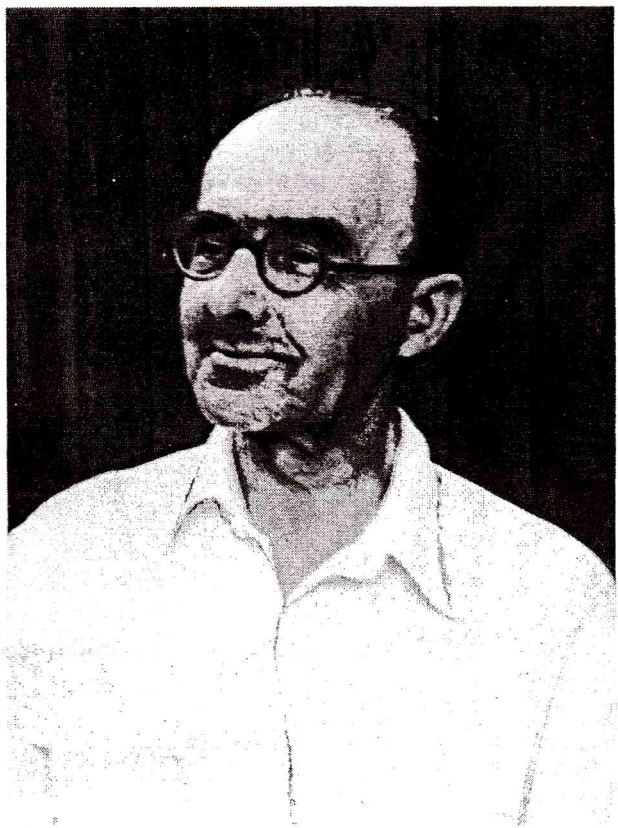
ISBN 966-7872-33-5

Перепечатано 2012

© В. Єзерський, 1931

© В. Мацько - переклад, 2007

© ХмЦНТЕІ, 2007

В'ячеслав Єзерський
(1890-1963)

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Літо 1824 року. Золотавий липневий день володарює над Кирилівкою і кришталеве марево спеки мерехтить у безвітрянному просторі. Блакитно-синє небо із закудланними хмарами поблизу обрію нагадує кварту з піною по вінця. Стомлююча спека, наче хміль, наповнює все тіло солоденькою млявістю і лінню. І навіть сильного жвавого десятирічного хлопчика і то поборола, лежить він в садку під затіненим явором і, підперши рукою голову, стомлено дивиться у далечінь, за село, де спішать до далекого небосхилу пшеничні лани поміщика Василя Енгельгардта. Там якраз у розпалі жнива. Під пекучим сонцем скільки оком кинеш, рябіють блузки, плаття із ситцю жінок та дівчат. Це – жниці на панщині. З раннього ранку й до пізнього вечора мусять вони без спочинку трудитися на пана.

Вогнем пече спина, струмком заливає піт жилаві руки в мозолях, ноги закривавлює цупка колюча стерня, груди розпирає спека, груди ходором ходять, дихають так, наче загнані коні.

А трохи збоку, в різних кінцях поля, чорними шпаками прогулюються панські наглядачі з нагайками в руках, пузаті, бо розпаслися на привільних дармових харчах.

Дивиться дитина. І нехай, окрім смугастих і темних цяток людей та жовтих копиць хліба, нічого більш не видно йому в долині, а все ж таки картина жнив чітко вимальовується перед його зором, оскільки усе до найдрібніших деталей знайоме йому.

Пригадується, як приніс одного разу на ці поля квас своїй матусі. Який жах тоді побачив! Як тоді наглядач шмагав нагайкою жінку, що кинула серп й стала годувати немовля. А як матусі перепало за свіжий тонізуючий квас! Спершись ницьма на снопи, здригалась вона, неначе поранена пташка, від пекучих ударів сириці– трійчатки. І йому перепало, коли, сердито мигаючи оченятами, неначе вовчєня, кинувся він із словами: “Неньку не дам бити!”. Відкинули його далеко в сторону важкі руки панського

холуя ...

Страшні, остогидлі лани ...

Відвертається од них хлопчик, лягає горілиць і розглядає листя, що звисло над ним.

Очі поволі закриваються. Заснув.

Але й сон неспокійний: снує по голій нозі хлопчика малесенька чорна комашка; в русявому волоссі, наче в дикому темному лісі, заблукала коралова божа корівка, а мухи, з бадьорим гудінням, роєм звиваються над головою, липнуть до розпашілих щічок, як до бочки з медом. Не відстає й сонце. Підкрадається воно до сонного, щоб зірвати з обличчя тінь-вуаль, накинуту візерунком-кружечком листя. Ось уже й відкрило ліву щічку, від вуха до підборіддя.

Крутиться хлопчик, а тінь від дерев повільно пересувається садком, і все більше й більше сходить з обличчя слизьке покривало... ще і ще... І раптом яскраві промені пекуче вдарили в очі. Зморщився хлопчик і миттєво схопився, сів на траві, здивовано озирваючись довкола .

– Як же це я заснув, га?

На віттях чирікали задурманені від щастя горобці, в гущавині заплетених травинок сюрчали коники, тут і там на земному трав'янистому килимі виблискували сонячні зайчики, наче розписані кимось золоті яблука.

– Ой, яка спека! Піти скупатись, чи що?

Підвівся, розстебнув комір вологої, що прилипла до тіла, сорочки, рукавом витер спітніле розкуйовджене волосся і стомленою ходою поплентався в долину, де дзюрчить швидкий струмок ...

* * *

– Тарасе ! Тара-а-асе!

Голос був високий, писклявий, різав слух, і на мить од нього хлопчик здригнувся, немов від холоду.

Він уже роздягнувся і, стоячи під спекою, дивився у воду.

Як добре тут! Молоді гнучкі верби тулились одна до одної на березі, і серед них зелено-кучерява красуня калина, нахилившись, заглядала у чисте дзеркальне плесо. А біля них вигналися соковиті, з широким листям, лопухи.

– Тарасе! Тара-а-асе! – почулось знову здалеку.

– Йди ти до біса. Кричи скільки хочеш, київська відьмо! – посварився подумки Тарас.

Знає він, хто це гукає. То кличе мачуха.

Але й вона злюща і сварлива! Одрразу ж й кидається на всіх то з коцюбою, то з макогоном, Тарасового батька і то гризе щоденно. А тому часто Григорію доводиться за вечерею сваритися на жінку і так сильно стукати кулаками, що аж на столі підстрибують і дзвенять горшки та миски. Навіть повечеряти спокійно не дасть клятуща мачуха. Лише рік як оселилася у батьковій хаті, а скільки хлопчиків довелося від неї натерпітись. Терпіти не може її та своїх названих братів, особливо ж наклепника Степанка! Очевидно, мало йому надавав стусанів.

Ні, не піде Тарас додому. А до того ж батька там зараз немає: ось уже три дні як поїхав з дідом Іваном у справах до Білої Церкви. А коли вони відсутні, то в хаті володарює, як заступник і глава сім'ї, рідний Тарасів дядько, жорстокий Павло Грушевський. І, набравши повітря в груди, хлопчик стрімголов кинувся у воду.

Райдужними вервечками піднялися і розлетілись кришталеві краплі; срібними кружальцями, розширюючись, збільшилось коло, і, наче золоті рибинки, підійшли до берега тремтливі хвилі.

* * *

І хоч як не хотілося Тарасикові думати про сім'ю, а все ж таки додому довелося йти: після купання голод про себе дав знати.

Наближаючись до старої батьківської оселі, покритої сірою соломою і виведеним чорним комином, хлопчик здивовано зупинився.

Щось, очевидно, сталося, але що саме? Такого видовища ще

ніколи не доводилося йому спостерігати. Біля хати та поблизу квітника, що його дбайливо викохувала працьовита сестра Катерина, зібрався народ, розмовляючи, а в центрі цього збіговиська стояв і недобре матюкався, розмахуючи руками, солдат Василь, який, їдучи з Києва у відпустку, зупинився на нічліг у хаті Шевченка.

– І знати нічого не хочу, хто і як... А грошей осьдечки й нема! – кричав Василь. – Як вечеряв я у вас вчора, так і поклав на лавці біля себе вузлик з речами. А коли опам'ятався, розв'язав, глянув – а трьох злотих там нема ... Ваші діти крутились тут ... Це тільки вони могли вкрати.

– Чого репетуєш, служивий? Чи не всеньке село на ноги підняв. Знайдуться твої гроші. Було би більше біди: три злотих ... А на дітей моїх навіть не смій думати! Не дозволю! Вони ніколи не були і не будуть злодіями! – кричала ї собі Ксенька, Тарасова мачуха, та так, що аж піна з рота летіла.

– А я знать не знаю, мені щоб гроші були! Хату підпалю, а свого доб'юся, – не вгавав солдат.

Він так голосно кричав і вправно жестикулював, що навіть найсміливіші від нього задкували, побоюючись якби не отримати ляпаса, а Степанко, схопившись за материну спідницю, зі страху, наче повисів на ній, крадькома дивився на довгі рижі вуса солдата, котрі вчора були такими смішними, а тепер страшні.

– Мамо, мамо, а онде Тарас, – тицьнувши пальчиком у бік садка.

Хлопчик, який наближався, добре почув своє ім'я, в нерішучості так і зупинився біля яблуні.

– Тарасе, а ходи-но сюди ближче та й розкажи, як це воно сталося! – засичала Ксенька, зробивши кілька кроків уперед.

Тарас позадукував.

Про що йдеться? Що сталося. Нічого не розумів.

– А навіщо тікав, га? Я гукаю-гую, а він хоча б обізвався... Зараза така. Іди сюди мерщій... Дядьку, затримайте цього хлопця!

Однак, парубок ще й оглянутись не встиг, як Тарас накивав п'ятами, наче вітер, помчав садком.

Прудкі ноги у хлопчика, але ще прудкіші довгі ноги страшного дядька Павла.

Як з-під землі виріс, – мчить до Тараса навперейми. Очі, як у вовка, світаються. Злющий! Недаремно ж Тарас його так не любить, як і Ксеньку. Недарма його іменем матері лякають своїх дітей.

Чоловіки також його бояться, прозваний палачем: якщо треба когось із них висікти різкою, то усі добре знають, що Павло це зробить найретельніше. Часом, тільки пан назве його ім'я, а він уже й перед ним крутиться. Спокійно, без найменшого співчуття, наче насолоджуючись, робить свою чорну справу. І коли жертва надригається від крику, то на його обличчі не здригнеться навіть жодна жилочка.

Про все це відомо хлопчині, а тому він біжить, напружуючи всі свої сили, біжить, що аж мало серце не вискочить. Ні, дарма!

Наздоганяє дядько, валить з ніг, його незграбні худючі пальці, наче кігті, зачепились за вухо.

– А-а-а-й!

Від пронизливого дитячого крику стрепенулась юрба. Навіть скупий Василь і той спершу втихомирився.

– Гроші красти, га?... Пішли до хати!.. Іди, іди! – наказував Павло, підштовхуючи коліном Тараса і не звільняв од пальців почервоніле вухо.

Не звільнив вухо і в хаті до тих пір, поки не зняв зі стіни арапника.

– Спускай штани!

Похлипуючи часто, тремтів Тарас і рученятами все хапався за гаряче, як вогонь, вухо.

– Опускай штани! До кого звертаюся? – знову заревів Павло і, не дочекавшись, незграбно схопив хлопчика, міцно стиснувши між своїми ногами, почав бити. Ремінець свистів, розрізуючи повітря, і пекучі удари лягали, наче розпечені залізні смуги, на без-

захисне дитяче тіло, що звивалося в могутніх лещатах.

Хлопчик задихався, він уже не плакав, а тільки тремтів, як від лихоманки, та часом випускав надто слабкі нечленороздільні звуки. Сльози горохом сипались з його очей на руки палача і на глиняну долівку.

– Де гроші? Заб'ю, якщо не скажеш!..

– Та я ... не знаю ... богом присягаюсь...

– А Степанко казав, що бачив, як ти брав.

– Степанко ... бреше ... гадюка ..., – схлипуючи, видавив крізь силу Тарас, та силкуючись витягнути руку, щоб витерти ніс, бо дуже свербів.

– Брешеш, так? Брешеш, кажеш?

І знову взявся бити хлопчика та ще дужче, ще лютіше.

– Я ... я ... взяв ... – не стерпівши тортур, збрехав Тарас.

– Давай! Де вони?

– Я ... закопав ... біля маминої ... могили.

– Навіщо? Ти зло... – і, на обірваній фразі розлючено швирнув ремінцем. Павло обома руками схопив Тараса за волосся.

На порозі появилвся Василь, він не стерпів:

– Побійся Бога, Павле. Хіба так можна лушпарити дитину ... Хай вони згорять ті злоті... Як би знав ...

– Не твоє діло, Василю! І не тобі мене повчати! – кинув на нього Павло недобрим оком. Сам хазяїн ... що хочу, те й роблю. На ось, бери і геть вимітайся з хати.

Випростався, кинув Тараса в куток, як цуценя і виволік з-під тапчана ковану залізну скриню, з якої дістав майже нову спідницю покійної жінки Григорія Шевченка – Тарасового батька.

– Візьми. Продасиш на ярмаркові. Не прогадаєш... виграєш не три злотих ...

Закрив скриню, сів на лавку, насуплений, як ніч.

II

Побитий до крові, три доби провалявся Тарас в бур'яні на за-

пустілому сусідському городі. Боявся повертатись додому. Адже ж говорив Павло, цей кровожерний катюга, Ксеньці: “Не поверне гроші, присійбо шкіру здеру, йому це так даром не пройде, нізащо”.

Про це дізнався Тарас від своєї сестри Ярини, яка таємно носила йому сюди їсти.

Сердечна сестра в Тараса. Як плакала вона, коли били братика, як намагалась захистити його, але не пускала злюща мачуха від себе ані на крок.

І Яринка ходила, мов не своя, повсюди шукаючи Тараса: заглянула у корівник і в клуню, і в яругах, що за садком, – нема.

“Добре заховався малий”, подумала вона і хотіла уже йти на село шукати, як раптом зашелестіли лопухи і звідтіля донісся тихий, але чіткий голос :

– Яринко, чуєш Яринко? Так хочеться щось їсти, у тебе немає нічого?

Стішилась, кулею полетіла до хати, відкрила з печі кружок, дістала горщик борщу і принесла:

– Бери, їж!

Наступного дня і їй перепало на горіхи: відломивши шматок **паляниці**, ненароком він упав на макітру, а макітра скотилась на долівку і розбилась. Дівчина хотіла втекти, аж ні, у дверях Ксенька появилась.

Мало не лусне від злості. Мачуха ледве косу не вирвала Яринці.

– А тепер, бачиш, як волосся вилізає, – плачучи, виливала жалі сестричка своєму братику.

– Треба кудись тікати, – голосно сказав Тарас. – Але ти не плач. Минеться. У мене ще гірше і боки до цих пір болять, а правою ногою навіть поворухнути не можу. Ось як тільки заживе нога, тоді гайда... Гаразд? Я щось придумаю, як його краще зробити.

А коли Яринка пішла, то якийсь песимізм полонив Тараса.

“Яке це жахливе життя і які недобрі люди! А хіба так раніше

було, хоча б два роки тому?”

І пригадалась Тарасові матуся та його сестра Катерина. Як добре йому тоді жилося! Спокійно грався досхочу, нічого не боявся, завжди ситим ходив. Щоправда, мама надмірно працювала, а тому не завжди могла приділити увагу його вихованню. Та то не біда. Тут мамі допомагала Катерина: вона і нагодує, і вмие, і покладе спати, і навіть поцілує Тараса. Тож недаремно він її називав і своєю матінкою, і нянею. А тепер ось нема її; ще минулої зими вийшла заміж та й виїхала в село Зелену Діброву. І більше сюди не їде. Хто ж приїде в цю розпрокляту хату?.. А мама ось уже рік, як спить ондечки, під вишнею, і вічно буде спати. Сумно зітхає Тарас, дивлячись поперед себе на околицю, де буйно за-кучерявились зелені дерева – цвинтар. Добре, що хоч у нього ще є Каштан.

Тарас гладить рукою собаку, обличчям припадаючи до його вологої мордочки та зазираючи в його добрі розумні очі. А потім цілує в голову, а Каштан безсоромно пхає свій холодний ніс прямо в обличчя хлопчикові, радісно помахуючи хвостом.

* * *

Неначе вільна пташка, що вирвалася із клітки, захмеліла од радості, стрімголов примчалась Яринка через пліт і з гуркотом повалилась в бур'ян, не відчувши навіть як поцарапала коліно.

– Приїхали! Приїхали!

– Хто? – від несподіванки здригнувся Тарас і одразу присів, допитливо зазираючи у сестрині очі, яка засапалась від того, що бігла.

– Батько ... і дід ...

– І дід?

– Авжеж ...

Тарас підскочив, зайнявши горду позу. Нехай його тепер бачать усі, хто хоче: і Ксенька, і Павло. Нічого тепер не страшно! А Степанко?

Але й дістане він гостинець, ще який! Довго пам'ятатиме,

десятому закаже про свої доноси і брехню, диявольський син! Діти саяли від щастя. Адже це для них таке величне свято. Вони завжди тішились дідом, оскільки в ньому відчували надійний захист. Батько – інший; правда, він – добрий, і вони його дуже люблять. Але слабохарактерний, хоч завжди уміє він стримати примхи Ксеньки. А дід! О, то козарлюга, вояка, багато чого видав за свій вік! І хай він нині швець, працює з шилом і дратвою, і хай йому від роду стукнув сто перший рік, але несе якусь силу його поморщена рука, рука гайдамаки і хороброго “лицаря”. Тільки підніме руку старий – і на місці закам’яніє Ксенька, помахав кулацюгою, висловиться недобре, плюне і посуне в хату зі злості совати коцюбою та рогачами...

І ось цілими днями Тарас з дідом, а то, бува, підіб’є його десь прогулятися. Довподобі хлопчині слухати цікаві розповіді старого про козаків, про те, як дід воював з ляхами. А в хаті про це не поговориш, заважають. Завжди, як більмо в оці, снує сюди-туди злюща Ксенька, стукає посудом, буркоче, одгризається. А іноді батько встане з-за стола, де, зіпершись на лікті, читає чотирі-мінеї чи Біблію, підійде і крикне:

– Слухай, Тарасе, іди пограйся! Не надокучай дідові!

– Дідуню, а пішли ген, у степ, – благає хлопчик, хапаючи діда за руку, який сидить на призьбі й гріє старі кості.

– Ну, дідуню...

Мовчить дід, не хочеться вставати. Прикидається, наче дрімає: закрив очі і голову у широкополому солом’яному брилі схилив на груди. Ледь-ледь хропе. А з його білою бородою заграє вітер.

“Зачекай, зараз у мене швидко прокинешся”, усміхаючись, думає Тарас, скаче у бік, зриває пухнасту кульбабу і, підкравшись тихесенько до діда позаду, лоскоче потилицю.

Здрагається дід і тут же відкриває очі.

– Оса, оса, дідусю! – сміється хлопчик і ще голосніше захопиться од сміху, дивлячись, як дід починає рзмахувати брилем.
– Пішли краще звідсіля, а то ще вжалить...

– Ах ти збитошник! Ось ти який. Зачекай-но... – погрожує пальцем дід і сам також сміється: дивно йому, що так спритно зумів обманути його малий.

Стогнуци, встає на ноги, бере онука за руку і, через перелаз, біля воріт, виходять на дорогу. Там тихо-тихо: ще вдосвіта майже всі селяни пішли на жнива, в поля.

Тільки кури та гуси де-інде пасуться обабіч в'юнких селянських вуличок, перекопаних коліями від важких коліс, а ще хрюкає від задоволення в калюжі свиня, виваливши лискучу від жирного чорнозему, наче полаковану, спину.

– Дідуню, чуєш дідуню! А чого це небо не падає, га? Якби впало, то всі задушилися б, правда?

– Не впаде. Стовпи залізні міцно його підпирають, – дід усміхається у вуса від дивного онукового запитання.

– Залізні стовпи? А де вони?

– О, то далеко! Аж ген, за горами.

– А ти їх бачив, дідусю?

– Ні, туди не достатись. Надто вже задалеко. Сил не вистачить. Сил...

– І ніколи не побачиш, – раптом перериває його Тарас, – бо їх зовсім нема. Я ходив дивитись ще тоді, коли мама живою була. Заліз на курган, на самий вершок, і озирнувся довкола. Села вріз-нобіч: там і тут. А стовпів ніяких. Заблукав, навіть подумав, що в Моринці потрапив. Чумаки їхали і підвезли до Кирилівки. А Катерина два дні обзивала прибудую... Далеко, мабуть, відбився од хати. А ноги у мене міцні. Ось поглянь!

І, наче силкуючись переконати в цьому діда, Тарас починає перестрибувати через канави і річечки, що трапляються на шляху, навмисне вибираючи найширші з них.

– Правда, виходить! Бачиш, який я прудкий, а ти кажеш... Ну, а тепер розкажи, як ти воював в Умані... Про Залізняка та Гонту...

– Та ж уже розказував про них...

– І ще, дідуню...

Хоч не хоч, а доводиться старому вкотре повторювати мовлене.

– І ти був такий сміливий? І не боявся? Ні крихти?

– А з якого дива? Звичайно, ні. Чи ж хіба я баба? – гордовито відповідає дід і лагідно погладжує зморщеною рукою русаве і м'яке, наче льон, Тарасове волосся.

Обоє ідуть тепер вони пообіч дороги, вибираючи затінені стежки. Пробираються уздовж обплетених дворів, за якими, тихо, погойдуючись на вітрові, стоять на весь ріст соняшники. Скільки їх! Без них не знайти жодної хати, жодного города. Гордовито вони тримають на високих міцних стеблах золотаві капелюхи, наповнені зернятами, що дозрівають, і, начебто, слухають вони та не наслухаються діда.

І чого тільки не буває в його, розмальованих романтикою, сповідях! Якось розігрався в негоду, запінився і бушує в земних берегах неспокійний широкий Дніпро, і чутко прислухаються до його буркоту невгамовних білогривих хвиль і прибережні горбки, і, зі страшною пащею, пороги, і вільний острів Хортиця – батьківщина Запоріжжя, славне гніздов'я Січі, звідки випурхнуло стільки сміливих і мужніх орлів: Тарас Трясило, Залізняк, Гонта, гетьман.

Конашевич-Сагайдачний... А бо ж спритний і кмітливий Іван Підкова. Хіба не герой? Назвався братом молдавського господаря, зібрав військо, посадив його на легкі човни “чайки” та й попрямував Чорним морем, на Турцію, до Стамбула, грабувати береги Анатолії. Багато надбав усілякого добра: домотканних дорогих килимів, золотих кубків і посуду, коштовного каміння, срібних монет, а ще величезну кількість східних скарбів. Але й погуляв тоді! Славний був час, – зітхає дід Іван, сумно задивляючись у бік зеленого гаю, за галявиною якого під пекучим сонцем золотом розливається безкрає поле – поміщицьке ярмо на шиї українського народу, колись такого вільного.

– Ой-йо-йой !

– Ти про що, дідуню, думаєш? – запитує Тарас і пильно загля-

дає йому в очі. У діда на лобі, як борозни, зморшки, а під кущами сивих насуплених брів – гнівне полум'я очей.

– Та так собі ... – неохоче відповідає дід і, обминаючи житній лан, повертає праворуч у степ.

Гарно в степу! Високі хвилі дикої густої трави гойдаються від подуву свіжого вітру, дихають, золотяться, переливаються сріблястим вереском, полином та білими парасольками кульбаб і шумлять-шумлять, неначе морський прибій, біля підніжжя могил-курганів, схожих на острівки, розкиданих у безмежному блакитному просторі. Здається, наче гуляй-вітер розчісує гребінцем заплутані зелені кучері оцій благодатній землі.

Сяде під курганом дід Іван, і ще дужче стиснеться його старе серце. Витягне капшучок, туго напакує тютюном стару обкурену люльку, викрише вогонь із кресала і довго жадібно потягує міцний та гіркий, як його думи, дим, і довго час від часу поплювуює набік. А Тарасові байдуже: гасає, підстрибує та перевертається, квіти збирає. Нарве таких, що зовсім не пахнуть, та й пхає їх дідові під ніс:

– Нюхай! Не хочеш? Ха-ха-ха! Ну, стривай! Сплету з них віночок для Яринки. Славний який вийде!

Покладе квіти на узгірку, віддалиться і кине́ться ницьма в траву. З головою впірне в неї.

– Тарасе! Тарасе! Ходім додому! Пора! ... Де ти?– гукає дід, і, склавши долоню човником, прикладе її до лоба, мружиться від сонця, довго і уважно дивиться вперед.

– Не бався. Чуєш?

– Ау! – голосно десь поруч чути голос Тараса, сміється, весь розчіпчаний, розхристаний, вилізає нарешті із свого сховища. Й одразу ж забуває про свої ігри, наче їх не було зовсім, обличчя набирає серйозного вигляду, а голова наповнюється новими помислами.

– А я буду воювати, га, діду?

– Ти? Хто зна, можливо і будеш... Накаже цар – і підеш. Нічого не вдієш, – тремтливим голосом відповідає дід.

– Прекрасно! Я буду схожий на тебе. Нікого не боятимусь. І у мене буде гострий палаш, мушкет і довга-предовга піка. Тоді осідлаю коня і приїду до нашої хати. “А де тут Павло? – спитаю. – Виходь. І Ксеньку сюди виводь”. Прицілюсь на них із мушкета – бах! – і розстріляю. А Степанка заколю пікою! Що не так, га? Чого мовчиш? Хто мучить інших, того зовсім не шкода. Ні граминьки. Хіба гайдамаки не те саме чинили? Ти ж сам розповідав...

* * *

Але перш, ніж заколоти Степанка, то Тарас поставив йому синця під правим оком.

Приводом для цього послужило ось що.

Якось, забавляючись в садку, Тарас чисто випадково зупинився під деревом, звідки виднілося велике дупло, покрите мохом. “А що, коли там білочка?” – подумав хлопчик. Довго копирсався, витягуючи сухе торішнє листя, поки дістався дна.

І раптом... щось задзеленчало. Як він здивувався, коли побачив, що це монети, ті три злотих, за котрі так по-звірячому його побив Павло!

“Ага, так ось, хто злодій! Степанко. Стривай, сучий сину. Я ж тобі покажу!”

Злість та обурення клекотіли в ньому, і навіть хотілося цими днями заподіяти яку-небудь шкоду всім його палачам. Підібравши момент, коли Павла не було в хаті, а Ксенька пішла до хліва доїти корів, Тарас, як коршун на курку, налетів на Степанка, котрий забавлявся у дворі, звалив його під себе і почав гамселити.

На несамовитий Степанків крик вискочила із хліва Ксенька, але перш, ніж встигла отямитися, то Тарас тільки п'ятами накивав.

– То я йому морду розквасив! – гордо кричав Тарас, тікаючи та озираючись. – Твій Степанко – злодій. Це він украв у Василя три злотих, а вину спихнув на мене... Я щойно знайшов їх в садку, в дуплі верби. А віддам їх дідусяві... Я ще мало всипав Степанкові. Не встиг. Так і передай Павлові. Не боюсь я вас! Нікого!

1106276

І, побрязкуючи монетами, побіг Тарас за клуню, до куреня, де влітку завжди ночує дід. Не любив старий спати в душній олюдненій хаті. На свіжому повітрі зовсім інакше! Теплі розкішні темно-сині українські ночі, а якщо якась з них видасться й холодною – не біда. Про всяк випадок прихопив кожуха. Він зігріє.

– Дідусю, чуеш! Не піду я більше додому ніколи. Я набив Степанка. Поставив йому синяка під оком!

– А чого це ви не поділили? – стривожився дід.

– За спричинену кривду, – каже Тарас і висипає дзвінки монети старому на коліна. – Степанко вкрав, а мені на горіхи перепало. Ох і кляті... Хіба щось не так? Де ж тоді правда, га?

Мовчить дід, роздмухує люльку і, зіпершись, дивиться на величаве вечірнє небо, засіяне променистими зорями.

Воно – як велетенський вулик, де рояться міради золотавих бджілок.

– Зірка впала. Бачив?

– Так.

– Поза гай упала. А її можна відшукати? Маленька вона, як іскра, наче висікли її з кременю.

– Маленька, маленька, а гасне раптово, як іскра. Не долетить до землі.

– А чому всі зорі мерехтять? Вітер ними колише, чи що?

– Вітер.

– Але ж його зараз нема. Дивись, як тихо.

– Тут нема, а там, у вишині, є. Ну, гаразд. Ти де спатимеш?

– З тобою і з Каштаном.

Пес, що спав на соломі біля куреня, зачувши свою кличку, підняв голову і насторожився.

– Спи, спи, Каштане. Розумний пес... На добраніч, дідуню.

Над горизонтом мідним колом зійшов місяць і, поступово блідніючи, срібними пучками променів освітлює околицю.

Темні тіні дерев у садку, залиті місячним сяйвом, також поволі засинають.

III

Як непомітно минає час! Дні миготять, наче помах пташиного крила. Скоро минула зима; весна на порозі.

Тарасикові виповнилося уже 11 років, а дідові Івану пішов 104. Старенькій Шевченковій хаті повинно бути ще більше: похилилась вона, згорбилась, осіла – хоч би в землю не вгрузла. І солом'яний дах прогнів, місцями протікає, особливо тепер, коли березневе сонце щедро поливає гарячим промінням сніг, що лежить на соломі. Треба поправити.

Керуючий маєтком послав Григорія Івановича до Києва у важливих справах. “Ось повернуся з дороги, тоді й неодмінно попрошу в нього соломи, кроків та іншого матеріалу, необхідного для ремонту. Раптом послухається”, розмірковує Шевченків батько. Поїхав Григорій.

А Ксенька з дітьми та дідом у хаті.

Старий дід у полотняних шароварах гріється на припічку, ноги його у лаптях звисають, і постукує молоточком, полагоджуючи чийсь чоботи, а Тарас, знайшовши якусь картину, пильно розглядає її.

- Дідуню, а хто це такий?
- Де? – ліниво перепитує дід.
- Ось, поглянь.
- То це ж козак.
- Про якого ви мені розповідали?
- Авжеж.

Тарас ще пильніше придивляється до строкатого лубочного запорожця, згодом, копирсаючись у попелі, дістає вугляка і, крадучись, починає на стіні малювати образ козака, що так вразив його душу. А мачушині діти, затамувавши подих, уважно стежать за кожним порухом.

Тільки Степан, наблизившись і лукаво посміхаючись, басом косує на нього та час від часу кидає свій критичний погляд, наче стріли.

– Одне око більше, а друге – менше. І вуса коротші...

– Нехай як є. Не твоя справа. Не сунь свого носа.

– Мамо! А Тарас знову малює, – жаліється Степанко, тим часом Тарас, викинувши вугляка, вискакує з хати, наче м'ячик.

– Лихо ти моє, лихо! – горлає Ксенька. Ну що ж мені робити з тим чортякою? Вишкрябала й вичистила всеньку хату, а він що наробив. Як повернеться Григорій, присягаюсь, що скажу, аби віддав до малярів. Здохну, а в хаті його більш не триматиму.

– Кричи, кричи, дуже я тебе злякався, – шепочуть Тарасові вуста, прислухається він до дверей і стежить за бурульками, що звисають зі стріхи й райдужно переливаються на сонці, вони точнісінько схожі на цукерки-льодяники, що їх привозив батько зі Стрітенського ярмарку, з Києва. Потім чимчикує до перелазу біля воріт і кидає поглядом на дорогу. Вона почорніла і вся виблискує від калюж, а на ній – сипкий зернистий сніг схожий на змочений цукор. Верхівки горбів уже звільнилися від снігової ковдри і вилискують, а на рівнинах де-інде темніють п'ятна – огріхи в білому зимовому одязі.

“Важко буде їхати батькові таким роздоріжжям, – думає хлопчик, – та не біда. Скоро підсохне. Сонце ж як припікає! І тоді знову разом з дідом гайнем у поле”.

* * *

А увечері перед сном закортілося порозважатись.

– Степанку!

– Чого тобі? – ліниво обізвався той, сидючи без діла на лавці й старанно копирсаючись пальцем у носі.

– Хочеш, намалюю тебе?

– Де, на стіні? – ехидно усміхнувся Степанко.

– Ні, навіщо? На папері.

– Не зумієш.

– Ага! Побачиш!

– Гаразд, – погодився Степанко.

– В такому разі принеси мені полумисок, дзеркальце, квартиру

води і цибулину

– І папір.

– Ні, папір пізніше. Найважливіше – не дивися, що я буду робити, інакше нічого не вийде, – сказав Тарас.

Отже, коли усе замовлене з'явилося, він старанно закіптявив палаючою цибулиною денце полумиска, загасив скіпку і поважно, навіть не усміхнувшись, сказав:

– Ось уже й скінчив. Всунь палець у воду і потри ним дно полумиска. Так... А зараз змасти цим пальцем у себе під носом й під нижньою губою.

Недорікуватий та довірливий Степанко робив усе так, як йому казав Тарасик, але настільки цим захопився, що й не помітив, які неймовірні зусилля докладав Тарас, аби не розреготатися. Він то відвертався, то тікав у кутку, то закривав носа, то навмисне покашлював.

– Ось і усе, – сказав він нарешті та таки не стримався, розсміявся на всю хату. Аж сльози залляли йому очі.

– А тепер папір, так? – нічого не второпавши, перепитав Степанко.

– Ні..., ні... не треба... – захлинаючись, реготав Тарас. – Я уже тебе намалював. І який же ти тепер смішний! Дідуню, подивіться! Ви ж не впізнаєте Степанка! Справді гарний портрет, еге?.. Поглянь-бо на себе у дзеркало, дурнику!

Подивився Степан у дзеркало й одразу ж збагнув, що його ошукано. А й справді, який він смішний!

Великі чорні вуса з-під носа розповзлися майже до вух, а під нижньою губою недбало була розцяцькована борода. І темні кілечка сажі виднілися на щічках і на чолі.

Спершу розгубився Степанко, мовчки стояв посеред хати, тільки очима шукав якогось предмета, аби ним запустити в Тараса. Але коли дід, діти і навіть Ксенька, від якої згодом добряче перепало пасинкові за його творчість, дружно розсміялися, тоді й зовсім зніяковів: почервонів, як рак, і стрімголов вилетів із хати. Це був останній веселий вечір Тарасикового дитинства.

Тарас не помилився, коли подумав, що важко доведеться батькові добиратися додому. Однак, тільки ця прикрість сталася не з причини бездоріжжя, а через хворобу Григорія Івановича.

Лежав він у соломі на возі, вкритий зверху овечим кожухом, без сил, знепритомним, із закритими очима, й земляк Стецько Цибуля, товариш дитинства і такий же кріпак, як і він, третю добу, поволі спроваджував його додому, намагаючись не трясти на вибоїнах й поворотах, тому що при кожному поштовхові хворий починав занепокоюватись, стогнати.

А коли, проминувши околицю, виїхали на знайомий польовий путівець, то вся Кирилівка уже знала, що везуть безнадійно хворого Григорія Шевченка.

– То, як він? – збираючись юрбою й оточуючи підводу, тихо і наче з якоюсь обережністю запитували селяни.

– Погано. Дуже зле почувається. Все більше перебуває у безпам'ятстві, іноді марить, – мало не вдесьте відповідав візник. – А повернеться до пам'яті на хвилину – пити просить. Чотири фляги води уже випив.

– Зрозуміло: пропасниця. Простудився бідний, що тут вдієш?

– А ось і садиба. Тільки-но побачив Тарас підводу, що заїжджала у ворота, стрімголов помчався їй назустріч.

Але що це? О, боже! Тато! Що з ним?

– Тату! – розпачливо закричав Тарас і здивованим поглядом вп'явся у його бліде-бліде, землянистого кольору, обличчя з набряклими червоними віями й синяками навколо них.

Обережно підняли і понесли Григорія до хати Стецько та друзі. З глибокою втомою Цибуля сказав:

– Ось і привіз я вам хазяїна, однак, певно, не на радість. Не бачити йому більше рідної оселі, не поладнає він її новою покрівлею, не підпиратиме новими дубовими стовпами. Ні! Іншу хату, очевидно, нам доведеться майструвати для тебе, сердешний, домовину на три аршина завдовжки. Е-хе-хе, добрим ти був чоло-

віком, небораче...

Чоловіки та молодиці тісним колом обступили Григорія, який лежав на лавці в кутку під образами, перехрестились і голосно стали плакати, а хворий несподівано відкрив очі, обвів поглядом кімнату і зупинився на Тарасові, який, плачучи, обняв ноги. Сказав:

– Синові Тарасику з мого хазяйства нічого не треба... він не буде абиякою людиною, з нього буде або щось дуже добре, або велике ледащо.

І поклав на дитячу русяву голову свою холодну руку.

Піднята для благословення, наче свинцем налита, впала тяжка рука; груди ходили часто і хрипло; широко відкриті очі дивилися тільки в одну точку і тіло якось забилося в конвульсіях. Але завмерла і рука. Заніміло і випросталося тіло. Не стало Григорія.

– Спи, спи спокійно... – прошепотів дід Іван. – Ти найщасливіший за усіх нас... ти вільний... а ми...

Нахилився над мертвим тілом сина, притулився сухими губами до його блілого, наче віск, обличчя, одразу ж закрив очі, приклавши їх зверху мідяками...

IV

Смерть Григорія, а після того і від'їзд діда до Чигирина, зрештою розв'язали Ксеньці руки. Вона стала ще більш задерикуватою і дратівливою, не бажала навіть бачити пасинка, бо й над усе ненавиділа. Весь час тільки й думала як здихатися його. Хоч і Тарас цілими днями вештався околицями, прибігаючи додому хіба що від голоду чи ночувати, а зі Степанком й зовсім перестав дружити, та навіть і така присутність турбувала мачуху: де гарантія, що цей збитошник знову не поб'є її Степанка? Адже став ще гіршим, ніж був: хитрий, утаємничений, дратівливий. Вечорами мовчить, ні на кого не дивиться і тільки з Яринкою перешіптується. Не інакше як зговір якийсь проти неї, Ксеньки, замишляють. “Дід винен, завжди захищав, ось і маєш”, – невтішно

думала мачуха і басом дивилася на Тараса. А весна квітувала, і днями бігав хлопчик, втішався запахом перепрілого чорнозему й запахом молоденьких липких бруньок.

“І що ось так буде рости, як гиляка? Великий до неба, а дурний, як не треба. А ми повинні годувати ось такого дармоїда? Дзуськи!”

Отож, коли земля вкрилася густими соковитими травами, тоді прогнала Ксенька, послуховавшись Павлової ради, свого пасинка з чередою телят і свиней на пасовисько, що поблизу сіл Кирилівка і Тарасівка. Поля довкола цих сіл, наче хвилі. Побіліла степова далечінь, закривається високими могилами, котрим ліку немає в Звенигородському повіті на Київщині. Це ті ж могили, де так любив засиджуватися дід. Отож для Тараса вони – краще місце відпочинку.

З довгою палицею в руці і торбиною за плечима, до якої клав окраєць чорного хліба, у супроводі Каштана, з раннього ранку виходить Тарас з дому на цілісінський день в поле.

Пустить череду на вигоні, а сам виріже очеретяну голосну сопілку і нумо вигравати, що є духу, з усмішкою позираючи на Каштана, який погавкує й улесливо басує на його музичний інструмент.

– Чого гавкаєш, га? Щось не подобається? От дурненький!

Покладе сопілку вбік, ляже наознак і довго вдивляється на оксамитово-синє небо, де срібними острівцями нерухомо стоять хмари. А ось і позолотився, засяяв небокрай. Як швидко пролетів день. Великою червоно вогненною кулею сонце зависло над горизонтом і здається таким близьким, що варто тільки трішечки пробігти і доженеш його, схопиш руками. Осьдечки опуститься нижче, темною смугою земля розділена навпіл. Легенький туман клубочється, покриває степ. Із нірок вибігають ховрашки і, спинаючись на задні лапки та повернувши мордочку до заходу, гучним свистом супроводжують сонце, що лягає спати. Ось і нема його. Сиротинно тьмяніє вузенька малинова смужка на небосхилі. Смагливий вечір тихо спадає на поля, а назустріч йому

вибігають мерехтливі зорі.

– Пора! Додому!

Лунає посвист батіжка, не стихає сопілка, і череда слухняно збирається до купи.

Але, очевидно, саме наостанок випали Тарасові такі прекрасні дні. Ще й тижня не минуло, як нове розпорядження надійшло від Павла:

– Наша череда не така й велика. З нею може впоратися і Яринка, а Тарас нехай гроші заробляє.

І зробили Тараса пастухом громадської отари овець. Це завдання набагато важче. Через велику кількість овець від пастуха вимагалася особлива увага, суворий догляд за вівцями. Не вповрався хлопчик з цією “окаянною” справою. Спершу виходило все до ладу. А коли захопився малюванням, то й зовсім забувся про худобу, наче її й не існувало на світі. Отож, пригнавши череду додому, то не дорахувалися четверо сусідських ягнят: мабуть відбилися від стада і заблукали. Врешті-решт, ніхто їх не вкрав. Каштан чужого й близько не підпустить. Хіба винен Тарас, що Стецько Цибуля подарував йому стару записну книжку й шматок олівця? Ніякого виправдовування не хотів чути Павло і, хоч вівці згодом знайшлися, все ж таки в той вечір Тарас одержав добрячих стусанів, та ще й погроз, коли щось подібне станеться, то закриє його в коморі, там, де щурі.

* * *

Білі та чорні овечки вільно пасуться на вигоні, гризуть соковиту свіжу травичку. Нагадують вони білі хмари, мов пір’їни, напереміж з темними хмарами, що повзуть небом. А трохи далі стоїть старий чорний баран й постійно дивиться в одну точку.

“Намалюю його”, – думає Тарас і береться за роботу.

Усе на світі забув. Сидить під ясенем і не бачить, як чиясь постать крадеться позаду і, затамувавши подих, з великою цікавістю стежить поза його спиною за прудким маленьким олівцем.

Малює Тарас, а чорний баран позує.

Але раптом художник впустив з рук олівця, схиливши голову. Важкі думи зненацька полонили його і полилися рясними, як дощ, сльозами.

– Чому, чому ти зажурився? Не плач, не треба!

Дві теплі дівочі долоні лагідно лягли на плечі пастуха, міцно обвили його шию, а ніжний цілунок гаряче й лунко задзвенів біля вух. Що це? Сон? Хіба у світі ще існує ласка, коли усі те й роблять, що переслідують і ненавидять його, сироту?

– Оксанко! – стішившись, вигукнув Тарас і кинувся у її обійми. – Оце так? Адже три роки не бачились. Ніякої гадки й не мав... Звідки ти?

– А ми увесь цей час жили у Багачівці. А тепер знову повернулися в Кирилівку, – радісно сказала Оксана

– Отож, тут замешкаєте, так?.. І зустрічатимемося?

– Так Тарасику. Тільки не плач. Не треба. Знаю твоє горе

– І як Павло мене бив вчора також знаєш?

– Все знаю, – важко зітхнула дівчина і сіла, притискаючись до нього струнким станом. Враз очі Тарасові стали сухими.

Так, тут була любов. Три чи чотири роки тому зародилася вона між дітьми-однолітками. Веселим і безтурботним було їхнє минуле. Хіба можна забути забавлянки у вершників, коли стрімголов гналися “на коні”, що ним слугувала вербова паличка, і так гасали, аж курява позаду здіймалася; а як саморобні човники із березової кори прикрашали дзеркальне плесо ставу; або великі сині волошки, крадькома зібрані у морі золотого жита, з них сплітав вінок і дбайливо накладав його Тарас на голову своїй подружці дитинства; такий непереборний потяг один до одного, радість побачень?!

І ось тепер Тарас радісно дивився на Оксану. Для нього вона залишилася такою, яку знав раніше, тільки трохи підросла і ще вродливішою стала! Навколо чола обвилася, як праник, довга чорна коса; карі очі виблискують радісно з-під довгих густих вій; вигнулись дугою, немов коромисло, чорні шовкові та тонкі брови. А як запалило гаряче сонячне проміння її шию й оголені по

лікті руки!

Здається уся вона пахне сонцем, польовою травою і духмяними квітами, наче весна.

– Яка ти чарівна! – не стримавшись вигукнув Тарас й обірвав себе на півслові, бо побачив як дівчина зашарілась. – Ти мене заспокоюєш: ”не плач”. Важко як... Не можу... Знаєш що: а давай втечемо звідсіля, Оксанко... Назавжди, – після невеликої паузи сказав він.

– А куди? – здивувалася дівчина і набрала серйозного вигляду.

– Та будь-куди. Хіба це має значення. Світ білий широкий. І Яринку візьмемо з собою... Ти ж знаєш Яринку...

– Певно що знаю. Вона тоді ще малою була. Мабуть, що мене не пам’ятає...

Хтось гукнув Оксану.

– Завтра будеш? – поспішаючи запитала вона.

– Неодмінно, тільки не барися, прихोдь раніше! – Крикнув Тарас, сумно дивлячись, як битим шляхом полопотіли бронзові засмагли ноги “кучерявої” Оксани.

* * *

За сонячним бабиним літом, що розвішало садками срібне павутиння, непомітно підкрадалась осінь, похмура пора, коли вся природа ціпеніє, зодягаючись в суровий відтінок холодної тьмяної криці.

Недарма в цей час зріють, наливаючись соком, червоні яблука: їх наповнюють залізом виснажені судини землі. І все ввижається залізним: в’яле руде листя, наче його побила корозія; оголені стрункі стебельця трави стирчать, як зламані козацькі списи; а вервечки дощу кришталевою сіткою обриваються з низького свинцевого неба і безплідно розсіваються мжичкою в каламутній воді. Ніби величезний невід обсотав Кирилівку, тримає, не випускає. Зле людині потрапити під таку негоду. А Тарас, обідраний і босий, з чередою в полі. Тремтить і дубіє від холоду-вологи,

захрип та кашляє. На душі у нього подібна похмура осінь.

Чи довго ще так мучитися? Хоч би з Оксаною побачитися, то й одразу відлягло б від душі. Ні, мабуть, що вона не здогадується, як він страждає: вона мешкає на іншому кутку села і, звичайно, не відпустять її в таку негоду.

Та скоро мукам Тарасовим настав кінець. Захворів і зліг. Підійшов до нього Павло й твердим, рішучим голосом заявив:

– Так ось, як тільки одужаєш, то підеш до Бугорського. А то ні чого, бачу, з тебе не буде. Зрозумів?.. За буквар сядеш.

“Але ж я умію читати. Ще батько мене відсилав по науку до міщанина Губського”, – намагався пояснити Тарас, однак злякався: не міг терпіти будь-якого заперечення безсердечний Павло.

– Чуєш? За буквар!..

– Добре, – відповів Тарас, і подумав “хто зна? Можливо це й на краще”.

V

Неначе білява русалка з розпущеною косою, із завиванням-свистом, витанцьовує у полях і на дорогах зимонька-метелиця. Мете поземку, нагромаджує кучугури і, підбиваючи їх, як подушку, кличе на ось таку пухову постіль чорні сільські хати.

Ніби вічним сном, тихо спить під сніговим покривалом Кирилівка.

Єдина лише хата, найнепокірніша від усіх, ніяк не хоче змиритися з мертвою безмовністю, що її оточує: це приходська школа. Стоїть вона в стороні од церкви, на горбку і, якимось зневажливо, дивиться тьмяними віконечками на сусідні хати, що так легко підкорились зимовій стихії. Сперечається з метелицею, із усіх сил намагається перекричати верескливим гупанням стайню на скрипучих завісах, – дарма: ще сильніше налягає метелиця на неї. Схопить пригорщі сухого снігу, наблизиться і з шаленим свистом кине у вікна, а сама знову повіється білим клубочком, регочучи, аж ген, де пустир. Хуртовина завиває точнісінько так,

наче хлопчик-пустун, розігравшись, несподівано починає засипати очі піском...

Сумна й непривітна знадвору школа: темні стіни закладені заміття, потріскалися; дерев'яний ганок, із зіпсованими поручнями нахилився так, ніби на нього якась небачена сила натискає, і цегляна труба на дахові зрідка пускає дим навіть у морозні дні. У час, коли на дворі плюта, порівнюєш зором решту домівок: зі всіх, навіть убогих, весело клубочиться з коминів сизий дим і так, наче щойно вони запалили цигарки, тільки єдина "вчена" хата – некуряща. Здавалося, що і цим намагається відрізнитися од інших.

Та й внутрішній стан її похмурий і немилий: у темному, заплутаному павутинням, кутку – старий, припорошений образ чорнявого Христа, незграбна робота суздальських іконописців, з лампадкою перед ним; посеред кімнати – довгий дерев'яний стіл з двома рядами дубових лавок; ближче до порога, впритул до стіни, глиняна грубка, а біля неї – невеличкий столик і стілець для вчителя. В протилежному кутку – ще одна лавка, децю коротша, "для покарань", а над нею, на стіні, на зігнутому цвяхові, товстенький пучок різок – "березова каша".

Холод і сирість – як в погребі: холод пробирається крізь віконні й дверні щілини. Руки і ноги учнів дубіють, а коли дихають, то пара вилітає з рота. І, наче на сміх, холодне грубка, жадібно розкривши рот. Даремно. Не нагодувати. Дивним стає її харч: соснові колоди і стружки у спритних руках учителя, дяка Бугорського, перетворюються в гроші, монета котиться до шинку і звідти повертається у вигляді повної пляшки горілки. То хіба це не грубка для учителя Бугорського? А на все інше він плювати хоче. Звук патлатий паразит жити за чужий рахунок, у нього руки завжди тремтіли, а червоні очі наповнювалися слізьми і ніс у нього був багряно-синім, м'ясистим, як баклажан. Мало йому того, що замазку віконну і дрова пропив, то він ще й розібрав частину сусідського тину заради одієї й тієї ж мерзеної мети...

А як він ставиться до учнів! Про це красномовно свідчить,

отой рубель, лінійка, що лежить у нього на столі, бо з нею він не розлучається ні на хвилину. Вона – його вірна супутниця під час уроку, вона завжди в роботі: розсікаючи повітря, наче блискавка, несеться над столом, то гострим ребром, то плоскістю опускається іноді на спину, інколи на голову, переляканих до смерті, школярів. Ось такий він, сільський учитель, дячок Бугорський.

* * *

Рівно о дев'ятій годині заходить він до класної кімнати і, пробігши поглядом по лавках, бажаючи перевірити, чи нема, часом, хто сидить (коли він заходить до класу, то всі учні повинні стояти, виструнчившись), хриплим голосом наказує:

– Читай молитву! Хто у вас консул, га? Ти, Остапчук? “Консулами” називають старших чи чергових у класі, наприклад, чия черга випала.

– Остапчука сьогодні немає, – дружньо відповідають діти.

– Замовчіть! Хоменко, будеш сьогодні консулом! Читай молитву!

Блідий, невисокий на зріст, хлопчина виходить на середину класу і, повернувшись до ікони, запинаючись, починає:

– “Отче наш, що єси на небесах...” – і потім – “Спаси, Господи, людей твоїх і благослови насліддя твоє, перемоги благовірному государеві нашому імператору Миколаю Павловичу...” – і несподівано збивається, зупиняється, повернувши голову до дверей.

– Ну! Ну-у! Що сталося? – волає учитель і також обертається.

На порозі, переминаючись з ноги на ногу і тримаючись рукою за клямку, стоїть переляканий Остапчук.

Мокрий сніг розтає на чоботях і поволі стікає на землю, утворюючи довгий струмочок. Бугорський кілька хвилин мовчить, вперто, як бик, дивиться червоними очима на хлопчика. Потім погляд кидає на підлогу і уважно стежить за струмочком. Що поволі збільшується від талого снігу, дивиться, немов вивчає цю ситуацію. Почервоніле спите обличчя пересмикується й ріденька

борідка, мов у цапа, починає ворухитися, наче од вітру. Це не добра ознака і всі учні, затамувавши подих, перелякано спостерігають оцю німу сцену.

– Я ... Я ... більше не буду ... проспав ... ненароком, – нарешті вимовляє Остапчук і молитовно позирає на вчителя.

Бугорський мовчить, але нищівним поглядом свердлить винуватця. Жорстокого погляду не витримує хлопчик. Він опускає очі, стоїть ні живий, ні мертвий.

– Хоменко продовжуй! – різко повернувшись від дверей, наказує Бугорський.

– “перемоги благовірному государеві нашому Миколі Павловичу. Всія Росії..! всія Росії...!”

– Ну-у!

– “ ... всія Росії ... всія Росії ...” Забувся ..., – тихим, пригніченим голосом каже Хоменко, ковтаючи слину, весь настовбурчився, коли помітив занесену лінійку.

– Царя забувати, га? Байстрюк! То навіщо ти після цього потрібен на білому світі? Морда твоя пороссяча!.. Скільки разів треба повторювати, що ми живемо для царя земного, га? Що ми без них? З голоду здохли б! А школу ось цю, де вчать вас уму-розуму, хто збудував? Хіба не він, добрий государь наш, турботливий, як батько?... На місце, негіднику!.. – стукнув зі всієї сили кулаком по столу розлючений дяк . – Пархоменко, читай молитву .

Молитву врешті-решт прочитали .

– Сідай!

І, наче за командою, як накручені манекени, всі учні сіли на лавку.

Дяк за списком називав учнів.

– Кавун!

– Коляда!

– Мазур!

– Романенко!

– Хведорчук!

– Шевченко!

– Остапчук, на коліна! І так цілий день стоятимеш в кутку. Хоменко, підсип-но йому гороху, щоб не скучав і не заснув. А сам “березової каші” попробуєш! П’ятнадцять різок за царя. Зрозумів? Я вас швидко навчу. Розперезалися ... Струнко! Розкрийте книжку... Шевченко, сюди! – перекинув буквар, витягнув з-під стола пляшку з горілкою, залпом надпив з неї, закректав, облизався і вдоволено потер долоні, заскорузлим пальцем з великим брудним нігтем тицьнув у часослов:

– Які букви?

– А і Б.

– Брешеш. Я пояснював. Де був? Гави ловив?... Ну-у! Які?

– А і Б, – повторив Тарас.

– Дивись краще! Краще дивись! Балухи повилазили на лоб чи що?

І, схопивши Тарасика за чуба, нагнув його голову над самісенькою книжкою.

– То що, тепер знаєш? Може, окуляри дати?

– Окуляри... окуляри... Беріть їх самі, якщо не бачите, а я й без них добре бачу, що тут А і Б.

– Як?

Ще сильніше притиснув голову.

– Та відпустіть... болить, – ледве крізь сльози вимовив Тарас.

– Болить? Ха-ха-ха! – голосно розреготався Бугорський. – Дурень! А ти як хотів? Думаєш, життя – малина? Дзуськи! Христос терпів і нам велів. А хіба Христу не було боляче, коли його мучили, га? А ти що виняток? Боляче! То ж бо прочитай і перестане боліти.

– Я й прочитав, – Тарасик твердо стояв на своєму.

– Брешеш. То, виходить, я здурів, еге? Аз-буки, Аз-буки, – ось що тут написано. Повтори!

Тарас мовчав.

– Ти будеш слухатися? – заскреготав зубами, затремтів дяк. Рвучко схопив лінійку і почав нещадно нею лупцювати Тараса, у такт ударам примовляючи:

– Аз-буки. Аз-буки. Іди геть, на місце! – крикнув наостанок, додавши підпотиличника. Не любив він його гірше від усіх школярів – і не було такого дня, щоб він його не лупцював чи не волочив за чуба. Не подобалась йому самотійність хлопчини, як і його непокірливість, і його впертість, і сперечання, й, особливо, рясні запитання, що ними щедро “обдаровував” допитливий вихованець.

Не соромлячись, а просто, як бувало з дідом, Тарасик звертався до вчителя:

– Чи справді десь є такі гори, як то кажуть, на яких лежить сніг і ніколи не тоне, навіть якщо гріє найпекучіше сонце?

– Дурні кажуть, а дурень підхоплює. Бачив навесні пагорбок, га? Де сходить швидше сніг? Уся земля ще біла, а на його вершку вже чорніє... Не слухай дурного! Зрозумів?

– А правда, що десь буває така довга ніч, як вся наша зима? Одна ніч, а яка довга... Скільки ж тоді люди сплять?

– Брехня, сердито морщився дяк.

– А Стецько, земляк мого небіжчика-батька, казав що в книжці читав.

– Дурний твій Стецько і бреше, що читав.

– А є така наука, де написано про різні краї, що в них та які дороги туди ведуть? – знову надокучав Тарас.

– До біса тобі така наука? – починав нарешті злитися дяк, йому вривався терпець, підвищував голос. Таку науку кожен малописьменний погонич знає та його крива шкапа. Цього їм і треба. Якщо захочеш кудись поїхати-довезуть...

Наука... Захотілося в Петрівку мерзлого... Ось де твоя наука.

Аз-буки...буки-аз...

Тільки це й знав безпардонний учитель й щоденно до знемоги товкмачив своїм учням. За шість учбових днів, від понеділка до суботи, тупішали й сохнули мізки від цих нудних азів і бук, ото ж з радістю чекали діти неділі, щоб забути все це і оцю важку обстановку. Хотілося погратися з друзями в сніжки, посковзатися з горбка, пострибати, попустувати?

Але кожна субота приносила із собою ще гірші розчарування: за “дисциплінарним шкільним статутом”, що його розробив безумний церковнослужитель Бугорський, треба було щосуботи, перед тим, як іти додому, усіх без винятку, чесних і винуватців, сікти різкою. Це для того, щоб учні не розслаблялися, не забували своїх релігійних обов’язків. А картина вимальовувалася таким чином: після закінчення уроків “консул” озброювався пучком різок і, зайнявши бойову позицію біля лавки для покарань, терпляче чекав учителя, який за звичай допивав останню порцію “зігріваючої”.

Ретельно висмоктавши пляшку до того ж оглянувши чи бува не залишилося краплини, ховав її нарешті під стіл і, заплітаючись ногами, підходив до місця екзекуції.

Починалася перекличка.

– Бабенко!

Той, чиє прізвище називали, починав тремтіти, і, відвернувшись, ніби не чує, ховався за спину товариша.

– Бабенко!.. Та де він? – озираячись, як вовк, репетував Бугорський.

Учень блідий, з тремтячими вустами, нарешті виходив на середину.

– Лягай!

І, наче розуміючи, що будь-який опір тут не допоможе, хлопчик лягав на лавку.

– Всип!

Різка “консула” опускалася і, Бугорський низько нахилившись над жертвою, що кричала не своїм голосом, п’яним басом приспівував, як у церкві, четверту заповідь: “Пам’ятай день суботній, нехай святиться він. Шість днів працєю і виконуй свої справи. День же сьомий – господу Богові твоєму”.

За останнім словом рука “консула” зупинялася, й учень, ковтаючи сльози аж захлипуваючись, звільняв місце іншому товаришеві за списком.

– “Пам’ятай день суботній ... нехай святиться він...”

І ось так один за другим вервечкою, через чорну “лавку покарань” проходив увесь клас.

Знали хлопчики, що ніяк їм не уникнути щотижневого узурпаторства, і багато хто з них ще задалеко до суботи приносив із собою гостинці: цукерки, коржики та інші солодощі для “консула” – як хабар, щоб не боляче сік різкою. “Консул” звичайно брав, отож бив про людське око, але покараний намагався кричати що-сили, симулюючи нестерпний біль.

Коли призначили “консулом” Тараса і до нього підходили з подібною пропозицією школярі, він зазвичай відповідав:

– Та що ви? Хіба можна лупцювати друзів! Поганий той товариш, який намагається бути катом, як, наприклад, мій дядько Павло!

Хоч і лупцював, але м’якше, ніж інші “консули”, від хабарів же не відмовлявся: зголоднілий (мачуха дуже скупو годувала), спочатку брав їх “натурою” – коржиками, горіхами, печеною картоплею в “мундирах”, навіть чорним хлібом чи куснем сала, і все це, як звірок, жадібно з’їдав.

А потім став брати і грішми, особливо в тих, батьки яких належали до більш заможніших селян.

– Послухай, Грицю, не принось мені коржиків та маківників. Не треба. Давай ліпше гроші: копійки дві-три візьми в тата.

– З якого це дива? – не розуміє Грицько – Чи не об’ївся, бувало?

– Та ні, – відповідає Тарас, – коржики кожен може принести. Але мені гроші знадобляться: хочу малювати.

Отже, на отримані під час свого “консульства” гроші купляв папір та олівці, з великим натхненням брався за малювання.

А одного разу навіть упіймався, зобразивши сміливу карикатуру: величезна пляшка з рідиною, а на поверхні цієї рідини з випуклими очима, як у рака, безпорадно бовтається патлатий чоловік, із прорідженою, подібно до цапа, борідкою.

Несамовито чіпляється витягнутими вперед руками за скляний отвір посуду, але мокра ряса волоче його назад.

– Хто це, Бугорський? – з цікавістю розглядав картину весь клас і сміявся.

– А хто ж ще? Він, звичайно. В горілці купається. І здохне, як собака, – випалив Тарас надто вдоволений тим, які позитивні відгуки класу викликав його малюнок.

– Ось тобі й Тарас! Класний маляр! На всеньку Кирилівку не знайти! – один з перед другого вигукували хлопці. – Усе якось виходить в нього до ладу!

З цього часу друзі почали його називати не інакше, як “маляр з Кирилівки”.

Але невдовзі карикатуру, що її намалював Тарас, побачив і сам учитель. Вона випадково випала з букваря тоді, коли відповідав на поставлене завдання...

– Що це? – заволав Бугорський і, піднявши з підлоги папір, став уважно його розглядати. Обличчя в дяка поступово налилося багрянцем і пересмикувалося.

– Ти малював?

– Я! – з гордістю відповів Тарас.

– А що тут намальовано? – намагаючись зберегти внутрішній спокій і притворившись недотепою, з лукавинкою в голосі запитав дяк.

– П’яниця...

– Т-а-ак... Дурницями займаєшся. Знайду для тебе справу, пожди.

І, на превеликий подив для всього класу, не тільки не випров художника, але навіть нічого більше не мовив, лише глибоко в душі затамував ще більшу ненависть до нього. А справа, яку для нього знайшов, полягала ось в чому: кожних два дні після уроків Тарас повинен був вичищати з ганку сніг, прокладати стежку крізь намети що безперервно їх нагортала метелиця, а також він повинен був прибирати клас. Мало того: якщо доводилось прийти чоловікові чи жінці до дяка з проханням відспівати за покійником (Бугорський у деяких випадках підміняв батюшку) і якщо таке траплялося під час уроків, то вчитель і для цієї церемонії

використовував Тараса.

– І то живо! Підеш читати над покійником. Гроші всі сюди принесеш. Копійку можеш собі взяти.

Не промовивши й слова, Тарас зодягав свитину, брав псалтир і спішно йшов читати “п`яте через десяте” при жовтих воскових свічках, що миготіли пообіч покійника.

А вчитель все частіше й частіше опускався в ледачу шкіру. Він і далі продовжував топитися в алкогольному морі: ставало так, що й пляшки мало, то тягнувся за другою.

Бувало частенько під час уроків, коли він тицяв Тарасові кілька мідяків, посилаючи до шинку, що знаходився у протилежному кінці села.

Кількість різок, що їх отримував під час звичайної суботньої “порції”, для Тараса подвоїлася, крім того “консульство” для нього відмінив Бугорський, що дуже болісно відбивалося на Тарасиковому бюджеті.

VI

Під час однієї з гострих голодівок, коли живіт геть втягувався (а справа була напровесні), Тарасові увірвався терпець і він запропонував друзям:

– Хлопці, хто хоче зі мною курей ловити?

Охочих знайшлося чимало. Це були переважно напівголодні бідняки, як і він сам. Отож, надто їм до душі припала смілива Тарасикова затія.

– Якщо так, тоді гайда за мною! – скомандував Тарас, і очі його радісно засяяли.

В цю хвилину він був схожим на безстрашного отамана, зірви-голову, відчуваючи повну відповідальність за свій загін.

– За мною! Мерщій! – повторив він, і уся ватага, як один, швидко перестрибнула через перелаз на сусідське подвір`я, де паслися кури та індики.

– Лови! – наказав вождь.

І через хвилину кілька птиць тріпотіли крильми у руках Тарасових друзів.

– Куди ми їх понесемо? – перепитав Остапчук, який також брав участь у “славному” поході нарівні з іншими.

– Ген, туди, – вказав правицею Тарас у протилежний бік села.

Там, за ярмом, обабіч небитого шляху, що поріс бур'яном, виднілася стара, зелена від моху і плісняви, напівзруйнована кам'яна печера. Тут ховалася луна, гніздилися нетопирі, світилися трухляки, і, за народним повір'ям, отаке місце вважалося житлом чи то для відьми, чи навіть самого нечистого. Один із сільських довгожителів розказував, що йому неодноразово доводилося слухати важкий людський стогін, інші ж твердили, що добре чули якийсь дикий сатанинський регіт і дитячий плач, від чого накивали п'ятами, не оглядаючись. З плином часу нечисте прокляте місце мешканці Кирилівки обходили десятою дорогою, і битий шлях побіля нього, облаштований важкими коліями від підвід, завмер, обростаючи колючими будяками, блекотою та іншим хламом.

– Гайда, швидко! Пішли! – сказав Тарас.

– Куди? – знову перепитав Остапчук.

– До тих руїн, зрозумів?

– Ти, що сказився? – пересмикнувся хлопчак.

– Хіба ти забув, що там біс...

– Дурень. Не хочеш, не йди. Залишайся голодним.

Остапчук нерішуче постояв кілька хвилин, обережно озираючись на друзів, аби часом не висловили протесту зі свого боку. Однак, переконавшись, що серед них немає боягузів, поволі поплентався за ними...

* * *

Увечері, коли стемніло, в печері ясно розквітнув золотисто-червоний букет ватри, якимось чудернацьки обплетений голубими стрічками диму. Викривлена, потворна тінь, вихоплені полум'ям

шматки ночі, весело й дико затанцювали-постелилися землею. Молоденька зухвала луна прокинулася і гулко відгукнулася під сірим склепінням.

Кажани, налякані світлом ватри, неспокійно заметушилися, залопотіли об стіни, наче сліпі, шукаючи виходу, й, з металевим звуком рухливості крил, заховались у темряві ночі. Десь протяжно захекав пугач.

Остапчук стрепенувся.

– Ти чого? – запитав Тарас.

– Так собі.

– Замерз? То сідай сюди.

І Тарас посунувся, аби товариш сів ближче до ватри. Спочатку була мертва тиша, мовчали, але коли на вогні весело затріщало м'ясо і смачний запах смаленого залоскотав ніздрі, одразу ж порозв'язувались язики і попливла задушевна жива розмова.

– Та вони дурні, їй-бо, присійбо дурні...мужлани ті, – сказав Тарас, розповідаючи історію печери.

– А звідки ж стогін? Адже чули. Божилися, – вставив слівце мовчазний Остапчук.

– Стогін? А хіба ти зараз нічого не чув, га? Сова стогне, недо-тепа. Ось тобі і стогін... Ну, гайда їсти!

І якось жадібно засвітилися очі, зачавкали губи. До веселого сухого тріску сучків у полум'ї приєднався хрускіт кісток, що їх перемелювали молоді міцні зуби.

* * *

Нічна Тарасова пригода не стала таємницею для жителів Кирилівки. Достатньо було кільком побачити полум'я біля проклятої печери, як на ранок все село про це знало:

– Відьми, мабуть, шабаш справляють. А хто ж іще? Жодна людина туди не ходить.

– Нечиста сила знову об'явилася в нашому краї.

– То тепер, виходить, і коней не можна випасати вночі? Щезнуть?

Чутки, неначе морські хвилі, наростали, перекочуючи з хати в хату і богомільна налякана юрба селян, не довго думаючи, попрямувала до помешкання, де жив священник Григорій Кошиць.

– Нехай батюшка нечистого виганяє. Це його справа.

А надвечір, коли сонце уже сіло за горизонт, Кошиць із півчими, з хоругвами у супроводі народу підійшов до проклятого місця.

Усі зупинилися і стривожено стали придивлятися у загадкові сірі розвалини.

Тільки Тарас з Андрієм Обеременком, шкільним товаришем, які також прийшли на молебень, непомітно посміхалися.

– Але й дурні... А Бугорського бачив? – спитав Тарас.

– Ні. Хіба і він сюди прийшов?

– Мав би бути. Бас. Найкращий співак церковного хору. І йшов уже...

– Отже, прийде. Мабуть, на нього чекають, – сказав Обеременко.

– Не дочекаються й до завтра.

– Чому?

– Спить.

– Як? Ти ж кажеш, що йшов?

– Йшов і звалився. У рові ондечки хропе. Сходи-но, витягни. Набрався, як свиня.

– Ну?

Але враз запанувала тиша, і довелося припинити розмову. Уже чоловіки познімали кашкети, уже задиміло кадило у лівій руці попа, а правою він підняв хрест, як хтось несподівано запропонував:

– А ліпше було б у самій печері відслужити, Так правильніше.

Рука попа з хрестом опустилася.

– Ага, тоді треба оглянути, як там в середині, – може, туди і пролізти важко. Отже, підіть, перевірте хто-небудь.

Усі стояли, як вкопані. Огортав страх.

– Хто ж піде?

– Я, – пролунав дзвінкий молодий голос і, на здивування усім, наперед вийшов Тарас.

– Здурів? Ти підеш? Не брешеш? – запитав розкуйовджений русявий чоловік з пишною бородою і кинув погляд на хлопчика.
– Мало вас таких шалапутів.

– Думаєш, що не піду? Піду, звичайно, – переконливо сказав Тарас – Андріє, засвіти свічку.

Із палаючою скіпкою, як з факелом, Тарас, на подив людям, швидко почав спускатися під сіре і темне склепіння. Від його кроків порушилась тиша, відгукнулась луною, і заметушились, як п'яні, по стінах нетопирі, саме така обставина вплинула на те, що дрижаки пройняли і попа, і прихожан.

– Та нічого тут немає. Ніякого біса. Одні кажани... – доповів Тарас, вибираючись звідти.

– А чому ж тоді вогонь горів? На власні очі бачив, – знову сказав білявий чоловік.

– Вогонь. Люди запалили, ось і все.. Чумаки, мабуть, вечеряли. Постояли декілька хвилин, здивований піп і прихожани, та й розійшлись ні з чим.

VII

А весняне багаття дужче палахкотіло: кожне дерево, кожен кущ, кожна травинка наповнювалась густим ароматом. Зацвіли черешні, вишні, яблуні, у цвітінні яких потопали хати й були схожими на білий лебединий пух. То як же вчитися у такий зачарований час? Хіба можна безперестанку повторювати ази та буки? Ні! Хоч до канікул залишилося не так і багато часу, а Тарас всеодно оголосив страйк: ось уже третій день не приходять до школи, і на запитання викладача “де він, що з ним?”, клас хором відповідає: “Не знаємо, захворів, мабуть”.

Один тільки Обеременко знає, та мовчить. Не скаже правди, не видасть товариша.

Зустрічається він з приятелем за селом, біля гаю, і на повідомлення про незадоволення Бугорського щоразу шкільний товариш від Тараса чує:

– Відлупцюю коли-небудь дядька. Їйбо-присійбо. Дочекається.

На такі слова Андрій тут же заперечує:

– Перестань. Навіщо кидати слова на вітер? Ніколи цього не станеться.

– Як не станеться? Чому?

– Просто не впораєшся з ним. Він сильніший.

– Не біда! Ото цабе. Хіба я не сильніший?

Стиснувши пальці, кулаком гордовито розмахує у повітрі. А Обеременко розсміється й замовкне. Хіба можна щось перечити? Знає він добре Тарасову вперту вдачу. Як стане на своєму, то нізащо не поступиться. І тільки насамкінець запитає:

– Ну, то коли прийдеш до школи?

– Коли надумаю. Хочу бути вільним, – сміється Тарас.

І цілими днями гуляє на волі за селом, печеться на сонці або заховається в куці і малює там.

Накупив олівців, паперу, наробив своєрідних зошитів. Вистачить надовго.

Тепер не треба бігати сільськими дворищами, щоб таємно розмальовувати крейдою та вугляком двері чи стіни осель, побоюючись, що ось-ось тебе вистежуть чоловіки і покарають.

Адже не раз чув застереження:

– Спіймати б цього негідника-малюра та й нам'яти йому боки. Враз перестане бешкетувати.

Одного разу навіть вчинили на нього облогу, але невдало: на допомогу Тарасикові прийшли його прудкі ноги.

За тиждень до канікул, на п'ятий день відсутності, нарешті прийшов Тарас до школи.

– Де був стільки часу, чортяко? – злісно сікається до нього Бугорський.

– Хворів. І для тебе я ніякий не чорт... Сам чорт, – огризнувся

Тарас на подив усьому класові, що не чекав почути подібної не-тактовності.

– Що? – закричав учитель, піднімаючись зі стільця, намагався випростатися на весь зріст, але не зміг: немов підкошений, впав на своє місце, точнісінько, мов безглуздий, гнівно кидав очима з предмета на предмет.

Він був сильно п'яним. Ще ніколи у такому стані не бачив його Тарас.

– Хворів?... Брешеш...Тебе навіть вдома не було в ці дні. Не знаю, думаєш? Шибеник проклятий...Консул!

Наче з-під землі виріс, появився Хведорчук.

– Двадцять рі...різок... всип Шевченкові...двадцять рі...різок... Щоб не...брехав...гадюка...

– Сам гадюка! – крикнув Тарас. – П'яниця нещасний! А різок твоїх не боюся. Хведорчук, ти до мене не підходь, пожалієш! Відлупцюю!

Наляканий і розгублений "консул" мовчки стояв посеред кімнати, відчуваючи наближення чогось жахливого. Завмер і увесь клас. Сумна тиша нагадувала природу перед бурею.

І вона раптово розрядилась.

– Бунт, так? – басом заволав дяк. – Ти страйкувати надумав, сучий сину? Що?.. На лавку лягай! Мерщій!

Підвівшись із крісла і, похитуючись, недбало розкинув довгі руки, а ще ж був незграбний і розпатланий, підійшов до Тараса. Зачепившись полою ряс за стіл, перекинув його, впала і розбилася на дрібні шматочки велика пляшка; горілка швидко потекла вусібіч.

– Бунт, га? Бунт?...

Схопив за руку Тараса і поволік до себе.

– Ой, спіймався! Тепер він його заб'є, – прошепотів перелякано хтось із друзів.

Але, на диво, заверещав дяк і випустив хлопчика: міцні Тарасові зуби зі всієї сили вп'ялися йому в руку.

– Кусатися? Собака скажена! Консуле, різок!

– Хведорчук, не чіпай мене! Погано буде! – наказав Тарас, за-
примітивши, як Хведорчук знову запопадливо вилазив із-за пар-
ти.

Хведорчук сів.

Але несподівано для всіх звалився дяк і, рачкуючи, замотав-
ся в рясі, силкувався піднятися, однак даремно: це Тарас звалив
його, підставивши підніжку.

– Спритно! – крикнув хтось із друзів й зареготав. Картина
була кумедною: на четвереньках совався Бугорський, нагадуючи
величезного чорного таргана.

– Ні, ти постривай! Думаєш, не справлюсь. Ось штани тільки
зніму! – закричав Тарас і витягнув з кишень довгу товсту мотуз-
ку.

– А ну спробуй! А ну спробуй! – заволав і засмикався Бугор-
ський, стогнав, силкуючись підвестися. – Живим не вийдеш звід-
сіля! Пусти-и-и!

Дарма пручався, все ж таки міцно були зв’язані руки й ноги,
а на його оголену сідницю Тарас опускав гнучкі різки, аж посвис-
тувало, примовляючи:

– Пам’ятай день суботній, еже святити його.

– Ай! ай!ай! – на весь клас ревів Бугорський, даремно силку-
ючись розірвати пута, які при кожному порусі ще сильніше впи-
валися у тіло. – Розв’язжи-и-и!

– За-рі-жу-у!..

– А що, смачно? – спокійно запитав Тарас і кинув у куток мо-
тузку. – Тепер тиждень не сядеш. Зарубаєш собі на носі, як інших
лупцювати. Що ж, прощайте, друзі. Більше моєї ноги тут не
буде. Доволі цього пекла! Хочу бути вільним художником.

І, схопивши свою торбу, в якій лежали зошити та книжки,
швидко покинув клас.

Сонце стояло ще високо в небі, коли він опинився за цари-
ною – сільським шлагбаумом. Змірявши поглядом звивистий
шлях, що ген-ген своїм краєм вклинився у темно-зелену браму
перелісків, Тарас замислився.

“Так. Тепер все минулося і з батьківським порогом, і зі школою. Прощай, Кирилівко... Але ж куди йти? У світ поза очі. Чи не однаково. Всюди треба жити. Десь пошукаю добрих людей”.

VIII

– А хто ти будеш, юначе? Куди мандруєш?

Чоловік високого зросту, рижа ріденька борідка, ледь із сивиною, був схожий на робітника-трудягу – допитливо втупив сірі очі в Тараса.

Це був Микита Стодоля, іконописець, один із тих богомазів, яких у ті часи жило немало на Київщині.

– Я маляр шукаю, – сказав Тарас, – кажуть, що тут, в Хлібнівці, їх є багато. Та я ніколи не бував у цих краях, а отже нікого не знаю.

– Є,є. Та й сам я художник. Ну, а хто твої батько, мати?

– Нема нікого. Померли.

– Отже, сирота. Та-а-к...А малювати коли-небудь пробував?

У відповідь Тарас вивалив перед ним із торбини всі свої малюнки.

Глянувши на них, Стодоля аж в долоні плеснув, очам своїм не повірив.

– Сам малював? Не може бути!

– Та сам же, їй-богу.

– А скільки тобі років?

– П'ятнадцять.

– Добре, дуже майстерно, – похвалив він, роздивляючись чорного барана, що його намалював ще тоді, коли пас ягнята. – Бачу, що люди із тебе будуть. Це точно.

І після паузи додав:

– Певно, кинеш тут якір. Помічник мені потрібен. Роботи вистачить.

Він зробив рукою велике коло, і Тарас лише зараз помітив, що всеньке подвір'я навколо хати схоже на майстерню: на призьбі і

просто на землі валялися, висихали на сонці, щойно намальовані образи всіх величин і родів: Богородиця з дитям, темноликий Ісус, Преподобні Антоній і Феодосій Печерські, а серед незлічених банок з фарбами виднілись в безладді розкидані дерев'яні рами, шматки сусальної позолоти, дошки та інші приладдя для виготовлення богів.

– То що, можеш залишатися, – повторив він і, відкривши двері, кинув всередину хати:

– Явдоню!

На порозі з'явилася зав'язана квітчастою хустиною жінка – дружина Стодоли.

– Приготуй нам куточок на кухні. Помічник у мене буде, за харчі, – кивнув у бік Тараса.

Однак не довготривале щастя в людському житті.

Не минуло і трьох тижнів, як несподівано Стодоля заявив:

– Ти знаєш що, Тарасе? Доведеться, мабуть, нам розпрощатися, хоч і як не хочеться. Ти дуже тямущий помічник.

– А чому? – спантеличено запитав Тарас, і серце його сильно закалатало.

– Боюсь тримати тебе, хоча ти і назвався Тарасом Шевченком, але я зовсім не знаю, що ти Тарас Шевченко.

– Але я вас не обманюю.

– Звідки мені знати? У тебе хіба на лобі написано? Паспорт давай, без нього тримати не можу. На панщині живемо. Кріпаки. Не хочу лягати під різки пана-поміщика. За переховування безпаспортних, знаєш, що буває?... Не чув?

– То що ж мені робити? Знову на вулицю? – перепитав тремтячим голосом підмайстер.

– Ні, навіщо? Спробуй дістати паспорта. Доведеться тобі піти за ним на фільварки до самого управителя, в містечко Ольшани. Видасть, думаю. Ну, якщо не паспорт, то посвідчення. Однаково. А документ такий повинен у мене бути. Не хочу лягати на лавку під різки, зрозумів?...

IX

В Ольшанах неабияке пожвавлення.

Людьми кишма-кишить все містечко, наче комах у мурашникові зруйнованому: в'юнкими брудними вулицями нескінченним потоком пливуть строкаті натовпи, деколи зупиняються, розбиваються на окремі групи, довго і палко розмовляють. Багато тут євреїв, в переважній більшості ремісники, обтяжені поміщицькими податками і здирством; полюбляючи усілякі містечкові новини, вони поспішають ними поділитися зі своїми родичами. Після закриття невеликих лавок та майстерень, у довгих засмальцьованих лапсердаках, чорних ярмурках, з-під яких звисають пейси, сидять вони на призьбах напівосвітлених хатинок і, наче горобці, навперебій шкваргочуть своєю мовою, розмахуючи руками чи поважно погладжуючи бороду й час від часу нагороджуючи ляпасами набридливих синочків, замураних та обідраних, з висмикнутими із штаненят сорочками.

А в корчмі Нахмана, як у котлі: стіни ходором ходять й під чобітьми підлога вгинається од запального гопака. Виспівує сопілка, гуркотять барабани, плаче бандура, разом із дзенькотом посуду зливається дружній хор молодих голосів. П'ють і гомонять, безустанно замовляючи нову порцію.

Добрий прибуток матиме сьогодні хазяїн: як зайшов за прилавок, то так звідти і не виходить ні на хвилину, заледве встигає наливати горілку та наповнювати бокали пивом із пузатої бочки. Господинею тут молода шинкарівна Хайка. Ох і причепурилася! Як щиглиха! Оксамитно-бордова сукня, жовті сап'янові чобітки, барвисті стрічки в чорнявих кучерях; в рожевих мочках вух переливаються дзвоном золоті сережки, а на білій лебединій шії – сяє низка намиста. І гарні чорнії очі, як у газелі, виблискують радістю.

– Славна жидівочка, неправда? А ну-но давай, Опанасе!

І голосно, пританцювуючи в такт каблукам, затагують:

Ой та й вип'єм чарочку

За шинкарочку...

Двері не зачиняються – у них безперервно з гамором вливається свіжа хвиля людей.

– А що у вас тут, в Ольшанах, сьогодні? Якесь свято? Чи весілля? – дивуються нові клієнти, що прибули з віддалених міст і ще не второпали причини незвичайного пожвавлення.

– Ні, яке там свято! – з ледь помітним смутком, хитрувато й обережно відмахується Нахман. – Дай Бог щонайменше таких свят. Поминки, а не свято.

– Поминки? А за ким?

– А хіба ж ви не знаєте? Ну, хто помер?..

– Хто вмер? Кажі до ладу!

– Ну, то ж кажу вам, хлопці. Пан помер.

– Який пан?

– Ну, найбагатший і знатний пан в краї...пан-поміщик.

– Що, Енгельгардт?

– Атож. Він самий. Дуже знатний пан.

– А тобі його шкода, Нахмане?

– Ой, яке мені до цього діло? Хіба він мені кум чи сват?

Помер та й годі. І я помру, і ви помрете...Всі помруть.

– Чи хоч доброю людиною був?

– Ну, а мені звідки знати? Та й яке мені діло? Ось моя робота, – сказав Нахман, прижмуривши очі, й почав розглядати навпроти світла склянку.

– Ой брешеш, жиде. А якщо не знаєш, то знай! Собакою був твій великий пан. Немало він наших відлупцював. А дівчат скільки знеславив. Яка була красуня та й пропадала: не до чоловіка свого після весілля йшла в першу ніч, а до пана твого великого боки гріти. Не чув? Здохла собака і слава богу. Побачимо, яким буде новий пан. Такий же шибеник... Нумо, хлопці, заспіваймо! І знову заgrimів бубен, заспівала сопілка, затупцювали ковані підбори, і весело знялись до самої стелі шинку високі голоси:

Ой та й вип'ємо чарочку

За шинкарочку...

“З такою радістю, мабуть, тільки миші kota ховають”, подумав, хитаючи головою, Нахман.

* * *

А на околиці містечка, в резиденції головного керуючого маєтком поміщика Енгельгардта – інше пошвавлення. З самого досвітку вся придворна челядь була піднята на ноги. Кипить безперервна робота. І в корівниках, і на псарні, і у пташнику, і на пасіці, і в оранжереях – скрізь прибирають: чистять шкрабачкою коней на конюшні, втрамбовують дрібним щеченем і гравієм затінені, пообіч обсажені тополями, алеї парку. Садівники, суворо дотримуючись симетрії, підстригають кущі. А на городі, за садком, дівчата грядки прополють.

Незвично мовчки виконуються роботи: заборонені на сьогодні і сміх, і усілякі пісні.

Холодний відбиток суму охопив все довкола. Похмуро дивиться величезними італійськими вікнами білий двоповерховий панський палац з викарбуваними балконами, мармурованими колонами корінфського стилю, зазвичай веселими, а тепер зверху донизу обплетеним траурним крепом.

Такою тканиною пов'язаний і лівий рукав сюртука головнокомандуючого Дмитренка, і здавалося, що стос поштового паперу, котрий лежав перед ним, ніби приєднаний до могильної скорботи: скраю окреслений виразною темною смужкою.

Головнокомандувач Дмитренко сьогодні весь день сидить безвихідно за масивним письмовим столом у своєму кабінеті. Відкриває і закриває шухляди, виймаючи звідти товстелезні папки, обгортки зі справами, інвентарні бухгалтерські книги, клацає на рахівниці, з математичною точністю перевіряючи кожен сторінку, кожний стовпчик цифр.

Весь в роботі, ніби готується до якогось термінового звіту. Сутінки вриваються у високе відчинене вікно, і вечірній вітерець приносить із клуні легкий, ледь помітний, подих резеди.

Дмитренко телефонує. Входить камердинер.

– Реєстр Кирилівки. Швиденько! І світло подай... А як там робота у флігелях і в будинку? Натерта підлога, вичищені ґрати каміну? Дізнайся, щоб все сьогодні було закінчено, щоб все сяяло, як у дзеркалі. Чекаючи прислугу, Дмитренко підходить до вікна і в десятий раз починає перечитувати отриманий ним третього дня лист з Вільно. Кожна фраза його, яка не позбавлена орфографічних помилок і писана великим, скісним, розмашистим почерком, уже відома йому на пам'ять, – і все ж таки з якоюсь сліпою любов'ю він знову впивається у лист очима, наче виконує святий борг, високе людське покликання.

“Волею Божою покійного люб'язного родича наш законний син і спадкоємець гвардії полковник Павло Васильович Енгельгардт, взявши нині віжки керування маєтками Моринцями, Кирилівкою, Вільшанами, Тарасівкою, Хлібнівкою та іншими, цим самим надає керуючому нашому Михайлові Івановичу Дмитренку всю повноту влади над вище вказаними маєтками нашими чинити суд та розправу, а якщо де-небудь виявиться супротив і крамола чи якісь інші непорядки – негайно доповісти нам для вжиття швидких заходів аби викоринити подібні інциденти...” і далі:

“Найближчим часом, після похорону, плануємо здійснити об'їзд всіх наших усадкованих маєтків, щоб мати певну уяву, про них, сподіваючись бачити все в належному стані”.

Ось де причина всієї цієї лихоманки. Нехай іде новий власник. Ласкаво просимо. Нехай дивується, як усе виблискує та сяє. Ні, не вдарить обличчям в болото Дмитренко. І, зручно вмоستившись у кріслі, сперся на спинку, глибоко замислився. На повному круглому, гладенько вибритому, обличчі сувора зосередженість, чоло пооране борозенками, а очі напружено вп'ялися в одну точку, в темний куток, наче там побачив тіні пращурів, викликаних щирою уявою. Ось батько – посивілий старець Дмитренко. Хіба він не служив завжди вірою та правдою? Хіба не нагороджував його своєю ласкою покійний Василь Енгельгардт, хіба не призначив йому за вислугу років доброї грації[1] – довічної пенсії? А

дідусь сорок років пропрацював у великих вільшанських маєтках, що тоді належали коронованій княгині Яблунівській і тільки згодом перейшли у власність до покійного Енгельгардта.

Ні, на весь родовід не знайти плями, яка б кидала тінь на пам'ять рідних. А що "підлизами" їх злі язики називали – не дивина! Чи варто звертати увагу? Невдалі заздрісники, яким не таланило, на панських хлібах. "Дідько з ними!" – думає Дмитренко і підводиться з крісла. – На зло всім ворогам, і я також ввійду в милість до гвардії полковника. Нехай танцюють тоді... Найважливіше, щоб все виблискувало і сяяло – тоді успіх забезпечений".

– Щоб все виблискувало і сяяло, – твердо карбуючи кожне слово і ніби впиваючись ним, повторює він вголос.

– Так точно, – відповідає камердинер, вносячи запалені свічки в бронзових канделябрах.

При світлі, що блимає, їхній головний керуючий продовжує читати.

"При цьому додаю ще, – писав Павло Васильович, – що склад челяді нашої при палаці маємо малий, потрібні будуть спеціалісти, фурмани, прислуги, куховари тощо. А по цьому доручаємо вам набрати дюжину хлопчиків і при іспиті здібностей яких направляти до мене, у Вільно".

"На широку ногу задумав пожити молодий пан. Ну, що ж, з Богом, коли так".

І лукаво посміхається, читаючи у післяслові:

"Дівчат молоденьких, надто вродливих, якщо такі знайдуться на фільварку, добре було б, прислати таких до двору штук зо п'ять. Потрібні будуть для домашніх робіт, а також доглядати-муть сад і город".

"Знаємо, що то за домашні роботи", думає Дмитренко і відкрив реєстр Кирилівки, серйозно, зосереджено задумавшись.

"Оксану післати можна?" Ні, славно дівчина, але треба кращу. Таку треба підібрати, щоб зовсім звела пана з розуму. Числом штук зо п'ять. Та я і десять підберу. А одна з них повинна бути

не зів'ялою красунею, як сонце, що заворює блискітками і сяє, щоб могла звабити пана своєю ласкою, оглушити молодим сміхом...

Наталка із Тарасівки – ніхто не може з нею зрівнятися : пухенька, рум'янощока, повна сил, свіжа, як лісовий гриб. Люблять таких військові... А Оксана тут знадобиться...задня здоров'я племінника... за рецептом медиків...

Отже, Наталка. Так і буде... “Щоб усе виблискувало і сяяло”, – повторює він, пихато очманілий і самовпевнено посміхається, ніби народжується вже дивне марево своєї майбутньої блискучої кар'єри...

Легенький, якийсь навіть обережний, постук у двері.

– Хто?

– Ваша милосте. Хлопчина якийсь, – доповідає старий камердинер.

– Що їм треба? Чого це ночами волочаться? Дня мало? Заїнятий я, – говорить управитель відчепно і явно невдоволеним тоном.

– Сиротою назвався, – додає слуга.

– Хай заходить.

В одвірках дверей кабінету несміливо з'являється обдертий Тарас Шевченко.

– Хто ти такий? – запитує Дмитренко й суворим поглядом розглядає лахміття юнака.

– Кирилівський я...ваша милосте...за паспортом.

– Чим займаєшся?

– Малюю. До маляра Стодоли у Хлібнівці поступив помічником, але без паспорта не хоче мене брати.

– Без нього не можна, так...Грамотний?

– Грамотний.

– Гаразд, – каже управитель, випроставшись на увесь зріст і погордливо позираючи на відвідувача. – Пізно прийшов, невчасно. Мені зараз ніколи. Про паспорт з тобою завтра побалакаємо. Йди спати. Відведи його, Микито, – наказує він камердинерові

і, відвівши старого убік, пошепки додає, – не випускати звідси ні на крок. Дай йому покищо роботу на кухні. Випробуємо його кулінарні здібності. Розпорядись там, Микито. Щоб усе виблискувало і сяяло, зрозумів?...

Х

Ніби на підтвердження управителя маєтком, згодом справді виблискувало і засіяло повсюди, але тільки по-іншому.

Засіяли відблиски селянського гніву, розгорілася пожежа в Кирилівці та навколишніх селах. Багряне полум'я охопило півнеба.

Це – бунт супроти всемогутнього самодура Енгельгардта, котрий віддав наказ про вербування сільських дітей для дворянської служби. Бунт спалахнув неждано, як порох у порохівниці.

Коли увечері посланці Дмитренка постукали в хату Грицька Ковалю й заявили про вимогу пана-поміщика, нічого не відповів їм нещасний та схвильований батько, а тільки раптово схопив колун, що потрапив під руки, і, високо піднявши його над головою, причаївся за зачиненими дверима.

– Відкрий! – залунали нетактовні окрики, й один за одним удари, як горох, посипались у двері, вони скрипіли, вигинались від тиску сильних плечей, а Коваль, з кров'ю налитими очима та зціпленими зубами, сердито дивився на двері й чекав. Ось нарешті вони впали, і з гуркотом від падіння замішався жажливий передсмертний крик: Грицькова тверда рука, озброєна колуном, зі всієї сили впала на голову того, хто першим увірвався до хати.

І це стало наче сигналом.

З криком вискочили із сусідських хатів селяни, озброєні сокирами, косами, рогачами, ланцюгами; кинулися на панських посланців, із жорстокою ненавистю кололи їх вилами, топтали важкими підборами чобіт. Хтось із запаленою свічкою вискочив через вікно і кинувся у поля, що наливалися хлібом. Ось так і заклекотіло море пожеж, грізно палає горизонт у Вільшанах.

Неспокійно впливається у нього, дикими від переляку, очима керуючий маєтками Дмитренко, спішно виряджаючи каральний загін.

Стражники і егеря верхи на конях стрімголов мчать, збиваючи куражу; вриваються в село, підминають під копита малих дітей, вибивають прикладами зброї двері будинків, витягують звідти за волосся переляканих жінок та дівчат, направо і наліво січуть нагайками всіх підряд, нищать домашні речі та вщент розбивають горшки, спішно зазираючи в кожен кут, шукаючи і зброю, і винуватців.

Захоплюють у полон перших стрічних, зв'язуючи руки мотузою і, підштовхуючи коліньми, женуть перед собою, як скотину на ярмарок. А інші, скочивши на сідла, швидко мчать, цьфюхуючи спітнілих коней. Плач, крик, стогін та ридання. Бекають вівці, реве худоба, фиркають жеребці, розриваються від гавкання на кожному обійсті собаки, і якось важко летять у темряву ночі срібні розтривожені звуки набату – їх розносить дзвіниця старої церкви, настоятелем якої є Григорій Кошиць. А за сільською околицею пожежа розігралась ще сильніше: горить хліб і на пню, і у копах.

Багряно-димовою гривою злетіло увись дике полум'я і, потріскуючи, швидко перекидається від снопа до снопа, від колоска до колоска, скаженіючи, наче звір, лише довгими жовтими язиками чорне небо, із сухим потріскуванням розсипає в темноті золотавий дощ іскринок.

Надовго залишиться у пам'яті жителів Кирилівки страшний вечір з його жорсткою пожежею, а ще більше жорсткими і розгнуданими карателями...

...Вранці, наступного дня, Дмитренко, общіпуючи зубами гусе перо, великим каліграфічним почерком повільно виводить на аркуші лінованого паперу:

“У ввірених мені Вашою Милістю маєтках учора підвечір виникли заколоти, виникнені, мабуть, завербованими провокаторами, про що я одержав Ваш припис. Підпалений розлюченою

черню урожай хліба в Кирилівці повністю згорів. Ми вжили терміново заходів, в результаті чого в інших місцевостях пожежі вдалося уникнути. Рішучими та енергійними діями довіреної мені стражі гідра холопського повстання надовго обезголовлена, винуватці затримані і покарані різками, одна партія онної сволоти нами віддається в рекрутчину, інша – проклеймована і в кайданах відіслана в Сибір.

Завжди радий Вашому благополуччю Милості Вашої
Найпокірніший слуга М.І.Дмитренко”.

* * *

Помарніло, зблідло обличчя Оксани, і сльози погасили полум'я карих очей.

Цілими днями, як тінь, ходить дівчина, а якщо працює, згортаючи сіно на леваді, то якимось без особливої охоти і мляво. Повільні, незграбні рухи її колись працьовитих рук – траплялося, що геть зовсім відкине убік граблі і сумно замислиться, згадуючи той чорний день, коли силоміць забирали її з власної хати. Стара мати тужно заломлювала руки, молитовно підносила їх до мовчазного неба, рвала на собі сиве волосся і, як божевільна, спотикаючись, бігла дорогою, чіпляючись за спідницю дочки, але кожного разу її грубо відштовхували дужі руки панських холопів. Вона падала в пил, безсило, люто погрожувала кістлявими кулаками услід насильникам і проклинала час, коли народила на ганьбу і знуцання красуню-дочку. Відчувала стара, на яке діло забирають її Оксану і в останню хвилину, коли вони зникли за поворотом дороги, зібравши останні сили, голосно-голосно загукала:

– Згинь, Оксано! Краще згинь!

Не зрозуміла тоді недосвідчена дочка цих відчайдушних слів матері і тільки через два тижні, прибувши до резиденції Дмитренка, виявився у всій наготі істинний зміст цих слів.

“ Мама мала рацію... Ой, краще-б не жити”, зажурившись, думає Оксана і плаче.

Зі всіма неприємними подробицями проноситься в уяві дівчини один із найчорніших її днів. Зранку це почалось. Весело позолочувало сонце зелені трави. Подружки співали і сміялися, працюючи разом з нею.

І ось розсунулися кущі ліщини, звідки вийшов на поляну з паличкою в руці, по-парубоцьки насунувши картуз та посвистуючи, молодий панич, племінник управителя маєтками зупинився, як вкопаний, і довгим жадібним поглядом втупився в босі засмаглі ноги дівчини.

Зніжковіла Оксана і вся зашарілася. Холодні сироти виступили на спині. Втупила очі в землю. Бридко стало, з чуток від своїх подруг знала вже про цього панича, та й самій траплялось не раз бувати свідком його безчинства. Довгов'язий безвусий кадет, приїхавши до свого дядька на літній відпочинок, цілими днями або тинявся по маєтку, не даючи проходу молодицям або, вриваючись в кімнату для дівчат, безцеремонно запускав руки їм за пазухи. Крик, вереск і переполох зчиняється такий, що й пером не описати. Але ніяк не виженеш його. До яких тільки хитрощів не вдавалися! Навіть обіляли поміями. Не допомогло. Мовчки проковтнув образу, нікому про неї і не пискнув: не зручно якось.

– А, щоб ти пропав, шмаркач поганий! І прилипне, як лайно до підосви, – сваряться дівчата, але розказати панові не насмілюються...

Ось який панич полював у той пам'ятний день на чорнобриву Оксану.

– Вийдеш до мене вечором, га, Оксанко? – підійшовши майже впритул, наказово і рішуче прошептів на вухо.

Не відповіла йому Оксана та ще дужче засоромилась.

– Прийдеш, прийдеш. Я тебе чекатиму, – впевнено сказав він і, збиваючи паличкою головки ромашок, посвистуючи, подався геть.

А увечері, коли жовтий місяць завис над ставом, перекинувши в дзеркальне плесо своє дворого відображення, у віконце дівчини, хтось затарабанив:

– Оксано, до пана!

І потягнув панич довірливу дівчину, заламуючи їй білі руки, до ароматного пахучого сіновалу. Повалив спиною на розворушене сіно, і довго боролися вони, немов роздратовані звірі.

– Ой, не треба, не треба, паничу! – закриваючи коліна руками, благала Оксана та щосили відштовхувала його холодні настирливі руки.

Дарма.

Пекучим болем вдарила кров у голову, все закрутилося. Холодний туман огорнув свідомість...А коли прийшла до пам'яті – лежала наодинці. Навколо валялися шматки потоптаного сіна. Від того вечора минуло майже вісім місяців. Деякий час цей панич приходив до дівчини кілька разів, а потім зовсім зник: закінчилися канікули, і він поїхав вчитися.

– Ой, мамо, мамцю моя! Де ж я подінуся така нещасна, – побивалася Оксана, з жахом позираючи на свій округлений живіт, з кожним днем вона все більше відчуває під серцем стукіт нового життя.

– Який сором, Боже! Соромно тепер й подружкам показатися. Засміють. “Де нагуляла живіт?” – спитають... Ой, Тарасе, де ж ти? Як би ж ти знав, що твоя кучерява Оксана стала покриткою...

XI

– Ти мені дивись! Добігаєшся!... У зуби захотів, га?

І великий потужний кулак головного куховара, обличчя якого густо покрите веснянками, сам рижий увесь, тягнувся до самісінького Тарасового носа, а опісля опускався на кухонний стіл, але з таким гуркотом, що, здавалося, падав будинок.

Посуда задзеленьчала і підскочила, усі куховари моментально замовкали, а переляканий Тарас, кліпаючи очима, зігнувшись у три погібелі, швидко відійшов у бік.

Понад усе боявся він цього чоловіка, особливо з того часу, коли тверда м'язиста рука в розлюченім стані розсікла йому губи

та вибила два зуби. Удар був настільки сильний, що у повара посипались іскри з очей і струмком полилася кров. Облившись нею, він стояв над помийним відром і крізь сльози дивився, як стікала туди рідина темно-червоною струйкою, густа і липуча.

І марно він чекав, що хто-небудь з нових товаришів підійде до нього, обмие і перев'яже рану. Ніхто з місця не зрушив: всі боялися, як вогню, свого розгніваного начальника. Дарма. Невільний жах наводила тільки одна його зовнішність: широкоплечий дивак з червоним, круглим обличчям, на якому виблискували маленькі сіро-зелені, як ряска, очі – тьмяне болотце під кошлатими кущами брів – він нагадував найзатятішого розгніваного колуна свиней, яким і був колись. Ще більше ускладнювалося це враження, коли повар, перед початком своїх кулінарних занять, глибоко замислившись, з діловим видом, як піп перед обідом, одягнувся в білий полотняний халат, засмальцьований і забруднений нержавілими плямами засохлої крові од м'яса.

Зав'язавши поверх нього такий же сумнівної чистоти фартух і підкачавши до ліктів рукави сорочки, проходжав він деякий час по кухні, пильно спостерігаючи за всіма рухами своїх підлеглих.

Коротка шия, як у бика, яскраво-червона й апоплектична, повільно поверталася на фундаментальному могутньому торсі. Під прямими, товстелезними, як стовпи, ногами, що тримали важкий десятипудовий тулуб з випуклим черевом, осідала і скрипіла підлога, поволі дзенькав на столах скляний посуд. Перед ним премтіла вся кухня.

Спрвжнього його ім'я ніхто не знав, крім пана, а прізвисько "Голіаф", давним-давно хтось причепив жартома, так і досі залишилось воно за ним.

І, напевно, велетень був задоволений ним, тому що ніколи проти цього не перечив.

Про його силу розказували дива: нібито він порожніми товстими пальцями згинає вдвоє срібну монету, легко зав'язував у вузлик коцюбу, а коли напали на нього якось два розбійники, то схопив їх за комір – одного правою, а другого лівою рукою, – так

сильно вдарив обох, що вони впали, на місці померли з розтрощеними черепами.

Накинувши на себе халат, Голіаф брав сокиру, великий ніж і підходив до точила. Круглий срібний камінець починав швидко крутитися, сталь пищала, розкидала іскри, – і повар на хвилину зупинився, з необачним осердям розглядав блискучий, білий, наче відшліфований, інструмент, пальцями обмацував заточене лезо, наче випробовуючи його доброту.

Свою сокиру і свій ніж він точив завжди сам не довіряв їх нікому з помічників.

Іноки для цього заняття він кликав Тараса і, як новоприбулому, давав необхідні настави.

– Ти учись, бовдуре, як це робиться. Вчись!

З гордістю підносив гострий, як бритва, ніж до самого обличчя повара та так, що хоча покірно слухав і намагався бути уважним, але задкував.

Холодний, зигзагоподібний, як блискавка, лискучий перед очима ніж лякав його: щоразу здавалось, що ось-ось він влізе своїм лезом під лопатки

– Такою зброєю потрібно колоти свиней. Зрозумів? І не по горлі різати, ні! Полоснеш і все діло зіпсуєш. Свиня – вона сильна, вирветься. З недорізаним горлом утече. Зі свинею треба поіншому. Хіба не бачив?

– Ні, – тихо відповідав Тарас.

– А ось підеш зі мною, то побачиш.

І хоч забій свинини не входив в його коло обов'язків (для цього був спеціально присланий м'ясник), але страшенно відданий своїй минулій професії, Голіаф жодного разу не хотів обминути випадку, щоб не принести собі бодай ще на один раз знайоме задоволення.

Коли закололи свиню, то це важко вразило Тараса: від запаху крові йому стало погано, і зуби стукали як, з лихоманки. Вночі важкі сни налягали на груди і не давали спокою.

Наступного дня, зранку відбувалося зважування туші. Вмі-

ло розпоровши неживій свині живіт, звідти вивалився хаотично, наче грудя, клубок липких тельбухів, Голіаф наказав Тарасові вивиривати шлунок, печінку, нирки, виймати білі жовті шари жиру.

Це було також не для Тараса: клубком піднімались до його горла спазми огиди, і він боявся аби його не змусило від одного вигляду слизьких, холодних, схожих на гадюк кишок.

Почетвертувавши сало, Голіаф передав їх молодшим куховарам, котрі, густо посипавши їх зі всіх сторін кристаликами кухонної солі, помістили в діжі і віднесли в погріб. А готові кільця ковбаси відправили в коптільню – темне, без вікон приміщення з димарем зверху, просякнуте запахом кіптяви, зі стінами із цегли, щільно вкритим м'яким шаром сажі.

Все це було, наче картинки в книзі життя, огидні не приємні, про які Тарас не любив згадувати пізніше.

А потім вже пішло теоретичне викладення. Голіаф детально пояснив рецепти тих чи інших страв: як приготувати соус, смажити, в якій пропорції класти прянощі, як приготувати тісто, як смажити, пекти кишки, щоб кожна страва відрізнялась тонким смаком і стояла на висоті кулінарного мистецтва.

Інколи, як досвід для практики, давав своєму юному учневі які-небудь не особливо складні кулінарні завдання.

Коли ж це не вдавалося Тарасові (що траплялося в переважній більшості), Голіаф скаженів, важко тупотів ногами, неначе утрамбовував ними дорогу.

– Скільки не товкмач, а до тебе, бачу, не доходить, нечистий! – ревів Голіаф. – Як в стіну горохом. Щоб пригадав до завтра і все знав бездоганно, як “Отче наш”. Запитаю. Дивись мені. Інакше доведу до сліз!

Однак, ніякі погрози не діяли, не вкладається в голову вся ця кулінарна премудрість. Вона випарилася ще в ту хвилину, коли повільно виходила із лукавих красномовних уст учителя. А наступного дня і зовсім зникла, не полишаючи й сліда. Іншим була забита голова, що сотворена для наступної роботи.

Непомітно вислизнув Тарас із кухні і помчався у свій влас-

ний тихий куточок великого саду Дмитренка, який був закритий кронами столітніх дерев од вікон кухні, і там починав малювати.

Але й наставали такі дні, коли ні про які лекції не могло бути мови. Це відбувалося тоді, коли меню головнокомандуючого чомусь за своїм змістом вимагало підсиленої добавки дров, що особливо дратувало Голіафа.

Велетень з міцною статурою і надмірної повнокровної комплекції не переносив спеки. Від розпеченої плити він паленів і, шукаючи будь-якого приводу для нагнітання обстановки, ставав нестерпним для навколишніх.

У своєму нерозлучному халаті й фартушку, з головою, покритою ніби чолмою, білим рушником, він нагадував в ці хвилини чи то бедуїна, кочівника африканських пустель, чи то алжирського бея, чи просто одного із східних деспотів.

Кожна дрібничка, навіть найменша помилка, яка-небудь різниця щодо його вказівок, навіть не досить гучний звук металевої посуду, – все це виводило його з рівноваги.

Ще більше дратували його мухи та оси. Наповнюючи кухню тоненьким гучним дзижчанням, надокучливо вони припадали до шиї, обличчя, яке рясно обливав піт. Сідали на м'ясо, на фрукти, кружляли над розрізаним смугастим кавуном із широким надрізом, схожим на рот, що вишкірив чорні зуби – зернята.

Голіаф відганяв набридливих комах широчезними помахами рушника, витираючи ним своє розпашіле обличчя і сердився.

Схопив, величезний мідний таз і кинув його в середину своїх помічників, прогудівши басом:

– А ну-но там, Яремо! Пошвидше, сатана, щоб горів як сонце! Попілом та цеглиною побитою вичисти!

– Тарасе! Помий віднеси й оберемок дров принеси.

– Антось, холера! Знову буряка пересмалив? Я тобі пересмаблю, твою мати! І, грізно, схопивши залізну коробку якою розгортав вугляки під плитою, біг за переляканим Антосем. Почувся дикий крик, і на голому плечі помічника з'являвся червоний опік із швидко набрякаючим білим пузирем.

– А ну повертайся, негіднику! Що чухаєшся? Візьми ось, наріж!

І також, наче тазика, він кинув на середину кухні сухий вінок цибулі, котрого, підскачовши, швидко підняв з підлоги Антось.

ХІІ

Ще одного хлопця привезли в Ольшани до Дмитренка. Це був парубок років 19-20, високий, худий, білявенький із сумними голубими очима, в яких запалювався іноді вогонь, завжди, як здавалось Тарасові, з яскравим виразом ненависті до насильства і брехні.

Працював він на фільварку кочегаром і рубав дрова, які зачасно готувались на зиму в великій кількості і складалися у довгі прямі високі колони під тесовими навісами на широкому чотирикутному подвір'ї, позаду служб.

Тарасику він дуже сподобався з першого разу. Співставляючи себе з ним, він з радістю знаходив в цьому хлопцеві багато спільного з собою, і знайомство між двома кріпаками з кожним днем все більше і більше перетворювалось в міцну дружбу.

– А звідки ти прибув сюди? – спитав якось його Тарас.

– З Кирилівки.

– Що? Земляки, виходить, – стішився здивований Тарас. – А як звати?

– Микола Бондарчук, – відповів хлопець і замовк.

За вдачею був він мовчазний і не веселий, ніколи не сміявся, а якщо і з'являвся на його обличчі блідий промінчик посмішки, то зараз же згасав у тяжких хмарах дум, що народжували глибокі складки на смаглявому чолі.

– Замислений ти надто, часто сумний, – не раз хто-небудь казав із товаришів, – і що тебе хвилює?

– Та так, пусте... – з якоюсь безнадійністю відмахувався Бондарчук і, зітхнувши, додавав. – Від доброго, брате, життя, мабуть.

А потім без особливого бажання, сумно розказував уривки зі своєї біографії, про невтішне дитинство, бідність родини та невеселу юність. Тарасові ж повідав про свого батька, людини нескореної вдачі, який за те, що покарав поміщик, організував когорту молодців і, кинувши за халяву гострого ножа, пішов до лісу, погрожуючи підпалити всі панські маєтки та й вирізати кривдників.

Три дні переховувався зі своїми розбійниками від куль єгерів, котрі оточили ліс і коли нарешті помітив, що потрапив у пастку, перерізав собі горло.

Розповідав Микола історії переважно вечорами, опісля роботи, у колі друзів, з підозрою кидаючи погляд на кожного з них, ніби вивчав найдрібніші ознаки на обличчі, де, ймовірно, могла причаїтися небезпечна думка. Говорив він пошепки, час од часу кашляючи, а на більш значущих відтинках своєї оповіді – з якимось навіть ентузіазмом, з вогником ув очах. Частенько був знервованим: голос його то витав, то падав, брови та вії посмикувались, куточки вуст кривилися, як у дитини, що ось-ось має заплакати, а на обличчі, якого ще не торкнулося лезо бритви, спалахували поодинокі червоні п'ятна.

Обличчя блідніло лише в хвилину дуже сильного стресу .

Так, колись при зіткненні з Голіафом, який замахнувся на нього цурполком, він кинув з гуркотом на підлогу кухні обережок принесених дров і, піднявши високо дерев'яний обрубок з сучками, розправивши груди, очима, що пововчи світяться, гаркнув:

– Що?!

В цю хвилину він був страшний – і вся їдальня, затамувавши подих, з хвилюванням пильно дивилася на цих двох людей, вони ждали, що ось-ось почнеться між ними єдиноборство. Але Голіаф спокійно кинув у куток поліно і знову взявся за свої гастрономічні заняття, відкривав каструлі, що клекотіли від вогню і великою ложкою пробував те, що містилося в них .

З цього дня ще більше піднявся авторитет Бондарчука в очах

кирилівського маляра.

– Золота людина, їй-богу. Не мало таких серед нас знайдеться, – говорив він про свого нового товариша, з радістю відчуючи, що йому, самотньому все-таки є з ким відвести душу.

Вони часто і довго розмовляли на різні теми, ділилися один з одним своїми таємницями та мріями. А коли Тарас випадково дізнався, що Бондарчук був очевидцем кирилівського повстання, то так зацікавився цим, що безустану засипав питаннями товариша.

І Бондарчук наодинці розповів йому, в темному потаємному парку, насторожившись у вечірній тиші і замріяно дивлячись у далину.

– Так, втихомирили ...Скоро вгамували... – з боєм й образою говорив він. – І всім перепало добряче. Нікого не щадили: ні жінок, ні дівчат, ні дітей. Перепало й одному столітньому дідові за те, що на захист своєї внучки став...Добряче вперішила по натовлених плечах панська нагайка.

– Як? Що ти верзеш? Діду? – злякано викотив очі Тарас і впився ними у вуста оповідача.

– Так. Є такий там в Кирилівці дід один, Іваном звати, а як по прізвищу – не знаю...

– Господи, це ж дід мій! Господи! – аж сплеснув Тарас і, опустивши голову, замовк.

Удалили діда – колишнього гайдамаку, перед яким тремтіли ляхи, кому не наважувалися перечити ні Павло, ні Ксенька. Як це так?... Навіть не вкладалася в юну голову така гірка істина.

“Покрита ганьбою сивина ще й чия? – засмучено думав Тарас і раптом підняв голову. – Ганьбою? Ні, це ганьба не для діда, це сором і ганьба тим, хто усмиряв селян!”

– Шкода Миколо, що твій батько не перерізав хоч половину цих проклятих – по хвилі додав. – А ще кому перепало? Невже й Оксані дісталась нагайка?

– Навіщо? Оксана вже не була тоді в Кирилівці. Ще до пожежі привезли її сюди до Дмитренка. А в Дмитренка був панич, його

родич...

– Як? Що таке кажеш? Сюди привезли? То де ж вона?

– Та не хвилюйся, а то не буду розповідати, – знервовано попередив його Бондарчук.

– Ні, ні, – твердо промовив Тарас. Я все можу вислухати. Не думай...

– Так ось, панич і обезчестив Оксану. Ходила дівка, як зарізнана. До подружок боялася заходити. Соромно пузатій. По городах і хлівах десь ночувала. Народила немовля, темної ночі в ставу утопила. А сама зникла, люди так кажуть. Куди пішла, бог один знає, – зітхнув Бондарчук, і через хвилину нерішуче спитав:

– А тобі вона ким доводиться родиною чи просто знайома?

Тарас не відповідав. Приголомшений розповіддю приятеля він не зміг вимовити жодного слова. Тільки нижня щелепа підскакувала, зуб на зуб не попадав.

– Та це що таке! І гірше буває, – продовжував Микола. – Не панькаються з нашими сестрами. Про Марічку не чув? Це вже не тут було, а у Вільно, в самого поміщика. Сука панська взяла та й здохла. Залишила п'ятеро цуценят. Сліпі ще, пишцать, ходити не вміють, мокрими мордочками в миску тицяють. І що ти думаєш? Звелів пан Марічці взяти і вигодувати своїм жіночим молоком. А щоб наказ був і справді виконаним, доручив доглядати за цим ділом своїм придворним хлопцям – двох здорованів приставив. І в перші дні, заціпивши зуби, і зажмуривши очі, віддавала Марічка цуценятам свої цицьки смоктати, сама тремтіла, ніби до неї торкалась холодна гадюка. А через тиждень знайшли молоду Марічку на горищі, серед сухої білизни, в петлі. Повішалась. Тарас слухав мовчки. Бондарчук дивився на нього і також мовчав, про щось думаючи.

– А знаєш від чого така підлість? – раптом порушив він тишу, нахилившись до Тарасового вуха. – Вона й раніше проявлялася серед панства, а тепер ще глибше укоренилася. Від кирилівського бунту, я думаю. Залюкати хоче нас пан і ось видумує покарання. “До того доведу їх, що гірше вогню будуть боятися.” Гріха не бо-

їться негідник. Я тобі ще розповів би про один випадок. Та ти і так, наче чорна хмара.

– Перестань дурниці молоти. Ще чого б! У житті треба все знати, – з гірким присмаком зронив Тарас і ближче присунувся до товариша.

– Добре, добре. Тільки ж не гарячкуй.

Бондарчук підвівся і знову, присівши на траву, якось здивовано запитав Тараса:

– Наталку знаєш?

– Не знаю, але бачив мимохідь. Краля, а не дівка.

– Кращої на всю Тарасівку не було, кажуть. Ось тому й загинула. Краса, брате, для дівчини-отрута: труїть вона її молодість, і ще неабияк! Отруїла і Наталку. Як привели її до Енгельгардта, а він і розм'як увесь. Усе забув на світі. Зразу зробив її своєю коханою, зодягнув у щонайкраще, посадив її до себе на коліна. Лялькою, цяцькою стала для нього Наталка. Забавлявся скільки хотів. Але ж ігри також набридають. Одне і те саме проїдається. Закортілося панові нового – і придумав: лоскотати став Наталку, і щипати, так сильно, що аж синяки появились. Довго терпіла Наталка, а коли терпець увірвався, то дала панові добрячого ляпаса, та такого, що аж на весь палац було чути: “Ага, ось, як! – закричав пан. – Зі мною уже не хочеш? Приведу тобі іншого коханця. Подивимось чи сподобається?” І покликав пан головного собаководи: “Найбільшого, навченого пса давай сюди!” – А вчених собак на псарні у пана багато...[2]

– Замовкни!... Ні слова! – заскреготавши зубами, закричав не своїм голосом Тарас. – Слухати не хочу... Обманюєш мене. Байки якісь розповідаєш... Мовчи! Неправда все це!

– Неправда! – з гіркою іронією сказав Бондарчук. – Щасливий той, хто так думає. Збожеволіла після цього дівчина, її таємно відіслали назад у Тарасівку. Цілими днями блукає там полями і лісами, розмовляючи сама з собою. Розпустила до п'ят дві коси, чіпляється ними за сучки, поколола сосновим віттям обличчя. А то з ножем вийде і навіть на село. Зупиниться посеред шляху та й

дивиться в далечінь, ніби виглядає когось. Побачить пішохода чи віз і починає гукати зі сміхом, оголюючи вище колін ноги: “На, на дивись, як вона щіпала мене своїми чорними лапами. Синці які. А за що? Я вб’ю її, цю патлату собаку! Я вб’ю її!” І підстрибує з диким вереском, від якого кров холодне.

А зустрине яку-небудь собаку – зашипить і зі злістю, посміхаючись, побіжить за нею: “А, попалась волохата! Стій!”. Та й біжить до тих пір, поки знесилена не впаде. Боятися її у селі, як побачать – тікають з очей, бо “Наталка дурна іде”.

Так “дурною” і називають з тих пір. Ось і все. “Хочеш – вір, а хочеш – ні, брате Тарасе. Ось що роблять пани-падлюки...” – підсумував Бондарчук і глянув на товариша. Той мовчав, тільки плечі його непомітно здригнулися, дихав нерівномірно, зі свистом.

– Що з тобою? Мабуть ти плачеш? Перестань! Не треба сліз, брате, не змиєш всієї цієї підлості...

– Кров змиєш кров’ю – слізним голосом вимовив Тарас і підняв заплакане обличчя.

– Слухай Миколо. Настане час... Дочекаються вони, хай гвалтують, але платити доведеться! Нічого! Не один ще гудітиме бунт, не одна у нас Кирилівка. А коли буде останній бунт, як мітлою їх змете. Не зупинити нічим схвильованого моря, ні... Настане час! Не можна жити в такому пеклі... Підемо спати чи що?... На горизонті відцвітала рожева стрічка заходу, покриваючись сизим теплом дня, що догоряв. Ніч розсипала на темно-синьому небі променисті намиста зір. А в душі Тараса заслоняло собою темні силуети панських жертв. Особливо жахливою була серед них Наталка з назавжди згаслим розумом, згвалтована дресированою собакою.

XIII

Кинувши на лавку нашвидкуруч знятий халат і головну пов’язку, вискочив Голіаф з кухні, червоний, наче спілий помідор, і, крадучись, пішов хвилястими стежками саду, безустанно

нагинаючись, заглядав під кожний куш.

Він шукав Тараса, який знову кудись зник, і вирішив цього разу, щоб не сталося розкрити його потаємне укриття. На кухні він розгадав наміри повара, і зробив вигляд, нібито нічого не бачить. Стояв біля плити, дивився на пательню і, крім неї, одночасно робив подвійну роботу: ліве око дивилося за смаженою телятиною, а праве за Тарасом, котрий з нетерпінням поглядав на двері. Ось скрипнули вони, і на порозі появився з коритом в руках Антось. Під прикриттям цього хлопця, мало не збив його з ніг, прошмигнув Тарас у двір. Голіаф побіг назирці за ним. Йому вдалося спочатку вловити фігуру Тараса, який чимдуж прошмигнув за парканом, але, коли повар дійшов до фіртки, фігура, мов крізь землю провалилася – і тоді почалася вся наполегливість пошуків. Уважно оглянувши десяток кушів і добре вилаявшись, хотів уже повернути назад, як увагу його привернуло дивне шелестіння. Завернувши на бічну алею, тихо пішов Голіаф на цей шелест. І Тарас не почув, як той зупинився позад нього, на відстані два-три кроки. Хвилину Голіаф, онімівши, дивився на цей кушак, досі йому не відомий. Це була маленька майстерня живописця, оригінально і затишно розташована в темній гушавині, посеред сім'ї із трьох старезних дубів, на яких аж кора потріскалась. У розкішному вітті, серед молодих пагонів, а також внизу, біля самого коріння, сучкуватого і звивистого – всюди споглядалися картини релігійного, міфологічного і воєнного характеру, портрети полководців і начерки олівцем самого Тараса: зображення героїчного Солов'я-розбійника, незакінчений портрет Кутузова і багатьох інших. Облюбував кирилівський маляр цей тихий усамітнений куточок і жартома називав його своєю картинною галереєю. Ніхто не підозрював навіть про нього, нікому не показував його Тарас, крім Бондарчука, одного-єдиного посвятив у свою таємницю.

І ось не знає він, що це уже не таємниця, що стоїть тут над ним, затамувавши подих, грізний викривач її. Тарас безпечно виймає пензель і фарби, розгортає папір, а суворий Голіаф черво-

ніє, як набундючений індик.

Враз підскочив і несподівано, на ходу, схопив Тараса за шиворіт, залізною рукою підняв майже в повітря.

– Що роботи немає, га? Свято сьогодні?

– Та я на хвилинку тільки... розмалювати тут...

– Пику всю розмалюю, сатана! – крикнув Голіаф. – Дурниці скоро вишибу з голови! Дивись мені.

Відпустив Тараса й став зі злості рвати і жмакати всі його малюнки, ламати олівці, розкидати фарби та пензлі.

– Не чіпай! Забирайся! Не твої речі. Не за твої гроші куплено. Не маєш права! – протестував з усіх сил Тарас.

– Я тобі потікаю, щеня! На кухню ступай, ну-у!

І ще жорстокіше, наче дикий вепр, продовжує руйнацію. З жахом і слізьми на очах дивився Тарас, як скалічили його дитя, його картинну галерею, ось вже нема її: одні уламки валяються на зім'ятій, стоптаній траві.

Нахилився Тарас, щоб підняти їх, розправити ще хоч раз поглянути на свою любов.

– Кинь! Бондарчуку на розпал весь цей мотлох! Повертайся, швидко!

І потягнув нещасного маляра за комір, як кошеня, через весь двір. Відкрив двері і, важко зіпаючи, кинув, як мішок, на середину кухні.

– Тільки пискни, мерзотнику – всі ребра перерахую!

– Ти не маєш права! Ти відповідатимеш за це! Я пану пожаліюся! – крикнув Тарас, але жодної уваги на його погрози не звертав безсердечний Голіаф. Не боявся він нікого з тих пір, як зумів заслужити панську милість. А заслужив він її хитрощами.

У день народження Дмитренка він надумав здивувати свого пана незвичайним сюрпризом – і цілком досягнув поставленої мети. В урочисту годину сімейного свята, ввечері, наприкінці балу, коли гримів оркестр і рікою ллялося шампанське, увійшов він до гостинної зали і, привітав пана-управителя, чим здивував усіх гостей, поставив на білосніжну скатертину своє незвичайне

блюдо поряд з фарфоровими вазами – виглядали червонобокі яблука й інші фрукти з темно-білими і янтарними гронами винограду.

– Що це? Що це? – посипалися запитання, а здивований Дмитренко навіть підвівся з місця.

– Ваша милосте, як доповнення до десерту, – сказав гордо та самовдоволено Голіаф і, низько кланяючись, вийшов.

Несподіване блюдо внесло велике пожвавлення і стало причею во язицех. Усі дивувалися дотепною вигадкою головного куховара, називаючи його твір вершиною майстерності, шедевром кондитерського мистецтва, але як розрізати виріб, з чого почати – ніхто не знав, а тому відчувався деякий дискомфорт. “Можливо цей витвір призначений не для їжі, а тільки для краси щедро засервірованого стола?” – думав кожний, але ніхто вголос не хотів висловлювати свої здогадки, побоюючись показатися профаном серед вишуканих достойних гостей.

Твір головного повара уособлював наче зразок моделі панського особняка зимової пори: колони фасаду зроблені були з вареного цукру, коричневі парадні двері під’їзду – з коржика, вікна виблискували різнобарвними карамельками, дах білів від кремового снігу, що був збитий із густої сметани, а дерева, котрі стояли перед будинком з шоколадними стовбурами, були щедро посипані інеем – товченою цукровою пудрою. За будинком виднілась льодяникова жердина, що завершувалась рогом достатку, перекинутим над самісіньким дахом і закупореним корком з французького тіста.

– Доведеться покликати майстра, щоб розкрив таємницю цієї штучки, – сказав нарешті Дмитренко після скуппульозних оглядих надзвичайно привабливої кулінарної споруди. Голіаф, який увійшов із спеціальним десертним ножиком, враз розв’язав непосильну проблему.

Підійшовши до солодкого будиночка, він спритно відкрив кришку рогу – і звідти градом посипалися цукерки з коньяком і ромом, ананасовий цукор-рафінад та інші делікатеси.

– Нехай падають такі ж щедроти і на дім вашої милості, – сказав Голіаф.

Гучними оплесками були зустрінуті його слова. Здивуванню і галасу не було меж. А коли Голіаф так само професійно розтинав на частини свій витвір, відділивши їстивне від неїстивного, то загальне задоволення досягло свого апогею.

– Ой же розумник! Ну й віртуоз! – весело сміючись, попліскував його по плечу Дмитренко. – Молодець! Одержуй нагороду за дотепну витівку.

І тут таки виклав перед Голіафом 10 карбованців сріблом та підніс чарку вина, на здивування і подив лакеїв, що стояли за столом з великими серветками в руках.

А через місяць була зроблена і добавка до зарплати. Голіаф був щасливий.

Тепер, почувши з вуст Тараса попередження, він єхидно усміхнувся: ой, якою недоречною і нерозумною видалася вона йому.

– Скаржитися хочеш, га? Пішли скаржитися!

Він схопив Тараса за руку і стиснув її, наче обценьками, у своїй залізній п'ятірні.

Тарас смикався, виривався, впирався ногами, важко звисало його тіло.

– Пішли подавати скаргу, ну! Ага, не хочеш? Злякався негіднику? Дивись мені! А я таки піду скаржитись, ось! Бо не хочу мати у себе на кухні таку паскуду. Щоб твого духу тут більше не було! Дармоїд проклятий! Ріж поки що м'ясо на котлети, сучий сину!

Він зняв із залізного гачка шматочок свіжої телятини, кинув на стіл і, поспішаючи, вийшов з їдальні.

– ... Ніякого приступу нема з цим маляром, їй-богу. І лаяв, і бити пробував – нічого не виходить. Не слухається та й годі. І все робить до навпаки: одне пересмажить, інше пересолить, третє взагалі спалить. Нікуди не годиться, ні на що не здібний. Тому і вирішив доповісти про все вашій милості, – скаржився Голіаф,

виструнчившись перед Дмитренком і поглядаючи на гудзики його коричневого костюма. – До того ще й відлучатися почав, не питаючи дозволу.

– Відлучатися? – спокійно перепитав Дмитренко виймаючи з рота довгу янтарну люльку, що диміла.

– Вистежив я сьогодні, куди він бігає. І що ж? Знайшов в кущах багато малюнків. Ось чим займається хлопець. Толку не буде, добре знаю, хоч і спалив я всю цю нечисть, – пояснив Голяф, ніби сподіваючись на похвалу.

– Малює, гм... – розгублено кинув управитель маєтками і, відкинувшись на крісло-гойдалку, почав жувати мундштук, наче кінь вуздечка, раптом підскачив, насупивши брови.

– Гони його в ший цього художника! У Вільно його відіслати! Негайно! До лакеїв! Там відразу шовковим стане!

XIV

І ось замінено мужицький сіряк пишною лівреєю: нащадок вільних козаків. Онук старого гайдамаки в ролі “козачка” у панському передпокої.

Уже сама ініціатива винаходу кімнатних козачків, що належала “цивілізаторам” задніпровської України – полякам, красномовно говорить за себе: вона переслідувала головну мету – це після солодкої волі якнайгостріше відчутти прихильникам гайдямаччини гіркоту неволі. Навіть у самій назві нової професії утаємничувалося приниження й знущання: “козачок” на противагу колишньому почесному “козак” звучало зневажливо, як зла іронія долі.

Професія ця була тільки зразком панського самодурства, що ображає людське самолюбство.

Так, наприклад, Тарас повинен був стояти в прихожій, виструнчившись, як вартовий, прислухаючись поки пан не гукне подати або розкурити трубку, яка лежала біля нього, чи налити склянку води з графіна, котрий також стояв поруч, біля пана, до

того ж піднести склянку не інакше, як на срібному підносі. Обов'язок не складний, якщо взяти сюди і повідомлення про появу гостей, і спостереження за ногами, які мали витиратись в розкуйовджений половик, перш, ніж ступити на блискучий шашковий паркет панського кабінету. Але замислившись про живопис, що захоплював його понад усе, хлопець не годився і для цього діла. Не одноразово забуваючи про панський наказ стояти мовчки, наспівував стиха гайдамацькі пісні чи перемальовував військові гравюри, що висіли на стінах і які зображали епізоди наполеонівського походу в Росію. За такі "злочинні" дії часто піддавався жорстоким покаранням.

Перепочинок наступав тільки тоді, коли гвардії полковник відлучався куди-небудь з дому на тривалий час: чи то кликали до себе на гостини знайомі, які жили в центрі міста, чи в англійський клуб, де любив грати в карти-віст, чи просто попиячити в ресторані. Тоді руки Тараса розв'язувалися. Він присував круглу табуретку до столу і натхненно поринав у своє улюблене заняття доти, доки набридливий стукіт когось із гостей не зупиняв. Заховавши швиденько олівець і папір, з прикрістю відкривав двері і заявляв, що пана не має дома, а повернеться він тоді чи тоді. Гість йшов, і Тарас знову повертався до улюбленої справи. Однак траплялося так, що у двері дуже часто стукали, безперервно, і таке його надто бентежило і дратувало.

Тоді про малювання не могло бути й мови.

Ламаючи олівці і нервово жмакаючи папір, виходив сердитий Тарас з прихожої, замикаючи двері на ключ і вивішував на зовнішній стороні поцяткований папірець, який лаконічно гласив про те, що десятки разів передавалося ним в усній формі про відсутність пана і про час його повернення.

Звідси він потрапляв прямо в поміщицькі апартаменти і довго тинявся ними, з виличезним інтересом і здивуванням приглядаючись до кожної дрібнички. На нього, сина полів, який виріс у глухому селі з його бідним облаштуванням, вся ця розкіш навіювала непереборне враження.

Розбігалися очі, від побаченого аж дух забивало, і руки з цікавості похапцем тягнулися до того предмету, на якому зупинявся його погляд, але вчасно зупинявся Тарас: боявся не тільки брати, але й навіть доторкнутися тут до будь-чого. А раптом вислизне, розіб'ється, зіпсується – і що тоді?

Був він тут спершу зовсім як дикун. Багатьох речей не тільки ніколи не бачив раніше за своє життя, але й навіть про їх існування зовсім не здогадувався.

Так, ступивши на персидський килим, розстелений на паркеті гостинної, і, обережно просуваючись навшпиньках, несподівано наштовхнувся на віденський рояль, що стояв у кутку.

Чорний, відшліфований, загадково дивився він на Тараса розкритою клавіатурою, а білі його клавіші сяяли холодно і строго. Тарас довго й мрійливо дивився на нього, ніяк не міг збагнути, що це за штука. А із тьмяної золотої рами лукаво посміхався кирпатий Павло І в горностаєвій мантиї, зодягненим париком та насупленими бровами.

Тільки згодом настроювач розвіяв здивування козачка.

– Що це таке і для чого? – запитав у нього Тарас.

– О, це така звірина, – усміхнувся той, одразу впізнавши в козачкові недосвідченого сільського хлопця.

– А й справді, що?

– Звір, кажу тобі. Ось зараз дам йому в зуби і він так заволає, триногий, аби витримав.

І підійшовши впритул до рояля, сильно натиснувши ногою педаль, торкнувся легенько басових клавішів. Щось сердито застогнало, як грім, в необмеженій утробі чудовиська.

– Чуєш, як гуркоче, га? – розсміявся наладчик. – Що злякався?

Але Тарас вже розумів в чому справа. І зачувши музичні звуки, що лунали до передпокою, зажди згадував цей комічний і незграбний випадок, дивуючись одночасно, як може зароджуватись ця чудова музика в такому величезному інструменті.

Ще більше здивував його домашній театр, де всі акторські

ролі грали кріпаки. Добре освітлена рампа, червоногаряча оксамитова завіса, сцена з її надзвичайними декораціями та бутафорією – вся ця обстановка відривала від дійсності, переносила в якийсь чудовий, фантастичний світ, наче в казковий сон.

Зазирає Тарас усюди: і в курилку, насичену тютюновим димом, з різноманітною колекцією кальянів та цибухів, і в бібліотеку, де стояли шафи з корейської берези, наповнені книгами у позолочених оправах, і в більярдну, де на довгих стовбурах, з відкритими лузами, разом з киями і шматочками крейди, спочивали кульки. Білими мармуровими сходами, застеленими м'якою доріжкою малинового кольору, піднімався на крилас, тут в урочисті дні грає кріпосний духовий оркестр.

На криласі в легенькому напівприсмеркові тьмяно світилися білі, обрамлені листям аканта, античні колони й статуї грецьких богів та богинь. “Яка розкіш, яка краса!” вигукував у подумках кирилівський маляр, від природи обдарований тонким естетичним смаком. І замислився. Нерідко виникало й інше бажання, більш реальне:

“А чому ця розкіш і краса зосереджені тільки тут? Чому цим користується і насолоджується тільки один чоловік, з якого це дива? І чим гірші від нього інші люди?”

І постало в уяві рідне село, батьківська хата із земляною долівкою, яку не було змоги поремонтувати, дерев'яний стіл, щербаті миски, лахміття і непосильна, беспросвітня робота.

А ще бездонні, як прірва, контрасти: “біднота” і “багатство” чіткою лінією розділяли все людство на два ворогуючі табори.

“Право сильного”, – ось та відповідь, що відбивалась луною на болюче питання Тараса. Через право сильного загублено молоде життя Оксани, Марічки, Наталки, побитий дід і тисячі... Ні, краще не згадувати.

І ставало задушно серед розкошів вередливих панських примх. Побілена стеля, здавалось, опускалася, налягала усією своєю тяжістю, як віко домовини. Тарас задихався і тікав на свіже повітря, в садок. Але і там не відчував полегшення. Дзер-

кальне плесо ставу, з відблиском голубизни від синього неба та сумовито нахиленими гілочками верб над водою, нагадувало сині заплакані очі, обрамлені густими віями. Усамітнені затінені альтанки віддавали прохолодою і сиристю. В заглиблених порфірових гротах неприємно та гучно відбивалися кроки, і відлуння, підхопивши їх, глухо відгукувалося, ніби лякало.

Зі смаком все було зроблено, але якою ціною дісталась оця краса? Скільки нещасних натруджених рук копали цей ставок, споруджували ці альтанки і гроти? А осьдечки той фонтан з бронзовими тритонами і світло-мармуровим басейном, на дні якого, неначе в акваріумі, плавають золоті рибинки і повзають черепахи, – скільки перемішалось з його світлими водяними фонтанами гірких сліз, а з його мелодією – прокльонів!

На плечах кріпаків споруджено усе це благополуччя, раби виконували безумний каприз повелителя!

Наповнений усім побаченим Тарасів зір затуманювався сумом. І палац, і садок були схожі на клітку, де неспокійно метушилися птахи, що так засумували за волею.

XV

Втопившись у глибоке крісло червоного дерева, яке оббите темно-зеленим плющем, сидить Енгельгардт у своєму кабінеті біля каміна, що весело потріскує, і дивиться на червоні вугляки. Язики вогню, наче п'яні, танцюють, падають, спинаються на пальчики і заглядають у дзеркально лаковане взуття гвардії полковника.

– Трам-там-там, – наспівує упівголоса поміщик, в ритм постукуючи пальцями по чорних халявах.

Постукавши так деякий час, схрещує він руки на грудях і впирається задуманим поглядом у довгу галерею темних постатей, що здивовано позирали зі старовинних позолочених рам. Оце усі сімейні портрети. Пишається ними Павло Васильович і подумки розчленовує за ступенем родичання велике генеалогічне дерево,

започатковане у Швейцарії, що корінням своїм сягає до початку XV віку, коли той самий Георг Енгельгардт, його родоначальник, переїхав із прекрасної “країни гір та озер” до затуманеної Ліфляндії: від нього і походять усі дворяни Енгельгардти в Росії.

“Рід занесено в матрикули курляндського і ліфляндського дворянства... Що ж? Це не погано, – розмірковує Павло Васильович, – але не заважало б якось придбати і більш високий титул: княжий чи баронський. Адже покійний батько був племінником його світлості князя Потьомкіна-Тавричеського, фаворита Катерини. Не біда, ще дослужимось. Хіба мало років попереду?”

І нетерпляче дзвякнувши шпорами, підходить до дзеркала, ніби забажав переконатися в тому, що він таки молодий. Дзеркало підтверджує думки Павла Васильовича. Посміхаючись, гордовито підкручує він свої молодецькі вуса кольору спілого жита, пригладжує, щіточкою змащене русяве волосся і поправляє, тісно застібнутий на всі гудзики, мундир. Лукаво позираючи темно-сірими очима, він думає: “Чим же гірше від будь-якого кавалергарда? А керівник кавалергардів жаліє. Здобудемо баронство, хай йому грець! Іч який спритний молодик. Недаремно ж усі жінки липнуть”.

– Тарасе! – на всю горлянку, неначе хоче перевірити тембр голосу, кричить гвардії полковник. – А подай-но сюди ось цей альбом і каву заміни, вистигла. За міцним духмяним мокко, добре розбавленим коньяком, розкриває він альбом з обгорткою, що схожа на слонову кістку. Незчисленний ланцюг жіночих постатей. Це – коханки. Багатьох вже нема, одержали відставку з тієї чи іншої причини і начебто занесені до списку мертвих душ. Надто швидко і легко кидав жінок Енгельгардт. Але зараз у спогадах усі вони постають перед ним.

Ось Верта Шульман, білява уроженка Баварії, з великим захопленням кинулася йому на шию. І трьох ночей не пробула в палаці... Ось Еліза Томашевська, сором'язлива і тиха з вічно опущеними очима; до сліз червоніла з будь-якої дурниці, страждала від хворобливої сором'язливості, – таких “святениць” не терпів

Павло Васильович. Ось ще ця...

– Ну, гаразд, – позіхає від нудьги гвардії полковник і, закривши альбом, підійшов до вікна.

Темно-синє надвечір'я опускалося на порозовілі, від заходу сонця, сніги. На замерзлих вікнах мороз розмальовує скло, а на-суплені в неї дерева біля парадного ганку нагадують припорошену голову імператора Павла.

– Тарасе! Клич збиратися, пора, а сам чекай. Не смій спати доти, поки я не повернусь. Зрозумів?

– Безперечно.

– А пані готова? Зодягнулася?

– Так точно, – відповідає Тарас, виструнчившись.

– Геть звідси! Коней до парадного! В темпі! – кидає йому в слід Енгельгардт і спішно прямує в будуар Анелі, нової своєї коханки, з якою вирішив їхати на великий бал, що його влаштовують сьогодні на честь дня інтронізації імператора Миколи Павловича віленські дворяни[3].

* * *

А що ж робив “козачок” на той час, коли пан його розважався на балу. Як тільки зачинилися за Енгельгордтом двері парадного під'їзду, Тарас одразу ж – забув закрити їх на ключ, взявся за малювання. Давно вже облюбував він один з портретів в прихожій і вирішив, щоб то не сталося зробити з нього копію. Це був отаман Платов, герой дванадцятого року, сміливий партизан, зі своїм маленьким загonom, як вихор зненацька налітав на армію Наполеона.

З особливою цікавістю нещодавно прочитав про його подвиги Тарас в невеликій книжечці. І ось цей доблесний витязь перед його очима – у смушковій шапці на голові, з енергійним виразом обличчя та з суворо спрямованим у далечінь поглядом.

При тьмяному світлі сальної свічки Тарас малює його. Із прихожї він переноситься далеко-далеко, в глибину віків, на безмежні простори Росії, і ввижається йому там велика армія, з

переможним боєм пройшовши всю Європу і, волею долі, зіштовхнулася із фатальними сніговими кучугурами, промерзла, зодягнена в жіночі капоти-халати та попівські ризи.

“Потрібно буде намалювати коли-небудь загибель французької армії”, – подумав Тарас, продовжуючи знімати копію. І пустий білий папір поступово оживляється, наче це і не аркуш зовсім, а дзеркало, в якому до найтонших дрібниць відображається отаман Платов. “Яка дивна схожість, який щасливий вечір! Давно такого не випадало”, усміхаючись, думає Тарас і нічого, крім свого малюнка, він не бачить більше. Не помічає, як перегорів гніт і гачком загнуввся донизу, як тяжіє від цього свічка, димлячись, потріскуючи та поповнюючи передпокій чадом. Не чує ні звуку дзвіночків, ні скрипу саней по снігу уже біля ганку, ні звуку кроків на сходах тераси.

Безшумно відкрилися двері, а за ними вкрався мороз, на мить розвіявши хмару в передпокої. На порозі дві фігури: тьмяно срібляться на них морозні кристалики інєю.

Тарас перелякано задкує.

– Що-о-о ? – хриплим голосом тягне фігура, поблискуючи позолоченими гудзиками шинелі. І жахливо звучить – це коротке слово в тиші сонного палацу.

– Що-о-о ?

Фігура повільно рухається вперед: похитуючись, тяжко прямує до Тараса, а темний силует її на стіні виразно кривиться і танцює, ніби насміхається над п’яним гвардії полковником.

Із гуркотом летить на підлогу перекинутий стілець, падає зі столу і гасне свічка.

– Сучий сину, шкіру зніму і на барабан натягну!

В темноті чути уривчасте сопіння, тріскачий ляпас, в ніздрі Тараса впивається алкогольний перегар.

“Ну точнісінько Бугорський”, – думає Тарас і відсувається в куток.

– Тихо, тихіше... Сплять усі... Досить уже...Завтра, – якимось поспішно і пошепки заспокоює його Анеля.

– Такого негідника вбити мало. Кров собача, – продовжує сваритися у темноті Енгельгардт. – Запалюй свічку, пика твоя мужицька. Завтра на конюшні отримаєш 25 різок. Спати! А малюнок віддай сюди! Я тебе намалюю, чорти б тебе побрали! Очевидно, мало били!..

А вранці був заворожений од Тарасового малюнка.

– Ох і негідник! Як же малює! Навіть і не снилось. Не сварити, як я казав, а дякувати треба Дмитренкові. Далекоглядна людина. За такий короткий час не зумів вивчити цього хлопця. Стане у пригоді, буде придворним живописцем, що не кажіть! А я сподівався, що дурня якогось прислав...Ото бісова душа, яке ж затьмарення. Та це ж скарб, діамант у смітті, його потрібно лише очистити і відшліфувати. Отоді ж бо, чує моя душа, засяє. Дарма зневажав я просьбу цього хлопця відправити його на навчання – скільки часу втрачено... Та це не біда! Ось знайду доброго художника і нехай удосконалює цього необтесаного мужика. Свій власний живописець. Це ж чудово! З часом відкрию цілу картинну галерею в палаці, нехай дивуються гості.

І, згадуючи альбом коханок, уявляє як його недоладний “козачок” писатиме портрет Анелі.

– Так, так, слід віддати його учитися, чим швидше тим краще. Півдня буде в мене, а решту часу у вчителя. І ліпше всього, мабуть, у Варшаву, там є талановиті портретисти. А Лампі серед них – визнаний маєстро. Ось до нього.

І поїхав Енгельгардт з Тарасом в колишню столицю царства польського:

XVI

Але у Варшаві недовго довелося побути Тарасові, чутки про повстання, що готувалося поляками, дуже збентежили Енгельгардта, який мав величезні зв'язки в світському польському товаристві.

Йти в розріз із думками цього товариства, зробитися пала-

чем і жорстоко придушувати за наказом царя будь-яке вогнище пригніченої нації (а що саме так й станеться, у цьому він ані на йоту не сумнівався), згубити через це славу космополіта, якою він завжди користувався у колі шановної знаті, о ні, таке викривало б гвардії полковника із найнепрстойнішого боку. Додалося сюди ще й дещо особисте, не хотілося порушувати встановленої традиції спокійного сімейного благополуччя, що увійшло в таке рівне русло; не хотілося підставляти себе усіляким пасткам, бездумно підставляти свою голову під кулі заколотників. Пригадав Анелю, її гарячі нічні пестоші, солодка безтурботність за чашкою кави, величезна успадкована вотчина.

“Ех, чорт би їх побрав, – нервово походяючи у кабінеті, думав гвардії полковник. – Вб’ють і кому тоді все це дістанеться? Кому заповісти, коли ще немає прямого спадкоємця? “А сам будеш передчасно гнити, не проживши як слід, не відчувши солодкої миті. До біса! Потрібно рятувати ситуацію, поки не пізно. Нема чого занепадати духом. І без мене знайдеться чимало славних патріотів. Нехай ризикнуть лобами, коли життя набридло. А я ... покірний слуга. Дурним ще ніколи не був ...”

І вирішив так, подав на ім’я його високості рапорт про відставку, яка була милостиво прийнята.

“Саме так. Ну, тепер діло в шляпі. Геть і Вільно, і Варшаву. Нехай їх там січуть кулі. Не хочу такої пісні. Подамся на проживання в Північну Пальміру. Чим погано на Петергофській віллі, біля моря? А охороняти палац доручу Дмитренкові. Бо це ж тимчасово. Придушуть заколот, відчуваю. І скоро. Не втриматись перед могутністю Росії. Іноземні держави і ті побоялись би напасти. А то жменька якась ... подумаєш ...”

І несподівано наказав Тарасові.

– Нумо, збирайся! В Санкт-Петербург поїдем. Там будеш продовжувати навчання.

І цей несподіваний наказ, і цей переїзд поставили Тараса в цілковите непорозуміння. Кожного разу, від’їжджаючи в якесь місто, Енгельгардт мав за звичку брати із собою козачка, який

їхав в обозі чи на зап'ятках розкішної карети, а цього ж разу Тарас, як й усі інші придворні, відправлений в столицю етапом, під конвоєм. Це робилося для того, аби кріпаки дорогою не порозбігались.

А пан, ніби тікаючи від якоїсь небезпеки та міняючи на станціях коней, їхав з Анелею на кур'єрських.

XVII

Якщо ж дивитися з висоти пташиного польоту на місто, що збудоване на сирій місцині, яке покрите пліснявою моху й болотом, а також завжди огорнуте сивою пеленою туману, то панорама, з першого погляду, ввижається для новачка вкрай здивованою: Нева тече містом 12 верстов і розгалужується в центрі на три течії, котрі здавна відомі під назвою Велика Нева, Мала Нева і Нивка, поділяють вони столицю на чотири головні частини, до складу яких входять дев'ять островів. Складається неприємне враження водяного міста північної напів-Венеції. Правда, тут ніде не зустрінеш чорної гондоли, як на італійських лагунах. Проте мостів та палаців хоч гать гати.

“Дивне місто”, – подумав Тарас, достоту намиливавшись з горища живописних справ маестро Ширяєва, до якого послав його вчитися хазяїн. Із вузького вікна, як на долоні, проглядався увесь Петербург до найвіддаленіших фабричних, задимлених околиць, з його гранітною обкантовкою надбережжя, тисячами дахів, строгими лініями шаблонних будинків, із сірим щогловим лісом на рейді, спрямованим у низьке, наче налитим свинцем, небо, шпилем Адміралтійства, з мідним вершником на Сенатській та помутнілими, неначе заплаканими, вечірніми лампами. “Дивина та й годі, – думає про місто Тарас, – залізло в море, яке піднімається зі свого камінного плетива і жене його в шию, хлюпає хвилями, викликаючи паніку серед населення. І ночі у місті якісь бувають дивні – ні тьма, ні світло, а біс його знає, що воно таке. І без свічки можна читати...” Білі петербурзькі ночі драту-

вали Тараса. У ці стомлюючі години напівтемряви він не завжди міг заснути. Сон не брав. Неспокійно перевертаючись з боку на бік на своєму твердому, із кінської шерсті, матрасові, де-інде за-латаному, а місцями таки подертому, ним оволодівали мрії, мрії про все на світі.

На горищі було брудно і запорошено, часто чулося попискування мишей, а в міжчасі, коли вони замовкали, непомітний жук-бурильник десь свердлив гниле дерево, кусаючи з його частинками й шматочки часу.

“Ну й життя! Ото й житуха! Отак і минеться вся без користі, без мети... Краще б кінець якийсь настав чи що. Важке самотнє життя непотрібної людини. Собаці і то краще живеться у добро-го господаря, будку хоч теплу має, а ти валяйся ось тут, як остан-ній прибузда, на землі, на холоді, накривайся всіляким лахміт-ям, що тобі перепало воно, як милостиня. Ой-йо-йой!”

На даху загриміли об залізну покрівлю закохані коти.

– Геть, клятуші, – зірвався з місця Тарас і в одній білизні, бо-сий, став грюкати по покрівлі. Величезний щур злякано метнув-ся з-під його ніг. Десь у дворі загавкав собака. Котячий концерт стих, але за хвилину розпочався з новою силою. Затуливши паль-цями вуха, пригнічено дивився Тарас на кругле горішне вікно, куди непривітно зазірав заплаканими очима хворобливо жов-тий новонароджений день, який кликав до праці.

“Ну й життя! Знову йти кудись: фарбувати підлоги, паркани та дахи, бути на побігеньках, а в результаті отримуй побой ... ні, врешті-решт наревешся, зачекай! Не впускай!” – думав він про сво-го нетактовного та злющого хазяїна Ширяєва, який був схожий на Бугорського.

Хіба так було у Лампи?..”

З кожним днем Тарас розчаровувався у Петербурзі. Місто, споруджене на кістках рабів, зігнаних з усіх кінців величезної ім-перії і які працювали по пояс у воді, в трясовині, багні, а також на кістках тих, що вимирали від тифу, злоякісних лихоманок та гнилих міазмів, – вже одного цього було достатньо волелюбному

юнакові, щоб зненавидіти його усіма фібрами душі.

Як там, у маєтках Енгельгардта, кріпаки виконували примху свого пана, так і тут раби виконували забаганку монарха, тремтячи та схиляючись перед ним. І ось він сам, гордий та зухвалий, на крутизні дикої скали топче землю.

Зупинившись перед чудовим творінням Фальконета, Тарас думав про народ. Багатостраждальний, робочий люд також був розтоптаний царем, розчавлений неймовірною вагою камінного велетня-міста, що впав на його плечі.

І вже не дивним, а вампіром називав він його спересердя, з обуренням виділяючи в його житті темні сторони.

Хіба не картиною рабства здавався хоча б порт?

Тут знову він бачив зігнуті плечі невільників, що працювали на багатіїв. Вантажники перетягували лантухи, паки, мішки і набивали ними ненажерливе черево величезного морського пароплава, який гойдався на сріблястих хвилях, попихкуючи своєю чорною трубою. Поставала дивна аналогія із гвардії полковником Енгельгардтом: і той подібно качається в гойдалці, попихкуючи люлькою.

Один тільки куток серед усієї кам'яної пустелі тішив його зір, як ошатний зелений оазис: це був Літній сад, де у святочні дні він з великою охотою відпочивав серед алеї та мармурових статуеток.

XVIII

“І якого біса він тут шляється? Що йому треба? Наче якийсь детектив чи шпигун? Або просто безпредметно фланірувальний роззява-солопій? Але, до речі, хто б це не був, та від цього анітрохи не легше: важко працювати. Ти поглянь, ще й усміхається у вуса, ніби передразнює. Тьху на тебе”, – плюнув Тарас і повернувся папір.

Він сидів на чавунній тумбочці в одній з алеї Літнього саду і копіював статую Аполлона Бельведерського, а причиною його

неспокою була фігура молодого чоловіка в темному пальто і такого ж кольору фетрового капелюха з широкими полями, з-під якого вибивалось довге скуйовджене волосся. Цей невідомий юнак заважав не тільки зосередитися, але, як не дивно, видався таким невихованим, що навіть безцеремонно підходив до нього впритул, ховався за спиною і звідти крадькома спостерігав за його роботою.

Помітивши Тарасів сердитий погляд і як художник перевернув папір, молодий чоловік усміхнувся, знизив плечима і, пошвиштуючи, завернув на бічну стежку, де небагом зовсім зник з очей.

Але варто Тарасові було тільки заглибитися в малюнок, як за плечима тут же виростала постать, наче з-під землі, і, затамувавши подих, вперто та безцеремонно, стежила за рухом олівця.

“Чорт зна, що таке! Ото причепився! Хоч кидай, та йди геть” – Тарас різко підхопився й рішуче підійшов до незнайомця.

– Чого вам треба? Чого вештаєтеся перед очима? Ви ж заважаєте мені працювати! Зрозумійте нарешті.

– Я проходжаюсь. У громадському саду всі мають право гуляти, – прозвучала незворушлива відповідь, яка ще більше розгнівила Тараса.

– Але ж ви безпардонно заглядаєте на мій малюнок.

– Ну і що ж? Я цікавлюсь. Малюнки і для того створюють, щоб ними милуватися.

– Але крім вас, ніхто не пхає свого носа до мене.

– Бо нікому не цікаво.

– Зачекайте, – сказав Тарас. – Ви студент, так?

– З якого це дива ви так вирішили? – посміхнувся незнайомець.

– А тому, чув я, що всі студенти – надто неспокійний народ і завжди першими пхають свого носа туди, куди не слід. А ще полюбляють говорити різні премудрі словечка. І тому саме так гадаю.

– Ось воно що! В такому разі вам треба погодитися, що крім

студентів є ще одна категорія, яку також варто зарахувати до числа неспокійних.

– Яка?

– Художники, – розсміявся незнайомец. І ви зараз своєю поведінкою, щонайяскравіше, підтвердили це. Ая... я не студент. Ви помилилися, колего, я просто...

– Хто ж ви такий?

– Я захоплююся тією ж справою, що й ви...

– Ви – художник, так?

– Саме так. І тепер ви розумієте, чому мене так зацікавила ваша копія. За нею я одразу склав поняття про ступінь вашого обдарування. Ви, звичайно, самоучка?

– Певна річ. Але я також був на навчанні у деяких малярів.

– Пусте, – махнув рукою незнайомец, – це богомази.

Їм тільки паркани фарбувати, за них не варто і говорити. Ні, знаєте що, колего, нам необхідно ближче познайомитись. І чим швидше, тим краще. Необхідно розвивати ваш хист, треба хоча б вступити до серйозної школи, для початку бодай в рисувальні класи Товариства заохочення митців. Вони знаходяться між Великим і Середнім проспектами, на 7-й лінії Василівського Острова. А потім і в Академію. Перед вами лежить велике майбутнє.

– Що ви? Що ви? – схопився за голову Тарас, вражений до глибини серця. – Невже це можливо?

– А чому б і ні! Необхідно воювати з життям за найширші шляхи.

– Але ж я кріпак. Хто мене візьме? Ні, ви байки мені розказуєте... красиві казочки ... і тільки. Облиште... не мучте, – важко зітхнув Тарас.

– Ви кріпак? Так... А у кого?

– У поміщика Енгельгардта.

– А він тут живе, в Петербурзі?

– Ага, я лакеєм, козачком у нього.

– Так. А звати вас як?

– Шевченко Тарас Григорович.

– Малоросс. А звідки?

– З Кирилівки, Звенигородського повіту.

– Чув, дуже приємно. Земляки, виходить. Я також з України, з Богуслава. Кріпак, ви говорите... Ну що ж? Невже кріпак – не людина? І кріпакам дозволяється вступати в Академію за звичай з дозволу поміщика. І до цього треба прагнути навіть усіма силами, тому що саме Академія скоріш за все може визволити з неволі...

– Як?

– А ось послухайте. Якщо поміщик після закінчення курсу своїм кріпаком захотів би взяти його до себе назад, як свою власність, а конференція Академії видала б на той час своєму вихованцеві медаль на звання вчителя, тоді кріпак отримав би повну незалежність і поміщик не мав би більше на нього ніякого права... А що на медаль ви можете розраховувати у подальшому, я ані хвилини не вагаюсь...

– О, ні, ні... Все це мрії. Голубчику, навіщо ви мене так розчарували? – з тремтінням у голосі сказав Тарас, хапаючи за руку незнайомця. – Скажіть, як вас звати? Я до смерті не забуду ваших слів. Вони завжди будуть підтримувати мене у важку хвилину, яких доста у моєму житті

– Моє прізвище Сошенко, Іван Максимович, я учень знаменитого Брюлова Карла Павловича і живу в 4-й лінії Василівського Острова. Ось що: запишіть собі докладно мою адресу і приходьте о 5 годині вечора в середу, неодмінно. Я познайомлю вас з Брюловим і Венеціановим – цими найпрекраснішими художниками, з поетом Жуковським – другом Пушкіна і українським поетом Гребінкою і ще з деякими письменниками. Це необхідно. Ми разом обдумаємо, як почати переговори з цим Енгельгардтом. А вашого Аполона Бельведерського віддайте мені. Я покажу його кому слід. Загальними зусиллями щось та й зробимо. До речі, ви буваєте в Ермітажі?

– Ні, не був жодного разу.

– О, хіба так можна? Що ви? Це перше місце, де неодмінно

повинен побувати кожен художник, і не один раз. Це – скарбниця мистецтв. Місце відпочинку. Нічого! Ми з вами разом підемо туди. Одному і не впоратися без супровідника. Можна заблукати, як в лісі. Отож, до середини.

Світогляд Тараса розширювався все більше і більше. Крім величезної бібліотеки, яку люб'язно надавав йому Брюлов, де були Гомер, Гете, Шіллер, Байрон, Вольтер Скотт та багато інших європейських письменників, особливе значення мало для його духовного розвитку і спілкування з письменником Гребінкою, котрий неодноразово постачав Шевченка цінними книгами, ну й звичайно ж – безпосереднє спілкування із самим Сошенком.

Цей блідий, хворобливий юнак, водночас енергійний та завжди веселий, вічно метушився і завжди перебував у клопотах. Він жив справами – це його стихія, і якщо під руки нічого не потрапляло, то тужив і ходив, наче з хреста знятий, бо вважав, що день проминув даремно.

Знайомство з Тарасом, що дуже скоро переросло в дружбу, вже з першого дня наче влило новий струмінь в його життя. Він поставив собі за мету, будь-якою ціною вирвати молодого кирилівського маляра з кріпосних кайданів, хоч добре знав, що втілення такого задуму, навіть якщо й стане реальністю, то не так швидко. Тому намагався покищо бодай полегшити тяжку долю свого приятеля і розсіяти похмурі думи, що владарювали над ним останнім часом.

Влетівши якимось в кімнату і кинувши на стілець величезний пакунок, він закричав голосно й радісно:

– Еврика! Еврика!..

І, наче хлопчик, гучно заплoduвав.

– Що це з тобою? – дивується Тарас, не розуміючи таких радощів. – Що за телячі вибрики? Ніби виграв сто тисяч!

– Ой, брате, це є кращим, ніж сто тисяч! Ти тільки поглянь.

– І, поспіхом розриваючи на шматки папір, Сошенко з радістю розгортав пакунок.

– Отакої? Оббігав пів-Петербурга, до кого тільки з приятелів

не заходив, а все ж таки в одного знайшов. І, здається, дуже підхожий. Ось ми зараз і подивимось. Швиденько роздягайся! Господи! Що ти за тютій!

І, голосно сміючись, стояв перед розгубленим приятелем у комічній позі кравця, який готується знімати мірку, тримаючи однією рукою темні штани в смужку, а іншою – довгополий чорний сюртук.

– Господи, я нічого не збагну, – сказав Тарас, – навіщо мені потрібен цей костюм? Чи ж я свого не маю?

– Ото й дивак. А в Ермітаж хочеш їхати? Чи передумав?

– Звичайно, хочу.

– Отож-бо, зрозумій правильно, у своєму костюмі не пройти тобі туди, як верблюдові крізь вушко голки.

– Як? А ти ж проходиш?

– Я? Ото зрівняв. Хіба двійка – пара тузові. Підожди, ось як станеш тузом... – жартував Сошенко

– Поясни нарешті, в чому справа, Іване Максимовичу.

– А що тут особливого пояснювати. Ти передягайся. Порядок там такий. Так, так. Аби потрапити в Ермітаж, то потрібно, по-перше, придбати вхідного квитка у придворній конторі, а, по-друге, з'являтися туди треба не інакше як у віцмундірі чи фракі, або ж ось у такому сюртуці, і, безперечно, в шляпі та пальчатах. Не дотримуватися такої парадності дозволяється тільки нам, художникам, які одержали дозвіл на копіювання ермітажних картин. Оскільки я там часто працюю і мене усі знають, отже, для мене не буде ніяких перепон. Зрозумів?.. Добре, пошвидше вдягайся. А то, не доведи Господи, ще запізнимось.

– А шляпу і пальчата також брати?

– Безперечно. Для цього і дістав їх.

На цьому слові Сошенко виклав на стіл чорний напівциліндр і брунатні лайкові рукавички.

– Ой, навіщо? Як же я їх зодягну?

– А так, як усі люди зодягають. Хіба не зможеш?

– Але й незручно якось. Що сказали б мої земляки, якби по-

бачили мене у такому вбранні. Так тільки багачі вдягаються.

– І нехай собі вдягаються. Хіба тобі шкода? Ось поглянь в дзеркало. Хіба погано?.. Трохи схожий на ведмедя, особливо при ходьбі, та це не біда, – розсміявся Сошенко, – незвично. Згодом минеться.

– Та не буду я носити такого костюма! Мені незручно в ньому. Тягне, сковує...

– Гаразд, гаразд. Тоді, як захочеш. А зараз, брате, потрібно. Нічого не вдієш...

– Ось так вам треба завжди зодягатися, їй-богу. Це вам дуже пасує, – раптом пролунав голос дівчини, аж Тарас стрепенувся й оглянувся.

На порозі, відкривши на половину двері і грайливо пригнувши голову, лукаво усміхаючись, стояла в голубому ситцевому платті гарненька 17-літня дівчина з сірими усміхненими очима.

Це була Маня, племінниця господині, у якої наймав кімнату Сошенко. Коли Сошенко знайомив Тараса, то відрекомендував її як свою наречену, бо був закоханий в неї, незважаючи на те, що тітка навіть й слухати не хотіла про їхнє одруження, очевидно, маючи на думці матеріальний стан нареченого. Та хоч як, але Сошенко покладав надії на свою кохану, витаючи в мріях упертою працею придбати через деякий час необхідні кошти для спільного життя з нею. Чи любила вона його – сказати важко. На словах клялася у своїх почуттях, а легковажними вчинками впадала в сумнів.

Жвава реготуха й цокотуха, то надзвичайно весела і спритна, то раптом замріяна і примхлива, вона, зловживаючи Сошенковими ревнощами, всіляко виводила його з рівноваги своєю легковажною поведінкою і до сліз реготала над його збентеженістю.

І в цей час, косо поглядаючи на нього і помітивши, як він бліднішає, вона із приємністю й, наче назбитки йому, міряла з ніг до голови Тараса.

– Так, саме так, їй-богу. Ви дуже гарний, Тарасе Григоровичу. Правда. Іванкові аж ніяк не зрівнятися з вами. Куди там!

– Дякую за комплімент, Мар'є Яківно. Невже ви думаєте, що це кляте облачання так пасує мені?

– До лица, до лица, аякже, – зайшлася Маня дзвінким сміхом, – завжди носіть його. А то... диві-і-і-іться мені (при цьому погрожуючи пальчиком) – знімете, то негайно розлюблю.

– Як? Невже ви так швидко закохалися в мене? Ага, то, напевно, у мій костюм?

– Не костюм полюбила, а вас. І не повністю закохалась, а тільки намагаюсь. Залишилось абсолютно...трішечки. І тоді закохаюсь по вуха. Так, так, так!

– Ось воно що! А я й не здогадувався. Доведеться костюм знімати. А то чого доброго вийде так, ніби Іван Максимович власноруч зробив собі ведмежу послугу, – посміхнувся Тарас.

Сошенко, ледь усміхнувшись, насупився.

– Годі. Покинь нас, Маню. Не заважай. І так, мабуть, спізнилися, – сухо промовив.

– Коли повернетесь, то чи не розкажете, як вам сподобався Ермітаж, Тарасе Григоровичу?.. Коли до нас знову навідаєтесь?

– То уже як справи покажуть. І час. Думаю, не раніше, як в неділю.

– Бачу, ви дуже цікава людина, їй-богу. І знаєте що? Уже закохалася в вас, Тарасе Григоровичу, аж ось до якої міри, – і провела дівчина пальцем до вух, розреготавшись, зачинила двері.

* * *

Чарівні зали Ермітажу до глибини душі вразили кирилівського маляра своєю пишнотою і розкішшю. Голова йшла обертом від щедрої різноманітності всього, що тут знаходилося, від швидкої зміни яскравих, несподіваних вражень – часом йому здавалося, що він перенесений якимось дивом у фантистичний світ.

Боязко й повільно йдучи блискучою, мов дзеркало, підлогою, на поверхні якої, як на воді, відбивалася його незграбна фігура, він заздрісно поглядав на художників, котрі тут сиділи біля мольбертів і думав: “Як мені хочеться сидіти тут. Нічого кращого

й не треба”.

Він уважно прислухався до кожного слова свого приятеля. Будучи прекрасно обізнаний з історією Ермітажу, Сошенко ретельно викладав її Тарасові, абсолютно не думаючи потрібно все це йому чи ні,-

– Ось ця галерея була споруджена ще за часів Катерини – італійцем Кваренгі за зразком рафаелівських лодж Ватиканського палацу у Римі. А тут, в часи ж її володарювання, був невеликий витончений театр з фойє, що тримався на арці, перекинутої через Зимову канавку поблизу витоків її з Неви. А ось тобі і нумізматики. Яка розкішна колекція. Давай оглянемо.

Вони зупинилися й довго роздивлялися старовинні монети часів Візантійської імперії з грецькими і латинськими написами, напівстертими, покритими іржою та зеленню – цими старезними кольорами віків. Потім переходили до єгипетських саркофагів, мармурової скульптури еллінів, до розмальованих скіфських ваз і надзвичайно розкішному рідкісному зібранню камій та інтальвів.

– Ось так, а тепер те, що тебе найбільше цікавить. Оце тобі іспанський живопис. Він тут представлений так прекрасно, ніби у мадридському музеї дель-Прадо.

– Ти там бував? – здивовано запитав Тарас.

– Ні, в Іспанії не довелось бувати. І взагалі, за кордоном ніколи не був. Довелось чути таке від знатоків. А що вже нам? Ми маленькі люди. А ось Карл Павлович знає Італію, їздив туди на казенний кошт за свої великі заслуги перед мистецтвом, – сказав Сошенко і почав розповідати про Брюлова та його картину “Видіння Аврааму трьох підлітків біля дуба Мамврійського”, що удостоєна золотої медалі.

– Саме ця картина й спричинилася до його подорожі.

– То ж давай оглянемо її!

– Тут її не нема. Вона в Академії мистецтв, колись Карла Павловича. Адже, маючи 10 років од роду, він уже навчався в Академії...Але, втім, це не найважливіший його твір. Там же зна-

ходиться його шедевер – “Останній день Помпеї”. Оце, голубе, річ. Вона викликала небувалий фурор як в Італії, так і у Франції. В Парижі з неї знімав копію гравер Жирар. А взагалі, вважається, що “Останній день Помпеї” Карла Павловича й “Мідний змії” Бруні – епоха в російському живописі.

– Який час він трудився над нею?

– Зо три роки, якщо не більше.

Тарас заворожено слухав.

– Гаразд, давай ще трохи оглянемо та й підемо додому, – мовив Сошенко. – Бачиш, публіка поволі починає розходитися. Решта – потім. Адже всього навіть поспіхом за один раз не охопиш. Бо тут бездонне море.

Постоявши ще декілька хвилин перед полотнами фламандських майстрів, вони закінчили відвідини цього прекрасного музею оглядом французької школи. Тут особливо Тарасові припали до душі народні мотиви і карикатури Калло.

XIX

– Як справи? – запитав Тарас і, надзвичайно хвилюючись, пильно дивився на свого друга.

– Ти не хвилюйся! Покищо не дуже добре, але... – і Сошенко на хвилику зникнув.

– Усе провалилося, так? Що там? Розкажуй не бійся. На обличчі написано.

– Хоч би й так, то що з того? Хіба на цьому світ клином сходиться? Хіба Петербург за один день побудований? Дивак, та й годі.

– Я так і знав, – голос у Тараса затремтів. – Я заздалегідь тебе попереджав, що так і станеться... Сто мішків вовни і всі неповні. Погодсья, що все це дурниці, про які треба забути раз і назавжди.

– Ніколи не погоджуся? – спокійно й рішуче випалив Сошенко, – бо твердо переконаний, що врешті-решт вийде по-моєму. А

в тому, що ти невинуватий чудасій, я давно переконався і думки свої не відцураюсь.

І в мовчанні, що наступило, відлунювали тільки тверді чіткі кроки Сошенка, який ходив сюди-туди по кімнаті, а також було чути цокання старовинного годинника з гирями – на стіні.

– А що ж вони говорили там? – зненацька запитав Тарас. – Розповідай. Хоча зараз для мене це немає ніякого значення.

– Щоб не говорили – справді, хіба це має значення? Єдиний факт, переговори покищо перервані. Тупий і впертий, як осел, твій хазяїн. Що не кажи йому – всі слова, наче горохом об стіну. Вперся – не зрушити з місця. Карл Павлович навіть розсердився і вирішив, що він є “найбільшою свинею у гендлярських туплях”, “амфібія”, як він висловився, і просив мене прийти до нього. Але я, певна річ, відмовився. Не вмію розмовляти з такими паничами: можна чогось гіршого натворити. Хай воно западеться! Але я доручив цю важливу справу професорові Венеціанову.

– А! – різко та безнадійно махнув рукою Тарас.

– Не “а”, бо буде так! Ти мене починаєш дратувати своїм песимізмом. Не можна так. Передчасно вішати носа – надто нерозумно. Спершу дочекаємося, які новини привезе нам Венеціанов. Він думає наступного тижня відвідати твого пана.

Але й Венеціанова спіткала невдача.

Тарас впау у відчай до краю.

На подив Сошенкові, тепер він розрядився градом лайки і погроз на адресу Енгельгардта.

– Я його заріжу! Йй-богу... Побачиш. Дім його підпалю зі всіх сторін! Нехай мене схоплять, відправлять на каторгу. Чи не все одно, де мучитись у кайданах – що тут, що там?.. Негідник! Я йому відплачу!

– Втихомирся, що з тобою? Я тебе не впізнаю, – лагідно заспокоював його приятель, але такі слова не давали бажаного ефекту, ще більше дратували.

– Іди! – кричав Тарас на весь дім. – Не хочу бути без вини винним. Нехай краще вина і за неї покарання. В цьому глибший

зміст. Заріжу – і край! А не його, то себе... Горло собі переріжу. Краще одразу згинуту, ніж бути прив'язаним ланцюгом, як собака...

Сошенко ламав голову над тим, що його придумати, аби приборкати гнів приятеля...

* * *

– Я одержав вашу записку, Василю Андрійовичу, за що красно дякую! Вона дуже заспокоїла мене. Відразу на душі одлягло, – сказав Тарас, довірливо дивлячись у замріяно меланхолійне обличчя Жуковського, який схилився над столом.

– Я радий, друже мій... Дуже радий, якщо цей клаптик паперу для вас став зіцілителем. Ніколи не падайте духом надалі, при жодних обставинах. Будь-яке ремствування смертних нерозсудливе – затамте. Наше життя сповнене скорботою і сльозами, важка школа випробувань, де, наче у ковальському горнилі, загартовується й удосконалюється немічний дух наш. Сто крат блажен той, хто не тремтить, перед суворим випробуванням. Наскільки прекрасне життя і благодатне поприще його...

– Але ж так було нестерпно, наче гора звалилася на плечі.

– Нещастя – нам учитель, а не ворог. Пам'ятайте завжди, – як наставник, зауважив поет тихим, рівним голосом, підвівши голову.

Холодно виблискувала тьмяна лисина, що нагадувала місяць, якого Жуковський так любив оспівувати.

– Безперечно, важко, нестерпно, – продовжив повільно, наче декламатор. – Більше терну, ніж троянд. І як часто буває, що з презирством

Мы бросим взор на жизнь, на гнусный свет,

Где милому – один минувший цвет,

Где доброму следов ко счастью нет,

Где мнение над совестью властитель,

Где всё, мой друг, иль жертва, иль губитель...

А я? Хіба я не страждав? І хто з нас не страждає в цьому жит-

ті? Ось п'ятдесят третій рік минає як живу на світі, а скільки багато пережив і скільки ще в майбутньому призначено мені всіляких негараздів, сердечних втрат. Тоді що? Мужньо тримаюся і сподіваюсь, що настануть кращі часи.

Сей сладкой надеждой мир озарен,

Как небо сияньем Авроры...

Сей сладкой надеждой я выше судьбы,

И жизнь мне священна земная:

При мысли великой, что я – человек,

Всегда возвышаюсь душою.

І нехай хоч зараз приходить смерть, завдаючи удару своєю страшною косою, я не здригнусь, не злякаюсь, а буду також безустанно оглядати довкола себе землю, де стільки розсипано благ, – ще спокійніше, лагідніше промовив він, а Тарас дивувався, що так спокійно, з ледь помітною усмішкою, може він говорити про два полюси буття – про життя і про смерть, водночас погоджуючись і з тим, й з іншим.

– А це тому, мабуть, що ви є видатним поетом. Слава, кажуть, пом'якшує усілякі хвилювання.

– Слава? А що таке слава, друже мій? Це – дим, який клубочиться вітром повсякденно і розвіюється назавжди. Слава! Вона була, так. І раптом зрадила, пішла до іншого, більш гіднішого за мене, доброго друга. І це – благо. І я радий, радий безмежно. Я був його вчителем, а він переміг мене. І ось навіть цей геній, який прийшов у світ, щоб виконати своє велике призначення, також зазнав тіні глибокого суму. Не тільки ми з вами. Ось послухайте:

Мой путь уныл. Сулит мне труд и горе

Грядущего волнуемое море.

Но не хочу, о други, умирать!

Я жить хочу, чтоб мыслить и страдать.

– Ви розумієте? Я жити хочу, щоб мислити й страждати.

Оце ж і глибинна мудрість! Чи хтось говорив коли такі слова?

– Стривайте! Це ж зовсім інше Василю Андрійовичу! – схвилювано вигукнув здивований Шевченко, і очі його засяяли. – Я інакше розумію ці слова.

– Інакше? – допитливо поглянув на нього Жуковський.

– Так, звичайно. Невже ви думаєте, що Пушкін закоханий, як старовинний грек, в радість життя, в сонце і красу, захотів би коли-небудь жити заради страждання? Як же ви погано знаєте свого друга!

Про інше страждання говорить він у своєму вірші, про страждання в боротьбі за щастя і свободу людей. І заради такого страждання справді варто і хочеться жити...

– Ні, не те, не те, – вперто хитаючи головою, після невеличкої паузи Жуковський продовжив:

И ведаю, мне будут наслажденья

Меж горестной, забот и треволненья.

Прекрасна гармонія! Блаженні звуки!.. Пушкін...Аполон... Шш... Ви чуєте, як лунають підкови його Пегаса, викреслюючи ці чіткі ямби?.. Вся зачарована Росія ним живе –

От Перми до Тавриды,

От финских хладных скал

До пламенной Колхиды,

От потрясенного Кремля

До стен недвижимого Китая...

Жуковський підвівся. Руки його тремтіли і тягнулися вперед, широко розкритими очима він дивився в далечінь, в одну точку, і світилися вони блискітками вогню натхненного безумця-фанатика, який начебто раптово відтворював перед собою цікаве видовище.

З прихованою усмішкою дивився на нього Тарас, із сумом співчуваючи, бо цього чоловіка, який стоїть тут, біля столу, насправді немає в кімнаті: відірваний од землі він десь носить серед відомих тільки йому гірських сфер. Ось підняв він руку і закрив долонею очі, ніби закрив їх від нестерпно яскравого блиску, і так стояв, похитуючи головою, ледь-ледь погойдуючись, наче

п'яний.

Стояв хвилину, дві, три, п'ять.

«Ото й вірно не від світу сього. Правильно охарактеризував Сошенко, – думав Тарас. – Та не дарма ж його називають тихо-нею. Все в нього тихо і ніби приглушено: і хода, і голос, і сум, і муки серця, вплітаючи їх у віршовані рядки. Доброзичливий, але й дивний тихоня. Як немовля. Наче пристрасті ніколи не торкалися його. А між іншим, хоча єдине усвідомлення незаконного народження і то повинно пригнічувати. Панич Бунін та полонена дівчина-туркеня, мабуть, одаліска гарему. І результат цього контакту – він, романтичний російський поет, друг великого Пушкіна. А дитинство? Чи не мука, бачити постійно сльози рабині-матері, гнаної та скривдженої? І найтихішої.

Яку ж треба було мати силу волі, щоб зруйнувати у собі злобу проти всього цього і змиритися з існуючим порядком. Я б не міг ніколи. Але може бути ця озлобленість у ньому кипить, а він тільки спритно її приховує? “Мерзенний світ”, адже це про що-небудь говорить. Не може ж безпричинно народитися у ньому така виразність. Мабуть, і він такий же невільник, як я, тільки терплячий і смиренний. Найтихіший невільник... Чи не тому почав він виховувати сина деспота, який по-звірячому залив кров'ю Сенатську площу 14 грудня?.. Але ж це божевілля! Це жах! Невже совість у нього спокійна? Запитати... Ні, образиться, мабуть”.

– “Я жити хочу, щоб мислити й страждати...”, – прошепотів раптом Найтихіший, повертаючись з неба на землю і ніби оглядаючи кімнату. Стомлено опустився в крісло і, витягнувши хустинку, повільно почав витирати нею лисину, ледь вкриту потом. – Так, саме так. Вільно почуває себе його поезія. Насолоджуйтесь цими квітами, мій друже. Сподіваюсь, ви їх знаєте.

– Не всі. Але можу дістати їх у бібліотеці Карла Павловича. А скажіть, Андрію Васильовичу, про нас, кріпаків, він також, здається, писав?

– У нього знайдете відповідь. Вся мораль у ньому. Прочитайте “Село”. У чотирьох-шести рядках більше мовлено, ніж в іншо-

го у цілому томі.

Там рабство тощє влѣчитсѣ по браздам

Неумоливого владельца...

Там девы юные цветут

Для прихоти развратного злодея...

Там, себто, в селі. Хіба цього не досить? А потім, хочу вам запропонувати мого “Теона і Есхіна” – розмова двох друзів. Думаю, що знайдете там думки, для серця вельми корисні... Ну, я піду... Ага, – раптом похопився він, – а про найголовніше я призабув. Даруйте. Справа в тому, що я хочу особисто відвідати Енгельгардта, але коли – конкретно ще не визначив. Дуже тепер завантажений. Доведеться вам трохи зачекати...

Вдячним поглядом супроводжував Тарас його постать, що повільно віддалялася...

І в той же день довго розмірковував над “Теоном і Есхіном”. В кожному рядку цієї елегії він майже безпомилково вловлював лагідний дух Найтихішого – і моральний образ поета поставав перед ним, як живий. Жуковський бачився йому не інакше, як смиренний, терплячий християнин, елеїно-тихий, який готовий покірно змиритися, в разі потреби, зо всім, навіть насиллям. Недарма перекладав він головним чином те, що співзвучне його душі.

Смертний, силе, нас гнетущей,

Покоряйся и терпи.

Ідеаліст, аскет. І саме такий, він Тарасові був стороннім, викликав обурення, здавався уламком сивого минулого, що так прикро появився в сучасності. Йому б жити на зорі християнства, рятуватися в катакомбах, з надією кидаючи затуманений стражданням погляд в потусторонній світ. Бідна, безпомічна дитина, засліплена мріями і надземним маревом, яка вічно витає думками в небесах! А Пушкін-бунтар у своїх сміливих віршах викривав царів, і він, полохливий царедворець, близько стояв до трону – яка ж прірва лежить між ними! “Чи не через оцю наближеність до трону всі страждання його? Саме так, не інакше”,

– думав Шевченко

Смертний, силе, нас гнетущей,

Покоряйся и терпи.

“Він з глузду з`їхав чи що? Виходить, якщо Павло чи Бугорський катуватимуть мене, а Голіаф вибиватиме зуби, то я повинен мовчати і покірно підставляти їм спину?”

Ні, з такою близькорукою, а не далекоглядною, філософією життя не змириться Тарас!

До смерті ображений й озлоблений, він протиставив їй незадоволений бунт невільника, що незгасним полум`ям палав у його серці.

* * *

Осінь владарювала у Літньому саду, заплітаючи жовті стрічки в зелені кучері дерев. Не всіх пишно зодягала. Декого навіть обібрала, і стояли вони геть голі, жалібно поскрипуючи стовбурами, а на інших тріпотіло строкате, як у циганів, лахміття, ледь-ледь закриваючи голизну.

З шелестінням осипалося зів`яле листя, кружляло золотими метеликами і повільно сідало на білі статуї та на вологі доріжки, посипані піском. А в кінці саду плазував на пузі липучий сизий туман. Крадькома піднімав з низин розкуйовджену голову і тягнувся до златокосих берізок, сивою бородою лоскотав їх білі, оголені до колін, ноги. І згиналися північні берізки, проливаючи від сором`язливості краплини холодних сліз.

Тарас прогулювався. Він вийшов подихати повітрям, відпочити, оскільки уже другий день він не знаходив собі місця. Якесь тривога, неспокій, невизначений потяг до чогось потаємного раптово оволодівали ним, відриваючи від повсякденності, наповнюючи душу новим, могутнім, невипробованим ще почуттям.

“Чи не захворів я часом? А, може, перевтомився? Ніколи зі мною такого не відбувалося, – розмірковував. – Малювати і то не хочеться. А це не добра ознака”.

Присів на лавочку і довго на ній сидів, наче чекав на когось.

Губи смикалися, очі бездумно десь блукали, як в несамовитого, кидаючи погляд то на кущі, то на дерева, то на сиві хмари, що низько пропливали над головою і сіяли, наче крізь сито, дрібненьку колючу мжичку.

– Що я шукаю? Ага! Ось, де собака зарита! Невже я заразився від Василя Андрійовича? Ще б чого доброго? Писати вірші? Яке безглуздя! Перестань думати навіть про подібні речі! У свої сани не сідай! Що ти здурів, невже насправді з глузду з'їхав?

Але руки нервово шолопали у кишенях пальта, намацували папір, виймали олівець, і Тарас, хвилюючись, поспіхом, кривулями накидав фразу за фразою:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
– Мабуть, досить.

Хотів підвестися, щоб йти уже, але не так сталося, як гадалось. Хіба примусиш замовкнути серце, що виспівує? Воно – як соловейко. Воно владно тримає думку, не перестаючи, нагадує про Україну.

І знову народилися рядки:
Ще треті півні не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів.

“І спаде ж таке ні з того, ні з сього! А втім, таке буває в юності навіть у школярів. Нічого дивуватися. Не варто тільки про це говорити, нікому, навіть йому, – згадав він про Жуковського, – а то, чого доброго, братиме на кпини. Ось закінчу – і справі кінець. Скоро минеться гарячка”.

Але помилявся: липуча гарячка віршувальника почала навідуватися до нього все частіше й частіше.

Сумні думки і важкі турботи надовго відірвали Найтихішого від Тараса. Настав фатальний для Росії 1837 рік. В морозній січневій імлі, за Чорною річкою, заходило сонце російської поезії. Ще одне життя, найпрекрасніше від усіх, безжально всмоктував у гнилу багнюку страшений північний спрут. На Мойці, біля будинку княгині Волконської, зі слізьми туги та масою прокльонів на адресу вбивці, проходили і юрилися багато тисяч людей, можна було бачити і Жуковського: блідий та схвильований, він то входив до будинку, то виходив з нього, важко долаючи бурхливий людський потік, що наповнював вулицю і двір, тут клекотіло, як у вулику.

Та навіть, коли ці хвили відпливали, забираючи в серця великий потяг помсти, він всеодно залишався тут. Бо був пов'язаний з цим будинком, як з власної волі, так і за дорученням монарха. Беручи активну участь в сім'ї покійного з боку матеріального забезпечення, він водночас повинен був за наказом царя розбирати рукописний пушкінський архів, ретельно перевіряючи його політичну благонадійність та передаючи до Цензурного комітету. Важка та відповідальна робота трапилася, однак на своєму шляху є несподівані перепони: над спадщиною, як і над самим Жуковським, згідно щонайвищого повелителя, був встановлений суворий нагляд в особі шефа жандармерії графа Бенкендорфа; він розбирався в літературі так, як свиня в апельсинах. Миколай не довіряв Жуковському, незважаючи навіть на його вірність та відданість. І, напевно, цей царський сюрприз дуже боляче зачепив власне гордість поета, якщо він, найсмирненіший, найтерпеливіший з оточення людей своєї безумної епохи, і то не втримався. Обурений до глибини серця цією недовірою, він кілька разів звертався до царя з проханням звільнити його від покладених обов'язків й перекласти таке на Бенкендорфа. Однак прохання були марними.

Миколай мовчав. Він не вважав за потрібне будь-що пояснювати чи доповідати придворним про свої розпорядження, до-

повідати тим, хто перебував на службі як педагог спадкоємця-цесаревича.

І доводилося з тугою в серці переглядати рукописи разом з пустоголовим жандармом, місцями перекручувати текст генія, щоб догодити йому. З цієї причини робота з перегляду пушкінських матеріалів зволікалася.

Нарешті, завершивши її, навіть не встигнувши перепочити, але пам'ятаючи про обіцянку, що її дав Тарасові, поїхав Жуковський до Енгельгардта. Вмостившись у м'якому плюшевому кріслі його кабінету, що був затягнутий густими хвилями тютюнового диму, безстрашно дивився він на жирну самовдоволену пику поміщика, який неохайно розкинувся у плетеній гойдалці, і вдесяте доводив йому свої аргументи стосовно умов, в яких повинен розвиватися талант.

Енгельгардт слухав його із сонним виглядом і скептично усміхався. Вираз обличчя свідчив, що йому смертельно нудно чи просто він хоче спати. Недарма ж він був зодягнений у вільний кольоровий шлафрок і м'якенькі нічні капці на ногах.

– А знаєте що, пане Жуковський? Ваша мова нагадує мені зустріч із двома вашими попередниками. Хто це? Ага, згадав: Брюлова і Венеціанова, – протяжно сказав Енгельгардт. – А тому, гадаю, що навряд чи ми з вами дійдемо до згоди. Цей холоп мені потрібен, і я його не відпущу.

– А жаль, коли так... Однак, плекаю надію, що все таки ви переглянете свій висновок. Обов'язок християнина – полегшити долю свого ближнього, – неквапом сказав Найтихіший і схилив голову.

– Полегшити долю? Я вас не розумію. Невже йому так погано у мене? – раптом скипів Енгельгардт. – Що йому не вистачає? Скажіть, невже він гнеться від тяжкої праці, не спить ночами, голодує? Невже я не полегшив його становище? З кухні, що справді не підходила для нього, його перевели ось сюди, на іншу посаду. Сиди та відкривай двері, доповідай про відвідувачів – ось і всі його обов'язки. Важко?

– Але ж у нього зовсім інше покликання – як ви не розумієте? І ми, люди мистецтва, не можемо спокійно дивитися на загибель побратима, який покладає такі великі надії. Наш обов'язок – забезпечити йому ті умови, в яких міг би вільно розвиватися його талант, це іскра божья, яка сяє у небагатьох з нас. Але у клопотах щоденності, на чужому ґрунті легко може згаснути така іскра – і горе тому, хто погасить її. Великий злочин скоїв він проти неба і сумління свого... і проти людей також, забравши від них того, хто зумів би своїм талантом принести народу велику користь. Хто зна, що чекає цього юнака? В імлі заховане майбутнє.

– Стривайте. Якщо ви натякаєте на його малюнки, то й з приводу цього я вас заспокою. Він малює і багато малює. Я даю йому цілий ряд завдань. Але це ще не все. У вихідні відпускаю його, щоб відвідав Ермітаж і картинні галереї. Що ви на це скажете? Хіба такого недостатньо, по-вашому?

Енгельгардт хвилювався. Напівсонне сум'яття, в якому він перебував на самому початку розмови, тепер зникло. Жадібно посмоктуючи янтарний мундштук чубука, він дивився на свого співрозмовника впертим і пронизливим поглядом, чекаючи відповіді.

Найтихіший мовчав, обхопивши голову руками, ніби збирався з думками, і справді, раптом підвів очі, врізався поглядом безпосередньо в обличчя поміщика.

– Недостатньо, звичайно. Інакше не стали б так наполегливо клопотатися про цього юнака ми і така впливова при дворі особа як графиня Баранова.

– Графиня Баранова? – з подивом перепитав Енгельгардт.

– Так, і вона в числі його прихильників. Майте на увазі.

– Пусте, – намагаючись бути спокійним, вимовив Енгельгардт, – робити вам нічого. Люди мистецтва – зовсім близькорукі фантазери, які не бачать далі свого носа, викривляючи на кожному кроці дійсність. А при чому тут графиня Баранова – це, зізнаюсь, для мене велика загадка. Наскільки мені відомо, до мистецтва не має ніякого відношення ця графиня Баранова. Якись примхи... І

прийде таке в голову, – його плечі нервово засмикались і раптом вступив очі у велику зірку на лівому боці чорного сюртука свого гостя, що тьмяно сяяла матовим кольором у мерехтливому жовтому світлі чарівних свічок.

– Графиня Баранова, гм... дуже дивно, – повторив він, і Жуковський одразу ж помітив, що згадка про цю особистість навіює чомусь Енгельгардтові неприємний дискомфорт, якусь розгубленість.

– А ми, уявіть, не знаходимо у цьому нічого дивного... Нехай графиня – не художник і не літератор. Невже тільки людям цих категорій властива гуманність?

– Облиште, – нервово змахнув рукою Енгельгардт, – я не люблю повчань. У мене є власна мораль, якою я керуюсь в усіх випадках життя. І слухати проповідників, тим більше зі сфери літератури чи живопису, мені вже набридло. Ваш обов'язок говорити одне, а мій – інше. Наші шляхи розходяться. Ви ж самі усвідомлюєте, що Тарас таїть немалу цінність. Як же ж після цього...

– Так, це самородок, який ще не пройшов через очисні промені горнила, – перервав його Найтихіший, – і цим для нього може стати тільки Академія.

– О-хо-хо-хо, – лукаво зареготав Енгельгардт, пересмикуючись всім тілом, – ну і розсмішили ви мене, батечку! Дивно, їй-богу. І не думав, і не гадав... Так ось куди ви цілитесь!

Перестаньте й думати про це! Академік... Ні, я його використаю по-своєму. І лише дурень віддає дешево цінну річ, чи не так?

Жуковський здригнувся.

Від цих маленьких, начебто ненароком кинутих слів: “віддає дешево” – солодко заскімлило у кожній клітинці серця, пробирався перший листочок надії.

– Цікаво знати, скільки коштує оця ваша річ?

– Купити збирається, так? Ой, сумніваюсь, – самовдоволено усміхаючись та похитуючи головою, впевнено сказав Енгельгардт, уважно роздивляючись на своїх руках вичищені рожеві

нігті, – не вистачить пороху, ні... Тисячі дві з половиною і не більше, і не менше...

– Та ви що, смієтесь? – перелякано зіскочив зі стільця Найтихіший? – хто ж вам дасть таку суму? Не варто й розраховувати

– Не дадуть – не треба. Я не дуже й хвилююся.

– І це ваша остаточна сума?

– Так. Тільки за дві з половиною тисячі продаж Тараса. Дві з половиною тисячі готівкою. Гроші на стіл. І це моє остаточне рішення. Сподіваюсь, що ми не будемо набридати один одному безпредметними і стомлюючими розмовами...

Опустивши голову, повільно вийшов з кабінету поміщика Найтихіший.

XX

– Тарасе Григоровичу, Тарасе Григоровичу, яка радість! Дозвольте поздоровити! – голосно вигукуючи, увірвалась до кімнати засапана Маня. Вона була у знайомих і, дізнавшись про визволення Шевченка, миттю вискочила від них, не встигнувши навіть зодягнути пальто. Бігла, наче навіжена, по білому сипкому снігу, до якого доторкнулись перші весняні промінці сліпого петербурзького сонця, ламаючи башмаками тріскучий лід, на вмання потрапляючи в калюжі, намочуючи ноги та заливаючись сміхом.

– Безмежно рада! ... безмежно я рада за вас! Любий... нарешті!

Вона стрімголов кинулась до Тараса.

– Малюнок? Знову? Киньте! Потім! – наказала вона, побачивши в його руках аркуш паперу. – Хіба час зараз цим займатися? Ось тобі маєш!

Але це був не малюнок. А відпускна, що дарувала волю Тарасові, підписана Енгельгардтом.

Сто разів перечитував її Шевченко, насолоджуючись її змістом, зі сльозами притискаючи до грудей.

– Ой, Маріє Яківно... Марусино... якби ви знали, що я відчуваю. Дорогенька моя, яке ж це велике щастя! І полонений щастям-радістю, не пам'ятаючи що каже і робить, почувавши себе на сьомому небі, наблизився до Мусі обійняв її, палкими вустами доторкнувся мокрого, холодного волосся, м'якого і лоскітливого. Довга русява коса, як праник, звисала на плечах, а потім, подібно до важкого бронзового ланцюга, перекинулась на груди і прим'яла приколєні там свіжі підсніжники.

– І що ж воно таке, Марусино? Як усе це сталося? Їй-богу, зовсім з глузду з'їхав і нічого не розумію. Відпустіть мене, Маріє Яківно, досить, -даремно намагався вивільнитись з її обіймів, з рук, що обвили його шию. – Присядьмо й поміркуємо... Погляньте-но тільки, що ви наробили! Слідів залишили скільки! Перепаде тепер вам від Івана Максимовича. Не любить він такого безладу у своїй кімнаті.

– Перепаде? Нізащо! – грайливо, якомсь по-дитячому, прицмокнула вона язиком. – Я першою повідриваю йому вуха!

– Що?

– Так, так, так. Не дивуйтесь. Це зі мною буває, – розреготалась Маня на всю кімнату і, відпустивши його шию, спритно скочила на підвіконник.

– О, тоді з вами, мабуть небезпечно. А раптом і мої вуха постраждають, – наче зніяковів Тарас.

– Ет, боягуз, – знову Маня зайшлася сміхом, як дзвіночком, безцеремонно хитаючи ногами. Немає чого боятися. Ще не заслужили. Сідайте ліпше сюди, біля мене. Яке духмяне і бадьоре повітря! Але хіба ви розумієте? Все так просто. Вільні – і квит. Що ще розуміти?

– Тільки кому я повинен дякувати? Хто вирвав мене звідтіля?

– Хто ж, як не Василь Андрійович?

– Це точно?

– Авжеж.

– Але як такий тихий чоловік зумів зламати впертість цього

ката? Не може бути.

– Напевно, посприяло йому знайомство при дворі, зв'язки, його високе становище в суспільстві. Іванко мені розповідав усі подробиці. Та я половину призабула, а половину переплутала. Зі мною таке часто трапляється, коли розповідають про щось серйозне – швидко вивітрюється з голови, не можу пояснити чому. І буває, що я такого понавигадую, аж дивно стає. Іванко розповідає, що з мене вийшла б неабияка письменниця.

Вони сиділи мовчки і дивилися у вікно. Прохолодний квітневий вітерець обвіював струмочки, брудні та пінисті, поспішаючи, вони бігли вниз вулицею, несучи на своїм хребті підхоплені тріски, соломинки, шматочки рогами, ніби боялися, аби всю цю непотріб не відібрали у них люди. На Неві боляче завершувався льодохід: важко та з гуркотом ламалися, нагріті весняним теплом, крижини, з гуркотом билися об гранітні бики мостів, наповнюючи віддаленим гулом околиці міста.

– А коли ж прийде Ваня? – раптом порушив мовчанку Тарас. – Я геть чисто забув запитати про нього. Ось що означає захмеліти від щася-радості.

– Він скоро прийде. Пішов у лікарню. Там помирає від корости його земляк, приятель Безлюдний. Вони разом проживали тут досить тривалий час. Ось у цій кімнаті. Але ще задовго до вас довелося Безлюдного перевезти туди: хвороба доконала. Дивіться, дивіться, – заплескала раптом в долоні, – і сонце хоче вас привітати!

Вона зіскочила на землю, і, схопивши Тараса за рукав, показувала на біле каламутне небо, де жовтим оком самотньо викреслювалось тьмяне коло. Ось сонце піднесло тяжку заслону хмар і, радіючи, вдарило в сине вікно, заливши золотом кімнату, милуючись собою у десятках блискучих калюж, мов у розсипаних осколках дзеркала.

– Ну й краса! Як добре! Їй-богу, хочеться танцювати, Тарасе Григоровичу. Давайте вальс... Але, взагалі, ви не зможете, ви такий незграбний. Як ведмідь. Ха-ха-ха... Краще я сама спробую,

без кавалера.

І, взявши руки в боки та грайливо згинаючись всім станом, твердо вистукуючи каблуками, вона закружляла у кімнаті...

До вечора повернувся Сошенко. Ще на порозі, не скидаючи пальта, голосно звернувся до Тараса:

– Ох і ти плакса погана! То, хто мав рацію, га? Набити тебе мало, їй-богу!

– Іване, зізнаюсь, дурнем був. Але чим можу віддячити тобі? Не знаходжу потрібних слів, щоб якнайкраще висловитись.

– Припини! Не мені потрібно дякувати, а Василю Андрійовичу. Я, що? Я був тільки ініціатором. І якщо вніс свою частку в цю справу – з мене вистачить того, що мені легше і радісніше жити від свідомості моєї мікроскопічної користі. А більше всіх зробив Василь Андрійович. О, як він спритно обдурив твого недорікуватого панича, – радісно розсміявся Сошенко. – Ні, ти подумай тільки – витворити таку вдалу штуку! Не всім спаде на думку. “За дві з половиною тисячі продаж Тараса”, – це хазяїн твій так. А він мовчки від нього і в той же день пішов до Карла Павловича: так і так, мовляв, пише портрет з мене. Влаштуємо лотерею і на виручені гроші викупимо хлопця. Треба ж порятувати, бо іншого виходу немає.

– Та що ти? Насправді так і було?– перебив приятеля збентежений Тарас. – А мені інакше розповідали.

– Якщо Маня, тоді не слухай її ніколи. Забудемо її... Так ось, і написав Карл Павлович портрет ... і лотерея вийшла на славу не дві з половиною тисячі, а цілих п'ять чи навіть десять, як мовиться, виручили. За чутками, портрет вийшов вражаюче схожим на оригінал і придбаний ніби царською родиною для класної кімнати цесаревича Олександра. Тому й дякувати тут потрібно головним чином йому і Брюлову. Чимало поклопотався і Євгеній Павлович Гребінка. Але й мила, щира душа.

– Подякуй їм від мене особисто, бо я не взмозі. Важко навіть уявити, який я щасливий і що зі мною діється. Часом мені здається, що тільки-но народився. Дивлюсь на ці мокрі дахи і вони мені

ввижаються, ніби покриті свіжим лаком. Чи не так було раніше? І ось я не втримався, на звороті свого малюнка написав. Тільки поглянь : “22 квітня 1838 року я вийшов з неволі на світ божий”

Невже це не так ? Подумай тільки: яка тривала неволя, як довго довелося сидіти на прив'язі! Скільки я міг би зробити за цей час!

– Але нічого. Молодість, сили, здоров'я своє наздоженуть. Адже тобі всього двадцять чотири роки! – спокійно мовив Сошенко. – Надолужиш втрачене, всі дані для цього є: здібності, жага праці, незалежність. Вирвавши з лап життя належний тобі по праву кусень, ти стаєш повноправним його господарем. Тепер – прямо в Академію. Ти вже зарахований туди, і Карл Павлович на тебе завтра чекатиме. Двері її відчиняються перед тобою, так як перед Ломоносовим відкрилися двері Марбурзького університету. І хто його зна, чи не запхаєш з часом ти нас усіх за пояс. Цього бажаю тобі щиро, брате!.. А зараз ось що я хочу запропонувати: квартири у тебе немає, ти самотній – переїжджай сюди, до мене. Разом житимемо. І тобі ліпше, і мені веселіше. А він уже більше не повернеться сюди, бідолашний Безлюдний, – зітхнув Сошенко. – Ти чув про нього?

– Так. А що помер?

– Ще ні, але близький до рокової межі. Навесні завжди йому гіршає, а особливо у цьому сирому місті. Живий пока, але на тонке пряде. Я сьогодні був у нього... То що, ти погоджуєшся?

– Спасибі, голубе... Як багато ти для мене робиш, – тремтячим голосом сказав розчулений Тарас.

XXI

Чим частіше зустрічався з Манею Тарас, тим частіше він помічав нездоланний потяг дівчини до нього і якусь притуплену байдужість до Сошенка. З кожним днем все більше байдужіла вона, до останнього, і сильніше звикала до Тараса. Дівчина уважно стежила за кожною хвилиною його вільного часу, вривалася

до нього в кімнату і запрошувала на прогулянку.

– А чому ви не гуляєте з Іваном? – запитував Тарас.

– Не цікаво з ним, нудьга. Знову стане повчати. То те, то інше йому не так. Ніяк не вгодиш, такий зануда, а я не терплю будь-яких зауважень. Бажаю бути самостійною у своїх вчинках. Хочу – і буду. І край, – вперто твердила своє Марічка. Мене ніхто не переробить на свій лад, не дамся.

– А коли я матиму щастя побувати на вашому весіллі? – цікавився Тарас, заглядаючи у її радісне обличчя.

– О не дочекається вам цього ніколи!

– Чому?

– Та не подобається він мені. Вже тільки одні його ревності чого варті. Невже не помічали, якими очима дивиться він, коли ми буваємо з вами разом?

– Це свідчить про те, що він кохає палко вас. Як на мене, то він дуже добрий і милий чоловік.

– І нехай собі, – відчайдушно одмахувалася Маня. – Не хочу такого. Це виходить, що мені ніколи не можна буде й повеселитись. Підеш до молодих, а він тінню за тобою ходитиме, ревнивий чоловік і рейвах зчинятиме вдома. Ні-і-і! Це не життя, а мгила...

– Чи цікавитесь ви книгами? – запитав одного разу.

– Рідко. Іноді беру із собою на ніч, читаю в ліжку, але очі швидко злипаються і книжка випадає з рук. А вдень шкода гаяти час.

– Дуже прикро. Адже книжка – найкращий вчитель і друг.

– Це для вас, мабуть. Усі ви – такі кумедні мрійники, любите впадати в уяву. Тому і так здається. Щоправда, інколи цікаво прочитати, як хтось закохується, одружується...

Найчастіше вони прогулювались містом чи просто сиділи біля хати, в садку. І лише у святкові дні здійснювали більш віддалені прогулянки: заглядали на безлюдні петербурзькі околиці, до проріджених березових перелісків або до сірої гладі рівнин, що покриті бідною рослинністю. У вишині, під сонцем, пропливали,

наче білі вітрила, хмари, швидко кидаючи хвилясту світлотінь, нібито згортаючи та розгортаючи злототканий килим.

А Маня весь час беззупинно реготала і тріскотіла, як сорока.

Тарас мовчки слухав, задумавшись. Йому здалося, що він майже досконало вивчив її характер. Єдиного він ніяк чітко не міг збагнути, чим викликаний такий потяг до нього. Невже це тільки фізіологічний потяг дорослої дівчини? І відчував, що її постійна близькість починає хвилювати його.

А коли вона тісно обнімала руками його ший, притискаючись, відчував, як тремтіли її груди, бачив впритул очі, заповнені чорними зіницями – Тарас остаточно втрачав контроль над собою. Тоді він виривався із Марійчиних обіймів і уже сам пропонував дівчині трохи пройтися.

Часто вони ходили на Волківський цвинтар і довго блукали тихими безлюдними доріжками, в густій соковитій траві.

Сумирне забуття, холодний сон кам'яних мавзолеїв і склепів, повітря, просякнуте вологою і тлінню, швидко заспокоювали Тараса і наводили на більш строгі думки.

А Маня і тут залишалася такою ж невинною, як і всюди.

Відбігши від Тараса, стрибала, як спритна кізочка, через могильні горбочки, зривала жовто-білі зірки ромашок і, заливаючись сміхом, влітала їх в русяву косу, що важко перекидалася на плечах, немовби бронзовий ланцюг.

Хитаючи головою, уважно дивився на дівчину Тарас і думав: “Господи, яка пустунка та яка жвава, жалюгідна дзига. Маленьке, прекрасне, безпредметно вертільне вовчєня. Як же міг закохатися в неї Сошенко?”

* * *

Але не довго тривали їх прогулянки.

Один короткий вечір обірвав усе.

Це трапилося в липневих грозових сутінках. Маня була з Тарасом.

Вони стояли біля відчиненого вікна і дивилися на насуплєне

вечірнє небо. Білопузаті, темно-сиві хмари повільно і важко насувалися.

Вони розкривали пащеки, що дихали вогнем та поливали обширною густою зливою, поглинувши сутінками як сонний сад, так і кімнату. Легенька постать Мані в білій сукні нагадував у цій темряві струнку північну берізку на світанні і чомусь, здавалося Тарасові, надто привабливою. Йому навіть у цю ж хвилину пригадалися рядки з пушкінського вірша:

Я видел деву на скале
В одежде белой под волнами,
Когда, бушуя в бурной мгле,
Играло море с берегами.

Подумки повторюючи його, притулившись ближче до Мані, Тарас дивився їй в обличчя, намагаючись вловити цей образ, дивуючись незвичній мовчазності та мрійному спогляданню дівчини.

Позолоченими зигзагами струменіла одна за одною блискавка, ховаючись за горизонтом, час од часу уподібнюючись до жовтих вогнених стрічок, наче хтось їх навмисне гнівно та похапцем пошматував.

В їх миттєвому освітленні очі Мані здавалися Тарасові чорними-пречорними, як дві бездонні криниці.

– Що з вами, Манечко? – тихо запитав він й обережно взяв її за руку, але раптовий гучний тріскучий грім та шум зливи, що враз уперіщила, приглушили його слова.

– Ой, я падаю... мені погано, – ледве прошепотіла Маня, схиляючись йому на руки обвислим тілом. – Мені треба прилягти.

– Гаразд, зачекайте... присядьте тим часом на ліжко. Ось так... – допоміг їй Тарас. – Я зараз запалю свічку.

– Не треба, – кволим голосом попросила дівчина. – Сядьте поруч. Ось так. Тепер краще.

– Вам краще? Може вікно закрити? Як на вас кепсько впливає гроза... А руки які гарячі та тремтливі. Чи це не лихоманка?

І ні сіло, ні впало, Тарас відчув ці гарячі тремтливі руки у себе

на шиї. Знову вони сильно обняли його, болісно зімкнулися тисними обручами, заважаючи дихати.

– Маню, Маню... Дорогенька...А може, не треба...Може потім каятись будете...Га? – слабо він поворушив язиком, що заплітався, потайки побоюючись, хоч би дівчина не передумала.

Та нічого не відповіла Маня. Тільки ще міцніше стискалися її руки, все палкіше та уривчастіше палали її вуста, облікаючи жагою...

Гроза минула. Білі пухнасті хмари, як страховиська, важкими тушами щезали за горизонтом. І в чистому, вимитому дощем, небі викотився, наче щойно відчеканений карбованець, повний місяць, освітлюючи блідно-бурштиновим світлом вологі дерева, дивно викреслюючи на підлозі чотирикутне сплетіння вікна.

Вони знову стояли удвох біля вікна, зосереджено вдивляючись у спокійну прозору ніч.

– Що ж тепер буде, Маню? – тихо запитав Тарас і поклав на її плече руку. – Жалкуєте, що так сталося?

– Ажніяк, – так само тихо відповіла Маня, не повертаючи голови, і Тарасові здалося, що голос її тихесенько затремтів.

– Не бажаєте пройтися в сад? Чи не варто? Мокро, напевне дуже?

– Як скажете.

І раптом здригнулися.

На порозі напіввідчинених дверей стояв блідий Сошенко і тупим поглядом дивився на зім'яте ліжко, освітлену місячним промінням.

– Та-а-к, – знервованим голосом протягнув він, ступивши крок уперед. Йди звідси! – різко звернувся він до Мані і замовк.

Рвучко зачинивши за нею двері на засув, важко опустився на стілець, обхопивши руками голову і кілька хвилин сидів незворушно, створюючи враження людини, яка плаче.

Потім підійшов до Тараса та, запинаючись од хвилювання, ковтаючи слова, що давили горло, плаксивим тоном сказав:

– І це усе...: це усе ... за те ... що я для тебе зробив? Так? Що ж

ти мовчиш...Виправдовуйся, якщо можеш ...

– Пробач , – стиха сказав Тарас. – Я тобі зараз усе розповім.

– Не потрібно! Я усе знаю! Мене не проведеш! Пусти свиню на стіл, а вона й ноги на стіл. Досить! До біса! – крикнув Сошенко й плюнув на підлогу . – Завтра щоб ноги твоєї тут не було. Зрозумів? Йди на усі чотири сторони! Куди хочеш! Маєш тепер друзів по Академії – нехай влаштовують, якщо вони такі дурні, як я.

– Іване, голубе, дай же мені слово сказати ...

– Не хочу! До біса! Розбив моє життя і радій. Завра, щоб духу твого тут не було. Я й сьогодні ще вигнав би тебе, якби не ніч. Вночі мені й собаку жаль викинути на вулицю .

– Але послухай же, прошу тебе...

– Ні, не заважай мені спати! Або я піду!

І, не розпалюючи вогню, не роздягаючись, кинувся ницьма у постіль, зарився головою в подушку...

XXII

Несподівана суперечка з приятелем глибоко вразила Тараса.

Він ходив, як прибитий, відчуваючи докір власної совісті, проклинаючи в душі цей грозовий теплий вечір, коли так легко піддався спокусі.

І, думаючи про Сошенка, з боєм пригадував той пам'ятний день, коли його друг бігав по всьому Петербурзі аби знайти відповідного костюма для відвідин Ермітажу. А посилені клопоти про викуп з неволі, оця величезна задушевна радість після отримання Тарасом відпускної!

– Задля мене, можна сказати, і жив чоловік весь цей час, віддавав енергію та усі свої сили, а я... я так нашкодив йому ... нена роком, без злого умислу та хіба йому від цього легше?

І накочувалась люта хвиля зневаги до себе, допікав сердечний біль.

Вигнаний Сошенком з квартири, він жив тепер у домі Аренса, на П'ятій лінії Василівського Острова, у свого однокурсника

по академії художника Михайлова.

Від нього ненароком довідався Тарас, що Сошенко від'їжджає з Петербурга.

– Куди і коли?

Михайлов не знав. Він також несподівано почув від товаришів.

“Піду, – вирішив Тарас. – Щоб там не було, нехай прожене, навіть і шию намить. Бо заслужив цього повною мірою. Інакше не можу, не попросивши пробачення...”

Сошенка він застав за спішним приготуванням у подорож.

Шкіряна валіза його була вже до половини наповнена білизною, книгами, приладдям для малювання. Залишалось тільки покласти дещо з дрібних речей.

– Здрастуй, Іване, – несміливо привітався Тарас, близьенько наблизившись до Сошенка. – Я хочу попросити пробачення в тебе за те...ти сам знаєш...Мені так прикро. Ти гніваєшся?

Він чекав, що Сошенко зараз зі злості затупає ногами, покаже на двері, пошле до бісової матері.

Але, на свій подив, почув лагідні спокійні слова:

– Сідай, сідай...Вийжджаю, брате. Саме хотів йти до тебе, але, як бачиш, затримала мене клята валіза. Щоб їй ні дна, ні покришки.

– Ти хотів йти до мене? Навіщо?

– Попрощатися.

– То ти не гніваєшся на мене, Іване?

– Ні. Погарячкував – і досить. Хто зна: можливо і я вчинив би подібно. А потім вона ж мене не любить. Тепер це зрозуміло, тому не варто зваблювати себе нездійсненими мріями.

Щоправда, боляче, ой як боляче мені. Адже я так палко кохав її. І ось, щоб забути про неї, я вирішив залишити ці місця. Невдало склалося моє життя. А тут ще це місто доконало: від його клятого клімату та від недоїдання захворіли очі, тисне в грудях. Побоююсь, якби не розділити долю Безлюдного. Ось такі справи, брате.

– А надовго ти звідсіля відчалуєш?
– Назавжди, – впевнено заявив Сошенко.
– Облиш, невже ніколи тобі сюди не захочеться?
– Думаю, ні. Нехай це місто стане могилою моїх розбитих мрій. Без жодного жалю я ставлю на ньому хрест. Там, на батьківщині, гадаю, мені буде ліпше.

– Ти що їдеш на Україну? – стрепенувся усім тілом Тарас, і очі його засяяли, оживилися.

– Так, в Ніжин. Працюватиму вчителем малювання. Проживу якось.

– Який ти щасливий, – сумно сказав Тарас. Адже здійснюєш те, про що я тільки можу мріяти. Вітчизна... В ошатних залах Академії щохвилини постає переді мною бідна моя Україна, у всій своїй красі. І рветься серце до неї, коханої. Ось закінчу Академію, то негайно помчусь, полечу на крилах до неї. Як я заздрю тобі, їй-богу. Авжеж там буде краще. І життя облаштуєш інакше...

– А ти з Марусиною часто тепер зустрічаєшся? – раптом запитав Сошенко, дивлячись у вічі Тараса.

– Ні, з того часу я її більше не бачив.

– То й більше не побачиш, бо я мимохить вчора її зустрів з нареченим на Невському.

– З нареченим? – витріщив очі Шевченко.

– Саме так, вона ж виходить скоро за якогось приказчика-осавула з квіткового магазину. Від щирого серця бажаю їй щастя...

– Що ж, прощай, – підійшов він до Тараса.

І, обійнявшись, вони міцно поцілували один одного.

– Кланяйся там землі моїй, степовим курганам, якщо будеш серед них. І сивому Дніпру, – сказав Тарас схвильованим голосом. – І все ж таки приїжджай коли-небудь сюди.. Хоч би один разочок, справді.

– Ні, краще вже ти до мене приїжджай.

– Про мене то й хвилюватися нічого. Як тільки отримаю звання вільного художника, зразу ... в то же день! І, можливо, зовсім

залишуся там. Мабуть, знову житимемо разом під одним дахом, захоплючись однаковісінькою справою. Адже живопис – це моя мрія, моя єдина стихія, де я найдужче відпочиваю серцем...

Але помилявся Тарас, не відчуваючи, що зовсім інший шлях стелить йому доля, що поїздка на батьківщину стане суцільною овацією, небувалим тріумфом, грандіозною зустріччю, в якій братимуть участь не лише його земляки, котрі пригадують Тараса як кирилівського маляра-бешкетника, який пачкав малюнками стіни їх осель та парканів, але найбільше всього вчені, професори літератури, котрі будуть вітати його як світило першої величини, наче Пушкіна в Україні.

* * *

Помирившись із Сошенком, легко і бадьоро ішов від нього Тарас по сірому Васильківському острові.

Сонце заходило. Смугасті бронзові сутінки насувалися на місто.

У небі вітер-пустун затіяв якусь дивну споруду: волочив на плечах хмари й виліплював із них шпильасту дивну фортецю.

Ось наштотхнувся на місяць-човник, зачепив його важкою ношею, відбив у нього золоту корму.

Тарас споглядав, на повні груди жадібно хапаючи холодне повітря.

Серце билосся пружно, рівно, ритмічно. Жилами струмувала молода гаряча кров, і невтомною спрагою знання та діяльності палали його очі.

І знову вривалося у серце натхнення, не пускало додому, зваблюючи за собою.

Нехай ще раз послухаю,

Як те море грає,

Як дівчина під вербою

“Гриця” заспіває.

Нехай ще раз усміхнеться

Серце на чужині.

Поки ляжу в чужу землю,

В чужій домовині.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Скупе петербурзьке сонце, що проціджувалось через сіру тканину хмар, як крізь сито, пробивалось золотим прядивом на Василівський острів і нишком заглядало у вікна Шевченка, ніби цікавлячись, що ж там відбувається.

А там, перед мольбертом, спиною до напівпрочинених дверей сидів хазяїн і повільно водив пензлем на туго натягнутому полотні.

Він був так поглинутий своєю роботою, що не помічав не тільки сонця, але й присутності іншої допитливої людини, яка нерухомо стояла на порозі та посмішкою дивилась на нього. Непомітний для художника відвідувач, кремезний, широкоплечий чоловік років сорока п'яти, з порозовілим жирним обличчям, яке закінчувалось подвійним підборіддям, одягнений в сірий костюм, стояв кілька хвилин, не зводячи погляду з картини. Потім зиркнув на голі стіни і почав оглядати кімнату, ніби критикуючи її обстановку. Кімната була невеличка, убога. Крім мольберта, у ній знаходилось ще ліжко, повністю завалене паперами, книгами і незакінченими офортами. Зверху на них лежав у білій обкладинці зошит, з чітким великим надписом "КАТЕРИНА". Сонячний промінь тьмяною бурштиноюв смугою падав на титульний аркуш, складалося враження, ніби допитливе сонце, не поспішаючи, читає заголовок рукопису.

Вона звернула увагу на чоловіка, який стояв на порозі. Очі його засяяли, брови насупились, а усмішка, що появилася на вустах, одразу заховалася між довгими вусиками каштанового кольору.

Та ось митець відставив у бік палітру та пензля, рвучко піднявся, став віддалятися від мольберта, задкуючи до дверей і зосереджено вдивляючись на свій витвір. Ще крок – і він наштотхнувся на постать, яка стояла на порозі, ледь не збивши з ніг.

– Що ви, що ви, Тарасе Григоровичу! Хіба так можна? Їй-богу, мало не збили. Аж крижі заболіли. Безцеремонніше будь-якого омара поповзли, чесне слово...

– Ой, кого я бачу! Простіть, заради Бога! Гляньте, які жакливі люди ці художники, – розсміявся здивований Шевченко, позираючи на гостей, який все ще не міг віддихатись і ретельно витирав хусточкою спітніле обличчя. – Яким вітром? Кого-кого, але вас, правду кажучи, ніяк не сподівався зустріти в моєму скромному помешканні. Я дуже, дуже радий, дуже радий. Сідайте і почувайтесь, як вдома.

Шевченко підсунув стільця, що стояв біля мольберта, і гість тяжко всівся на нього, посопуючи та витираючи хустинкою сильний піт з облісілої голови.

Це був полтавський поміщик Петро Мартос, з яким Тараса познайомив поет Гребінка. На противагу більшості поміщиків, котрі жили подібно до Енгельгардта, не цікавим, беззмистовним і розгнudzаним життя, Мартос мав великий потяг до мистецтва: він любив музику, живопис, з симпатією ставився до тих молодих людей, які віддали себе тій чи іншій галузі мистецтва, а до Тараса проявляв виняткову цікавість, особливо з тих пір, як той отримав від Академії срібну медаль за малюнок “Далеко піде”, думав про нього Мартос і навіть замовив свій портрет, приїжджаючи до Шевченка на сеанси у призначені дні “під небо”, так жартома називав він кімнату Тараса, що знаходилась на третьому поверсі.

Ось чому саме так уважно дивився він з порога на Тарасів мольберт.

І тепер, не зводячи з нього очей, спитав:

– А що це у вас? Невже нова картина?
– Український ескіз. Люблю його понад усе.
– Ще б пак? Що може бути ліпшим від краєвидів Малоросії, – мило мовив Мартос. – Для нас, хохлів – це радість, справжня насолода. І як у вас прекрасно виходить!

– У мого щирого друга і приятеля по Академії Штенберга ще

краще виходить. Його українські пейзажі вихваляє сам Брюлов.

– Гадаєте, що ваші не хвалитиме? Перестаньте! Це ж яка краса, їй-богу. Якраз на Полтавщині і є такі прекрасні куточки... А вам, либонь, дуже хочеться на батьківщину?

– І не кажіть, – зітхнув Шевченко. – Жду – не діждусь, щоб швидше всього закінчити Академію. І тоді розпочну справжню подорож, відвідаю усі гарні куточки.

– Так, Україна...Україна...Це невичерпне джерело для художників, – блаженно зажмуривши очі і похитуючись важким тілом, прошепотів Мартос, різко випроставшись на стільці. – А все ж таки, я справжня свиня. Зовсім недоречно сьогодні завітав до вас, Тарасе Григоровичу.

– Чому? – здивувався Шевченко.

– Аякже! Адже сеанс мій тільки через три дні, а я розвалився, ніби збираюся зараз позувати. Ви працювали, а я відірвав вас від справи.

– Аніскілечки, що ви! Я надто втішений вашим візитом. До того ж картину я уже завершив писати.

– А все таки я не піду звідсіля доти, поки не побачу ще кілька ваших нових малюнків, оскільки знаю, що їх у вас досить...

– Прошу, – сказав Шевченко і схопив папку, а поки він її розглядав, то увагу Мартоса зупинили розкидані на підлозі біля ліжка списані аркуші паперу.

Він нагнувся, підняв їх, розглядаючи. Ретельно впився у швидкоруч написані кривулі, де-інде закреслені, а місцями виправлені, наче мереживо, що накрило папір.

По діброві вітер віє.

Гуляє по полю,

Край дороги гне тополю

До самого долу...

Прочитав Мартос і задумався. І далі:

На вічну пам'ять Котляревському

Сонце гріє, вітер віє

З поля на долину,

Над водою гне з вербою

Червону калину;

На калині одиноке

Гніздечко гойдає,

А де ж дівся соловейко?

Не питай: не знає!..

Мартос рвучко підвівся і підійшов до столу:

– Не шукайте ... не треба... Потім. А ось це що у вас таке? – зашелестів він аркушами і допитливо глянув на Шевченка.

– То так, пусте... Де ви їх знайшли? – зніяковів Шевченко і зашарівся.

– На підлозі знайшов. Але хіба їм там місце? Скажіть, це ви писали?

– Звичайно, я. Від нудьги...розважався. Іноді коли кепський настрій, починаєш чорнити папір, – виправдовувався Тарас.

– Це – прекрасно!.. Це – глибока поезія... Блискітки діаманту, – не слухаючи його, з хвилюванням випалив Мартос. – Подібного щодо вас я ніколи не припускав. Ось ви написали Котляревському. Люблю я вірші нашого Котляревського, але не думаю, щоб серед них знайшлися подібні вашим. А подайте-но мені ще і цей зошит, – показав він на рукопис “Катерини”. – Там також вірші?

– Ні, це – поема. Я її присвятив на пам’ять Василю Андрійовичу...

– Жуковському? – перервав розмову Мартос.

– Так, як подяка за добро, що він зробив для мене.

– Мабуть, її ви вже не зараховуєте до дурниць і чорновиків. Адже Жуковський – суддя строгий у літературних справах.

– Знаю, цю поему я вважаю найкращою за інших.

Мартос спішно відкрив рукопис:

Кохайтеся, чорноброві,

Та не з москалями,

Бо москалі – чужі люди,

Роблять лихо з вами.

Москаль любить жартуючи.

Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине...

Він перегорнув ще декілька сторінок і закрив зошит.

– А знаєте що? Я візьму сю річ і ось ці аркуші з собою. Василю Андрійовичу ви перепишете ще один екземпляр. А я спробую їх надрукувати. Хто зна...

– Надрукувати? – здивувався Тарас. – Облиште... Ви, мабуть, жартуєте?

– З такими речами не жартують, – строго подивився на нього Мартос. – З такими речами поводяться обережно і уважно, не так, як ви. Ніхто б не дозволив їм валятися на підлозі... То що, можу я їх взяти?

– На ваш розсуд. Хто стукає, тому відкривають, і все ж таки я не вірю в успіх вашого задуму.

– Добре, – сказав Мартос й, добродушно усміхаючись, поклав на плече Тараса свою правицю. – Все відвезу зараз же до писаря, а потім – прямо в Цензурний комітет...

Цензура за часів царювання Миколая Палкіна була дикою, хижою і бездарною. Вона злісно накидалась на літературний твір, різала його і четвертувала, всюди намагаючись знайти що-небудь без розсудку. Їй скрізь ввижався жах, небезпека, атеїстичні погляди, снилися державні заходи; всюди, куди б не пхала вона свого носа, їй здався дух політичної неблагонадійності.

Вона була завжди такою ця “дура – бундючна цензура”, так справедливо не раз її називав Пушкін; інколи вона доходила до абсурду і ставала нестерпною.

– Нумо, клич сюди на розправу того чи того! – злісно кричала вона і безпредметно витріщала пусті ідіотські очі на письменників.

– Собаки скавучали, як паламарі, га? Що то є? На якій підставі духовні особи порівнюються із псами? Підрив православ'я? Я вам покажу!

– А яке ви мали право назвати клімат Санкт-Петербурга

шкідливим для здоров'я? В місті, де перебуває його величність цар-імператор, клімат не може бути поганим! Підрив самодержавства? За тюрмою заскучали? Кращого клімату хочете? Сибірського хібащо?

“Письменник-винуватець”, стиснувши серце, змушений мовчати, на нього тупо дивилися суворі олов'яні очі жорстокого монарха з портрета в позолоченій рамці, а зі стола охоронця друку грізна модель гарматного дула – символ могутності Росії.

Ось якою була цензура того часу. Про багато неприємних цензорських речей чув, знав Мартос заочно, а тому в той день, коли Тарасові рукописи були вже переписані на чистовик і він з ними збирався їхати в цензорний комітет, то його настроїв урочистим назвати було важко: звична усмішка зникла, а обличчя трохи замріяне і дещо сумне.

“А хто його знає, можливо й насправді забракують? Нічого особливого, дивного у віршах не бачу, хоча й звучать нотки, що змальовують любов до свободи і ненависть до кріпосництва. Цього достатньо, щоб забракувати. Гірко усвідомлювати Тарасову правоту. Бо вірші надто прекрасні... Тим більше, з цим Корсаковим є яке-таке знайомство: двічі-тричі зустрічалися за чаркою, – напружував пам'ять Мартос, розвалившись у бричці й обдумував план своїх дій. – Треба безпосередньо на нього йти в атаку. Несподівано напасти, ошелешити, не дати спам'ятатися. А, між іншим, багато буде залежати просто від його настрою. Час покаже”, – остаточно вирішив Мартос, під'їжджаючи до приміщення Цензурного комітету.

Корсакова він застав одного. Цензор сидів у своєму просторому кабінеті за широким дубовим письмовим столом, що спирався на масивні тумби; стіл був завалений горою паперів, а цензор, попихкуючи цигаркою, з насолодою калічив чийсь нещасний рукопис, губи його кривились від посмішки, а пухкенькі, з подушечками біля чиколодків, руки озброїлись грубим червоним олівцем, що бігав по аркушах, перекреслюючи в усіх напрямках цілі абзаци.

З виглядом деякої переваги, вважаючи нормальним та звичайним тоном, Корсаков протягнув Мартосу два пальці, вказуючи на м'яке крісло. Вираз обличчя свідчив, що він впізнав відвідувача.

– Чим можу допомогти? – запитав, кладучи нещасний твір у папку з написом: “Заборонені” й зіперся на спинку важкого крісла, оббитого темною шкірою.

– Я до вас у нагальній справі, Петре Олександровичу, – сказав Мартос. – Ось приніс рукопис дуже талановитого юнака.

– Повість?

– Ні, вірші, які треба будь-якою ціною надрукувати.

– Віршів у нас і так достобіса. Кожна редакція завалена ними. Усі ці витвори мистецтва переважно потрапляють в корзину. Буває таке, що їх навіть ніхто не читає. І так зрозуміло, дурниці. Навіщо ними поповнювати бібліотеки? Зрештою, залиште, подивимось.

– Ні, залишити я ніяк не можу, – заперечив Мартос. – Автор такого права мені не дав.

– Дивний автор. Як його прізвище?

– Шевченко.

– Не чув такого.

– Зрозуміло, – пояснив Мартос. – Уперше тільки-тільки ступає на літературну стезю. Він – художник, випускник Академії мистецтв і нагороджений за свої малюнки срібною медаллю.

– Але це мене зовсім не обходить. Ми з живописцями напрочуд рідко маємо справу, – байдуже відповів Корсаков і сильно затагнувся цигарковим димом.

– Однак автор вирушає у подорож і просить вашого дозволу на друкування. Ви можете в сю хвилину подивитися рукопис. Він – невеликий.

– Щиро дякую, – з лукавинкою в голосі сказав цензор, – не вже ви думаєте, що у мене є вільна година? На дозвіллі, вдома, ще куди не йшло. А щодо перегляду тут, на робочому місці... Ні, обличте мене. Не відчуваю жодного бажання. Чи хтось читав ру-

копис із літераторів?

– Аякже, звичайно. Євген Павлович дуже вихваляв його.

– Який ще Євген Павлович?

– Гребінка.

– Ага...знаю. І, на його думку, треба друкувати?

– Неодмінно. І видавець навіть є, – збрехав Мартос. – Справа тільки за вами. Завізувати та й годі.

– Я не можу накласти резолюції, а раптом у рукописі знайдуть щось таке...ну, розумієте... політичне, що йде врозріз з монаршими законопроектами чи супроти вітчизни...

“Іч, як мудрує, – з гіркотою подумав Мартос. – Справа з місця не зрушиться. Доведеться, очевидно, застосовувати останні аргументи”.

Він вийняв з бокової кишені дві великі кредитки і непомітно заховав їх в рукопис, якого поклав на стіл цензорові.

– Та там страшного нічого немає, що ви?..Вірші як вірші. Ось, погляньте.

Корсаков розкрив рукопис і мляво почав перегортати сторінки. На обличчі з'явилася легенька усмішка, яку він ледь-ледь зумів приховати: посмішку зненацька викликали два “Петра”, що несподівано і звабливо пробігли перед очима.

Мартос мовчав, пильно стежачи за ним і внутрішньою радістю відчув, як лід в холодній душі цензора потроху почав танути.

– І справді тут немає нічого небезпечного? Ви ручаетесь? – кинув на нього різкий погляд Корсаков, спритно виймаючи кредитні папірці та накривши їх газетою.

– Авжеж, – впевненим і рішучим тоном відповів Мартос так, що усе мовлене не потребувало заперечень.

Корсаков мовчки взяв гусяче перо, і, вмочивши його, замислився.

– Ви відповідатимете, якщо там виявиться те, що законом заборонено.

– Знаю. Але краще буде, коли ви особисто переконаєтесь в протилежному.

– Ні, читати не стану. Не хочеться. Бо й часу зайвого немає.

І великим розгонистим почерком швидко накинув:

“Друкувати дозволяється в тому разі, якщо після друкування вказане число примірників сеї книжки буде надано Цензурному комітетові. 1840 року, лютого 12 дня. Ценсор Дійсний Статський Радник і Кавалер П.О.Корсаков”

II

1840 року у світ вийшла книжка під скромною назвою “Кобзар”. Невелика за обсягом, складалася з восьми віршів, але якого галасу наробила! Яка гармонія відбивалася у її творах, які високі ідеї та гуманні почуття висвітлено на її сторінках! Ніколи чогось подібного ще не чула Україна, жоден її бандурист не співав таких дивних пісень. Мав рацію Мартос, коли говорив, що навряд у Котляревського знайдуться подібні їм. Звичайно, нема.

У свідомості сучасників одразу ж потускнів образ знаменитого творця “Енеїди”, затінений більш щасливішим 26-річним спадкоємцем.

Шевченко! Це ім’я тепер було в усіх на вустах. Воно стало наче синонімом свободи, братерства та ненависті до насильства; воно надихало в тяжкі хвилини життя: воно ставало національною гордістю. Тарасів “Кобзар” лунав голосним церковним дзвоном, що пробуджував з летаргічного сну не лише темні народні сили, а й вищі прошарки людства. Про що розповідала книга? Про кріпосництво та солдатчину зі всіма негараздами і поряд з цим – про козацькі вольності, коли Україна не знала панського ярма й не перебувала під п’ятою російського самодержавства.

Шевченко! В якому яскравому саяві появлялася на горизонті української поезії ця щаслива зірка єдина, що не мала собі рівних! А “Кобзар”! З якою жадібністю накиннулися всі на цю книгу, поглинаючи кожне її слово!

А як хвилювала вона!

З кафедри Київського університету професор історії Косто-

маров, звертаючись до студентів, так характеризував творчість поета: “Муза Шевченкова розкриває народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплююче заглянути нам туди”.

А відомий пристаркуватий український белетрист Квітка-Основ'яненко, одержавши від Мартоса примірник “Кобзаря”, так зрадів йому, що, здавалося, забув про все на світі. Відклавши у бік розпочату роботу, він покликав дружину і вони разом, сівши за кухонний стіл, що його освітлювала навісна лампа, уважно читали вголос прекрасні рядки, котрі стали для них новим відкриттям у поезії, читали і плакали від радості. Стосовно самого Тараса, то його здивуванню та щастю не було меж.

Як тільки до нього увійшов Мартос з авторськими примірниками, то Шевченко схопив один з них і, припавши до книги вустами, сильно почав плакати. Адже він не сподівався на такий сюрприз.

Надто дивно прийшла до нього слава! Вона ховалася у цих неакуратно списаних аркушах паперу, розкиданих на підлозі його кімнати, до них він завжди ставився, як до забави. А виявляється, що аркуші паперу стали пташиною зграєю, провісниками радості, що розлетілася в усі кінці його батьківщини. Якою загадковою та вередливою є слава!

– Отож ніколи не кажи гоп, поки не перескочиш, – заспокоював його Мартос. – Ось де ваше справжнє покликання, Тарасе Григоровичу. – Тепер все це пиши – пропало, – показав він на мольберт та грав'юри, що лежали на столі. – Хоча навіщо? І ними треба захоплюватися. Не можна загопувати талант у землю, злочин. Але, звичайно, поезія повинна бути на першому місці. І запам'ятайте, Тарасе Григоровичу, що ви іноді нагадуєте мені Леонардо-да-Вінчі.

– З якого це дива? – засміявся Тарас. – Чи не забагато честі?

– Аніскілечки. У нього, як і у вас, поєднувалося кілька талантів. Ви – людина подвійного серця.

– Нехай так, – жартома погодився Шевченко, – але, дякуючи за ваші турботи, за ваш прекрасний сюрприз, дозвольте при-

святити вам такий вірш, – розкривши книгу, вказав на “Тарасову ніч”. – При другому виданні ваше прізвище стоятиме саме тут.

– А чи не забагато честі? – усміхнувся у свою чергу Мартос. – Якось аж лячно стає від усвідомлення про те, що можна зробити безсмертною нікому невідому, а можливо навіть, і непотрібну людину. Дякую вам, Тарасе Пригоровичу, – розчулився Мартос, – їй-богу навіть не віриться...кумедно. За що, за які заслуги перед людством?

Після того, як Мартос пішов, поштар приніс багатющу кореспонденцію. Це були поздоровлення з України від знайомих художників, літераторів та земляків Тараса. І хоч небагато було на той час в Малоросії освічених селян, але й вони відгукнулися на книгу Тараса, з гордістю впізнавши в ньому народного поета, який чітко зображував їхні прагнення, помисли, настрої душі. І ці листи зігрівали Тараса. Серед кореспонденції виділявся короткий, але хвилюючий лист Сошенка: “Любий мій, і приємно, і сумно стало мені, коли дізнався про твою прекрасну долю. Приємно від того, що ти став таким великим, як геній, і світиш, як сонце, разом з тим сумно від того, що так несподівано зрадив мене. Хоча зрадив, певна річ, мимоволі, Думаю, ти пам’ятаєш, як я мріяв про те, що ми знову будемо разом під одним дахом жити й працювати, поєднані спільною та улюбленою справою. Останнім часом я замислювався часто над цим і все підраховував дні, коли ти нарешті закінчиш Академію. Але тепер про це, звичайно, не доводиться говорити. Академія тобі зовсім не потрібна, і ти, мабуть, її покинеш, якщо і досі не зробив цього. Нехай! Так і треба, либонь. Я безмежно радий твоїм успіхам й увесь день перечитую твої пречудові вірші. Роблю це нерідко й у колі своїх друзів та знайомих, і всі вони захоплені ними. Невже ти так і не навідаєшся до мене в Ніжин? Послухай, Тарасе, не будь свинею. Чекаю на тебе, щоб там не сталося – і то швидко. Соромитися тобі зовсім не доведеться, тому що я – самотній холостяк, простий і невибагливий. А одружуватися після розлуки з Марушиною тепер ні з ким не збираюся.

Твій Іван”.

Шевченко двічі прочитав зосереджено послання товариша і замислився. При згадці про Україну солодко і боляче защеміло серце. Давно там не був; як хотілося б побачитися з усіма рідними, відвідати знайомі з дитинства місця. Але ні, доведеться зачекати, і гірко помиляється Сошенко стосовно Академії; недобре знає він Тараса з цього боку: хіба траплялося колись таке, що Шевченко будь-яку справу кидав на середині дороги? Він любив доводити все до логічного завершення. “Зробив діло – гуляй сміло” – таке прислів’я було наче його девізом, якого любив частенько повторювати. І тут він його застосував. Освітлений славою, він ще чотири роки прожив у Петербурзі, сумлінно відвідував Академію доти, поки не одержав диплома на звання “вільного художника”.

Це сталося 25 березня 1845 року.

III

Однак ще до закінчення Академії туга за батьківщиною перемогла. Не витримав Тарас, вирвався з “чортового болота”, як завжди називав він Петербург, і полетів на Україну.

Його супроводжував Штенберг, який саме тепер готувався до від’їзду за кордон.

– І куди ти тільки сунеш? – жартував Шевченко. – Навіщо тобі Малоросія? Хіба ти хохол? Ліпше їхав би пошвидше в Італію.

Та настали літні канікули, сяяло сонце, квітували дерева; і настрої молодого художника, сповненого життєвих сил, не знав ніякого спину. Він зодягав довкола нього предмети в прекрасні райдужні кольори, освітлював смугляве обличчя ясною усмішкою, і хлопцеві хотілося від надмірної радості стрибати, забавлятися, наче якомусь зеленому школярикові.

– В Італію? Ще встигну з козами на базар, – безпредметно сміявся, вигукував, попліскуючи в долоні. – Дай мені спершу провести тебе. А Україну я також люблю, дарма що не хохол. Не-

справедливо мислиш. Там надто цікаво. Давай спершу гайнемо до цього аристократа. Ото добре проведемо час!

– До кого?

– Та до Григорія Степановича Тарновського.

– Чи варто? Я з ним не досить добре знайомий, – заперечив Тарас.

– Знайшов причину. Хіба не можна ближче познайомитися? До того ж, він – меценат, художників і поетів просто обожнює! А тобою по-особливому буде стішений. Бо ж ім'я твоє зараз у всіх на вустах. До речі, у нього в Качанівці завжди збирається великий загін живописців, артистів і письменників. Там же й Глінка писав свою оперу “Руслан і Людмила”.

– Хіба?

– Йй-богу. Це для тебе якраз приваблива компанія. Як на мене, то не став би й жодної хвилини роздумувати. А не хочеш, то поїду сам. Перед Італією треба хоч трішки обтруситися від академічного пилу.

– Гаразд, їдемо.

Тарас і гадки не мав, що через три роки після цієї спільної подорожі далеко від батьківщини передчасно засне вічним сном його життєрадісний товариш, серед білого мармуру Вічного Міста.

Всеньку дорогу, до самого Борзенського повіту, де розкинулася Качанівка, Тарас зі Штенбергом жартували і постійно розмовляли.

– А цікаво, що про мене думає Енгельгардт? – з деякою ноткою лукавства запитав Тарас, захмелівши від небувалих овацій і теплого прийому, з яким зустрічала його батьківщина.

– І хочеться згадувати тобі такого негідника, – неприємно здивувався Штенберг. – Нічого не думає. Мабуть, одними тільки коханками забита його голова.

– Так, маєш рацію, – погодився Тарас, згадавши як Жуковський відвідував Енгельгардта. – Він поетами справді не цікавився.

– Хай йому грець! Лисим вродився і лисим здохне. Проте там, куди ми їдемо, там зовсім інша атмосфера.

Штенберг не помилявся: багато в чому на Мартоса був схожий Тарновський, бо не відав навіть, де краще посадити Тараса.

– А знаєте, з вами хоче познайомитися мій найкращий приятель, князь Микола Григорович Репнін.

– Князь? – високо підняв брови Шевченко й задумався. – А чи не прихована у цьому бажанні якась мета?

– Ніяка, – швидко поправив його Тарновський. – Просто Микола Григорович до вас ставиться із симпатією.

Він обожнює вашу “Катерину” і ваші малюнки. Правда, йому дуже хочеться мати власний портрет вашої роботи, але, гадаю, це бажання без будь-якого злого помислу, його не можна назвати переслідуванням мети. Це – другорядне.

– Ось бачите, вгадав, – засміявся Шевченко. – Знайомство поєднується із здобуттям деякої користі. Так, зрозуміло.

– Ні, ні, запевняю вас! Портрет – це так, між іншим. Навідаєтесь до нього, так?

– Хай буде гречка. Зважу на вашу милість.

– Дуже радий. Завтра передам Капністом про вашу згоду. Це давній приятель Миколи Григоровича, саме він супроводжуватиме вас в дорозі.

IV

Минуло три тижні відтоді, як гостює Тарас у князя, в його родинному маєтку, Яготині, Пирятинського повіту, і час цей пролетів так швидко, що навіть не встиг оглянутись. Все йому тут подобалося: і величезний затінений парк, що розкинувся за двоповерховим палацом й дивився в чисте плесо ставу, і сам палац з його просторими кімнатами й різьбленими балконами, і літній князь, і дочка його Варвара, 35-літня дівка, і домашній лікар, німець Фішер, що його привіз Микола Григорович із Саксонії, і компаньйонка княгині, французенка мсьє Рекордон, і дві моло-

денькі дівчата, рідні сестри – Глафіра й Тетяна Псьол...

Першу з них у трирічному віці взяли в маєток Репніних, а коли, подорослішала, то стала кращою приятелькою Варвари Миколаївни, ніби як її молодша сестра.

Часто заїжджав у Яготин і Капніст, це той, хто привіз сюди Шевченка. В родині князя його вважали своєю людиною.

Що ж стосується княгині-матері, то вона хворіла і зрідка з'являлася у родинному товаристві. Навіть частенько обідала окремо, у себе в кімнаті.

Настав червень. Сяло сонце, і прогріта спекою земля мерехтіла пишною красою.

Тарас часто прогулювався, то один, то з друзями, а найчастіше разом з княгинею, котра, як йому видалося, ще в перший день приїзду по-особливому симпатизувала йому.

Вона була мила і високоосвічена панянка. Красунею назвати її не можна було, але в тонких рисах блідо-смаглявого обличчя вимальовувалося щось незвичайно приємне, оте, що притягує з першого погляду будь-кого. І в її прекрасних виразних очах, схожих на чорні вишні, палахкотіло спокійно полум'я внутрішньої зосередженості, яке буває тільки в людей, "не із світу сього".

Іноді воно спалахувало особливо ясно, і тоді княгиня нагадувала Тарасові натхненну поетесу.

– А чи не пишете ви часом Варваро Миколаївно? – надто зацікавлено запитав одного разу він.

Так, звичайно. Чи варто запитувати? І не тільки пише, а ще й дечим захоплюється: багато читає, малює пейзажі, грає на роялі сонату Моцарта і полонези Шопена, доглядає за квітами, переписує в альбом вірші, які їй подобаються і сама пише ліричні вірші в прозі. Адже все це приносить насолоду, прикрашає життя.

Вона не посоромилась показати Тарасові навіть свій щоденник, таємну схованку романтичних дівочих мрій, і Шевченко назавжди закарбував у своїм серці її образ, що виразно впливав із сторінок щоденника.

Княгиня була непомітно захоплюючою, досить романтичною

та набожною особистістю.

На її глибоку релігійність значною мірою впливав женеvський друг Шарль Ейнаp, з яким вона не переставала жваво листуватися.

Шарль Ейнаp належав до відомої родини філантропів, він був близьким родичем Жана-Габрієля Ейнара, який палко підтримував власними грошовими внесками та пропагандою грецьке повстання 1821 року, як і повстання на Криті у 1841-му.

Із щоденника вимальовувалося раннє дівування княгині і перші переживання, що його викликав суворий вирок матері, бо вона заборонила взаємне кохання двох молодих істот. Яким нерівним і знервованим почерком занотувала цей нещасний епізод свого життя! Двадцятирічну дівчину гаряче покохав 23-літній ад'ютант її батька Лев Абрамович Баратинський, молодший брат відомого друга Пушкіна, і вона відповідала йому взаємністю. Але княгиня і чути не хотіла про шлюб, називаючи Лева Абрамовича "молокососом", який в жодному разі не годився стати чоловіком її дочки. І нещасний ад'ютант покинув кохану дівчину, вийшов у відставку й оселився десь у далекому селі.

Невдоволення супроти материнської волі відбивалося у гнівних рядках Варвари Миколаївни.

І про себе тут прочитав Тарас. Це були останні нотатки, поспіхом написані княгинею безсонними ночами після знайомства і перших побачень із Шевченком. Створені поверхово і невчитані, вони викликали враження експромту, що вилетів із вуст у хвилину обурення:

"Його батько був бідним кріпаком... Зрозумійте, хто може, у цьому слові закладено ганебний зміст! Шевченко – і кріпак, який жах! Ось що діється у цій нещасній країні!..

Тут вийшла жахлива штука – і тому деякі художники, а також один з наших поетів, Жуковський, викупили його. Яка ганьба! О, Боже! Якби мені дали владу, то знаю, що я зробила б!.."

Пізніше ці думки, з деякими подробицями, були висловлені княгинею в одному досить розлогому листі до свого швейцар-

ського друга[4].

Княгиня серйозно захопилася Шевченком, і її почуття не міг пропустити повз увагу, як сам поет, так і родичі, близьке оточення Варвари Миколаївни. Ці щоденні усамітнені прогулянки з Тарасом, радість від зустрічі з ним, захоплюючі щовечора розмови на терасі, екзальтовані погляди на хлопця і пильна увага до кожного його слова, жестикуляції – все це ставало предметом палких обговорень у тісному сімейному колі.

Один лише Микола Григорович не брав участі в цих розмовах, залишаючись нейтральним. Щодо цього, то він мав свою точку зору.

– Varette, Varette ... O, mon Dieu!.. (Варваро, Варваро... Боженьку мій!..) Ти мене в могилу зводиш, – повторювала княгиня і кидала спідлоба свій строгий погляд на дочку. – І що ти собі думаєш, Varette? Ти зовсім з глузду з'їхала, загубила голову. З цим художником ти поводишся недобре. Таке й годі терпіти. Я аніскі-лечки не здивуюсь, якщо одного прекрасного дня придворні почнуть на тебе тикати пальцями й перешіптуватися по закутках.

– Ой, мамо, облиште ці балачки. Набридло слухати. Кожного дня одна й та ж пісня. Слава Богу, вже не маленька. Маю такий вік, який повністю дозволяє мені все робити на власний розсуд, як заманеться, – з пасією протестувала княгиня, однак ці слова роздирали душу старенькій, хоч та і вдавала з себе, ніби не чує щойно мовленого.

– Ні, добра з цього не вийде, це я бачу, – продовжувала княгиня своє, покашлюючи. – Тієї ж думки і твоя сестра Ліза, від якої недавно одержала листа, і брат Василь, і Капніст... І взагалі, чого ти сподіваєшся, Varette? Якщо на шлюб, то викинь таке з голови. Благословення мого не буде ніколи, так і знай! Не нашого розуму, не нашої крові ця людина. І до того ж...

– Як, не нашого розуму і не нашої крові був Лев Абрамович, татан, – з докором у голосі перервала розмову Варвара Миколаївна, натякаючи на своє невдале раннє кохання. – Крім того, не розумію, а до чого тулити шлюб і з якого дива ви почали розмову

про нього? – знизуючи плечима і не бажаючи слухати материнських повчань, Варвара Миколаївна мовчки покинула кімнату.

А на порозі вона часто могла зіткнутися з кимось із родичів – і знову починалися в тому ж дусі без кінця-краю повчання, настанови і поради. Прямо якась напасть, всюди розставлені на її шляху капкани, в які намагалися її спіймати.

Ні, такого годі витримати!

І часто княгиня з ранку до вечора закривалася у своїй кімнаті, не виходила ні на каву, ні на сніданок, ні на обід, посилаючись на недомагання, але одночасно відмовлялася від ліків, які їй пропонував сумлінний медик Фішер. На самоті вона давала волю сльозам і єдиною її втіхою у ці хвилини для неї був щоденник.

Господи, які обмежені погляди на речі, яке потворне тлумачення фактів! Якби хоча б на мить змогла заглянути в її душу мама-княгиня, тоді зовсім інше вона там побачила. Нехай серйозним і сильним було захоплення дочки, але вже із самого початку воно набуло світлого й материнського характеру. На Тараса дивилася Варвара Миколаївна, ніби на рідного сина, і хотіла завжди бачити його чистим, як сльоза, непорочним.

Але іноді крізь цю материнську турботу пробивалося справжнє почуття, вистраждане і схвильоване (про нього, певна річ, не знала княгиня). Тому Варвара Миколаївна у своєму щоденнику відверто зізналася:

“Якби я бачила з його боку кохання, то я, можливо, відповіла б йому пристрастю...”

Цього дня вона готова була б йти під вінець, стати подругою життя великого українського поета – їй надто хотілося, щоб він про це дізнався. Але сказати... Ні, вона ніколи не наважилася б.

І коли Шевченко випадково, перегортаючи сторінки щоденника, прочитав палку фразу, то княгиня зніяковіла, і жар наповнив її смагляві щічки.

Зніяковів і Тарас.

Він довго дивився на княгиню, і йому дивним здалося, що в ній, худесенькій та стрункій, яка з боку була схожою на фізично

нездорову інститутку, може клекотіти таке палке почуття.

Тарас задумався і, нерухомо простоявши кілька хвилин, обережно закрив зошита й поклав на етажерку. Він був приємно вражений, розчулений – і не більше.

Покохати княгиню? О, ні! Його супутницею могла б бути тільки проста селянська дівчина, схожа на чорняву Оксану.

“Не любить, зрозуміло”, – якось схвильовано подумала Варвара Миколаївна і ще більше переконувалася в цьому, коли бачила, як Тарас загравав до Глафіри.

Гафійка, симпатична вісімнадцятилітня блондинка, прудка й весела, була талановитою художницею, часто запрошувала Тараса у свою майстерню, в якій показувала йому естампи, раділася стосовно пейзажів.

– Тарасе Григоровичу, Тарасе Григоровичу, зайдіть-но на хвилинку, аби глянути, чи гарна у мене вийшла картина.

– Ну, звичайно, гарна, а ви самі ще гарніша, Гафіє Іванівно, – усміхаючись, говорив Шевченко й експромтом починав затягувати пісню:

Златокудрая Глафіра,
Для тебе настрою лиру,
О тебе спою
И с тобою сердцем буду,
И вовеки не забуду
Красоту твою...
(Ой білявенька Глафіро,
Я співаю під цю ліру
Пісеньку твою,
Я навек з тобою буду
І ніколи не забуду
Лагідність твою...).

– Перестаньте пустувати, – сміялась дівчина, затуляючи йому рота теплою долонею. Варвара Миколаївна з вимушеною посмішкою дивилася на обох.

Ревність закрадалася в її душу й іноді боляче стискала сер-

це. Це виходило якось недобре (будь-яка заздрість є гріховною) і княгиня намагалася погасити її, усвідомлюючи невірну провину перед своєю названою сестрою, кликала Гафійку, ніжно гладила її коси, просила пробачення.

Ой, Віро, голубонько, Господь з тобою! Ну й дивачка...І хочеться тобі марно хвилюватися.

* * *

– Я хочу зробити вам одну пропозицію, Тарасе Григоровичу, – сказала княгиня Репніна і замовчала, пильно вдивляючись у мармуровий басейн фонтану.

Позеленілий від моху кентавр, що зіп'явся надибки, піднімав свою людську голову і, надувши щоки, виплюскував зі своєї пащі природний крижаний струмінь.

– Прошу, я до ваших послуг, – мовив Шевченко й осікся.

“Невже про те, що не так давно записала в щоденник?” – подумав.

– Не хочете трішки пройтися? – запропонувала Варвара Миколаївна і підвелася з лавки. – Тут тягне сирістю, чи не так?

Вони відміряли всю довжину тінистої алеї, обсадженої нахмуреними кипарисами, і вийшли на зелену галявину.

У безхмарному небі, наче білі хустинки, літали голуби, яких тривожила Гафійчина сестра Таня; аж ген вдалині ніжно-білою блискіткою, немов розплавлене кришталеве озеро, сяяла оранжерея. Над квітучим вишняком співали бджоли-трудівниці, і гудів темно-жовтий волохатий джміль.

– Так ось, що я хотіла запропонувати вам, Тарасе Григоровичу. Ми настільки зблизилися за короткий час, так добре, здається, познайомилися один з одним, що годилося б нам на все життя стати добрими приятелями. В крайньому разі, особисто мені дуже хочеться не втрачати стосунки з вами. Я мрію стати не лише вашою приятелькою, але й сестрою... Це було б для мене найбільшою радістю в житті, кращою втіхою у скрутні хвилини. Адже я так часто буваю тут самотньою, як ви знаєте...

– Так, так... звичайно...я розумію. О, прекрасна Варваро Миколаївно, як приємно мені це чути саме від вас! – риторично мовив Шевченко, щиро потискаючи їй руку. – Дякую вам за сердечне ставлення до мене. Авжеж, ви маєте рацію, ми добре пізнали один одного. Та так, що годі й сказати... Мати таку сестру, як ви – це справжнє щастя!

Повз них пройшла мамзель Рекордон. Велика низка янтарного намиста сухо подзеленькувала на її засмаглій од сонця шії. У лівій руці вона тримала збірку віршів Ламартіна.

– Гуляєте, мамзель Рекордон? Яка сьогодні чудова погода, чи не так? – звернулась княгиня до неї по-французьки.

– Авжеж, тільки все ж таки надто душно. Пропоную скупатися, Варваро Миколаївно.

– Чудово! Давайте через півгодини. І Гафійку візьмемо з собою...

Гарний настрій оволодів княгинею у цей день, і життя для неї здалося таким прекрасним, таким звабливим, як ніколи...

V

Гусар Віктор Закревський, великий магістр “Товариства квашених пик”, організованого гуртком одчайдушних поміщиків, які любили добряче погуляти й порозважатися, спритно на ходу вискочив на стіл, по-кавалерійськи задзеленьчав шпорами. Кілька мисок і келихів, що стояли скраю, впали на підлогу і розсипалися на шматки, як намисто.

– Увага! – загорлав він, по-діловому змірявши поглядом усіх присутніх та водночас завиваючи довгі світло-каштанові вуса. – Гей ви, “п’янюги і високоп’янюги”! Шевченко буде у нас через півгодини. Дивіться, не підведіть. Потрібно розвеселити його, як слід.

– Добре постараємось, ваше превосходительство! Вино розв’яже йому язика, – дружно, як на параді, хором заревіли “високоп’янюги”, котрі здобули цей титул за те, що вміли “квасити

пику” у наповнених по вінця келихах з горілчаною сумішшю, їх вони осушували, і оком не моргнувши.

– Правильно! Підхід до цього поета повинен бути обережним, бо він на сьогодні є найвідомішою людиною у Малоросії, і у нас, певна річ, йому буде приділена особлива увага.

Розмова відбулася у Мойсівцях, в будинку найбагатшої поміщиці Волховської, під час очікування пишного бенкету, який вона zorganizувала сьогодні і на який зібралися усі довколишні “квашені пики”, їх близько двадцяти осіб.

Волховська взагалі на чудернацькі вигадки була проворна: 80-літня баба, сліпа і старезна, котра вже пахне цвинтаром, надто любила гамірне товариство, брала участь у розмовах і готова була цілими ночами сидіти біля ломберних столів, прислухаючись до мови гравців.

– І не було б зайвим, щоб він став членом нашого товариства, – продовжував говорити Закревський, – хоча таке завдання не з легких. Як на мене, то він надто скромний і сором’язливий...

– Уся його скромність випариться, як дим, варто нам тільки познайомити його з кароокою Надькою. Вона його швидко розворушить. Козир-дівка, – розреготався поручик Бродський, безвусий хлопець-красень мав по-дівочому струнку талію, що була туго зягнута в корсет, і голосно прицмокнув язиком. – Адже Шевченко любить бігати за спідницями, це я добре знаю. Кажуть, що в Петербурзі його вже обкрутила одна дівчина...А що вже говорити про гарнесеньку Надьку... Важко втриматись, що не казали б!

Коли згадали Надьку, то обличчя Закревського здригнулося тінню ревності. Його любовні шури-мури з покоївкою Надькою ні для кого не були секретом.

Він зіскочив на землю і, нервуючись, розкрив срібний портсигар, запалив довгу цигарку.

– Надька, то Надька... Взагалі, далі видно буде, – з підробленою байдужістю в голосі сказав він і підійшов до прочиненого вікна, що виходило у великий поміщицький сад. Темне море зе-

лені дивилося на нього, звідти долітав запах аромату і свіжість літнього вечора, що наближався та кликав у свою густу тінь. За сріблястими тополями сідало багряне сонце: через візерунок верховіть виблискувало воно, наче бронзовий якір, котрого опустили у вогняну гавань заходу дня, що відходить. Чорний австралійський лебідь, непорушний та з витягнутою шиєю, пильно вдивлявся у кришталеве плесо ставу, нагадуючи звивисту корму венеціанської гондоли.

– Їдуть, їдуть! – закричав раптом підпоручик Карасьов, який стояв біля вікна, котра навпроти й уважно дивився на бічну доріжку, що вела до парадного під'їзду.

– Хто? – повернувся до нього Закревський, видихаючи з рота густу синю смугу тютюнового диму.

– Студент Петров і Лукашевич.

– Лукашевич? А хто він такий?

– Колекціонер народних малоруських пісень, – чітко, не запинаючись, відчеканив Карасьов, і його свіжі повні щічки, яких торкнулися перші пушинки молодості, зашарілися.

– А чи пили вони колись у нашому товаристві?

– Аякже! Аж тричі!

– Тягни їх сюди! Ми враз посвятимо у гурт п'яниць. Чим більше завербуємо членів, тим жвавішим та цікавішим стане наше товариство. – А ти, Володимире, – звернувся великий магістр до Бродського, – потурбуйся, щоб все було підготовлено до церемонії.

– Слухаюсь, ваше п'янство, – кумедним тоном вигукнув той і вибіг до сусідньої кімнати. За ним вийшла й половина інших членів.

Гості прибували. Було серед них й багато дам, зодягнених у шовкові сукні та світлі панчохи, що щільно прилягали до струнких ніг. Дами поволі сходили з брички і прямували до спеціально приготовленої для них кімнати – збірний пункт жінок. Обличчя їхні, на прикрість Закревського, ховалися під густою темною вуаллю.

– А чепурухи-то наші, ніби туркені, під чадрами, – невдоволено зауважив він, набиваючи трубку поміщику Тишкевичу.

– І не дивно. Адже передбачається бал-маскарад. А яка дурпа захоче, щоб її впізнали.

– То що вони, по-твоему, зодягнуть ще й маски?

– Атож, – байдуже процідив крізь зуби Тишкевич.

– Ось воно що! А я і не знав, дідько його бери!

В уяві вимальовувалась можливість низка дурниць і найрізноманітніших пригод.

– Чудово! – пробасив він і, потираючи від задоволення руки, також вийшов у сусідню кімнату.

Там усе було чин-чином, згідно його розпорядження. Кімнату перетворили в імпровізований храм. У його глибині потопав, огорнений напівтемрявою, вітвар, що був оздоблений гравюрами із зображенням голих вакханок з виноградними тирсами за плечима. На аналої, покритому чорним сукном, жахливо темнів очними западинами жовтий людський череп, а біля нього білили перехрещені кості. Мармурові статуї Вакха і Венери стояли пообіч вітваря, чітко вирізняючись білизною на темному фоні оксамитного драпрі, що закривали високе італійське вікно. На невеличкому столику біля аналоя білили симетрично розставлені фарфорові чаші, в них палав блакитним полум'ям запалений пунш. Він і був єдиним світлом у “храмі”, тьмяно обдаючи стіни блакитним мерехтливим сяйвом. І лише в протилежному кінці кімнати, де містився “церковний хор”, на довгому та накритому скатертиною столі, повністю заставленому пляшками й келихами, холодно виблискували бронзові канделябри з продовженими стволами покищо незаpalених свічок.

Коли Лукашевич і Петров у супроводі Карасьова, котрий заливався гучним сміхом, увійшли в середину цього святилища і глянули на великого магістра, то вони його не впізнали: уся блискуча зовнішність гусара була прихована під комічною кольоровою ризою, гаптованою фантастичними візерунками, а на його голові возвеличувався шпильастий білий ковпак, засіяний вели-

кими позолоченими зірками, що нагадував головний убір халдейського астролога.

– Діти мої, ось ви прийшли сюди, щоб вступити до великого “Товариства квашених пик”, – звернувся Закревський до ново-прибулих, які сором’язливо стояли перед ним з опущеними головами. – Який я радий! З кожним днем зростає і міцнішає наша дружна організація. Чи розумієте ви її величезне значення? Можливо, ще й не зовсім, але і так ясно: ви ще молоді та недосвідчені. Однак її статут буде вам зачитаний у найкоротший термін, і лише тоді ви зрозумієте усю нашу програму. Вона спрямована на поліпшення життя кожного з членів. Погляньте ось на цей череп, що витріщив зуби. Про що він вам нагадує? Чи не про земний тягар? Швидкоплинне, як мить, людське життя перед суворим неблаганним обличчям Вічності. Хвороби, старість і смерть підступно очікують нас на кожному кроці! Нема від них схованки, а отже наше буття є безбарвним. То невже ми повинні змиритися з таким фактом? Ні, діти мої. Ще в давні часи прийшли нам на поміч щиріх два божки – Вакх і Кіприда, два насолоджувачі наших днів. Киньте зором ось на цих збиральниць винограду, радісних та щасливих, які тримають на своїх плечах важкі сонячні грона кольору лілеї! Чи не закликають вони нас насолоджуватися? Житимемо, як вони! Віддамо усю нашу молодість, все до крапельини, єдиним утіхам і радощам, солодкому забуттю, що є довкола. Станемо ж учнями наймудрішого Епікура, поглинемо свою свідомість в духмяних пахошах вина! Але не лише однісіньке вино звеселяє людину, із хмільним виноградним соком нерозлучна й інша отрута, найсолодша отрута любові. Пам’ятатимемо і про неї! Будемо пити і насолоджуватися вродливими жінками, доки кров кипить у серці і сила наповнює тіло. Нехай буде вам благословення Вакха і Кіприди. Створімо ж на їхню честь першу пиятику-узливання!..

Після такого потоку красномовства “церковний хор” дружно затягнув застільну пісню. Закревський скинув блазнівський костюм і, підійшовши до фарфорових лампад, погасив у них пунш.

На мить кімнату заповнила суцільна темрява, але з протилежного боку засіяли канделябри. Вони були подібні до металевих букетів, а жовті мерехтливі вогні свічок у них – золотими квітами, що тремтіли на струнких білих стеблинах.

Кімната оживала з кожною хвилиною. Вона приваблювала допитливих навіть з іншої половини будинку. В оточені групи безвусих студентів і кадетів стояла біля дверей графиня Скавронська, приятелька Волконської, ще молода на вигляд – сорокап'ятилітня жінка, напудрена й нафарбована, із ледь посрібленим чорним волоссям. Її оголені плечі звабно білили, а з ледь відкритих кармінових вуст виглядали маленькі зуби.

– Ха-ха-ха! Ви знову дурницями займаєтесь, Вікторе Олександровичу. Так і знала, – весело засміялася вона, помахуючи страусовим віялом та звабливо подивилася на Закревського. – І не набридло вам?

– Як це набридло? Життя і є дурницею. Щойно посвятив у лицарі двох молодих хлопців.

Надька, яка стояла збоку, засміялася.

– Ти що, недорікувата? – глянув на неї гусар. – Можливо також хочеш до нашої громади записатися? То пий! Наллю солодкого! Хіба шкода?

Він гучно відкупорив пляшку малоросійської запіканки і наповнив кришталевий келих.

– Пий! Здогнеш – нічого не залишиться. Пий, дурепа, доки ще жива! Ти тільки подивись, як ця голова сміється, – показав він на оббілений череп.

– Ой! – перелякано вигукнула Надька і з вереском кинулася до дверей.

– Духота у вас...надимлено, – повагом мовила Скавронська. – Піду до дівчат. А ви, сподіваюсь, не станете чекати особливих запрошень. Танці розпочнуться через дві години.

Й, оточена свитою жовторотих кавалерів, швидко попрямувала, звабливо помахуючи віялом. Довгий шлейф її шовкового кремового плаття волікся по підлозі і на нього, не зводячи очей,

дивилися Петров та Лукашевич.

– Тарас Григорович і Євген Павлович! – задзенькавши шпорами, спритно доповів підпоручик Карасьов.

Шевченко і Гребінка появилися на порозі.

– Ой, ласкаво просимо. Дорогим гостям почесний куток, – заметушився й забігав Закревський, розставляючи на столі чимало пляшок і страв з багатющою холодною закускою. – Якраз вчасно, панове. Чудово!

Наповнимо ж келихи, вип’ємо разом,

Нехай живе муза, просвітлений розум!

Ти, сонце святее, світи! – жирним басом затягнув пісню, наливаючи у склянки вино.

– Чудова пісня... Вона мені дуже подобається, – підкреслив Шевченко, здивовано розглядаючи “вівтар” та інше своєрідне вбрання, що поглиналося напівтемрявою комічного “собору”.

– Ми її спеціально вивчили задля вашого приїзду. Непогана, правда. Але і ваші, Тарасе Григоровичу, не гірші. Навпаки, кращі. Більше у них душі, – лукаво наголосив Закревський.

– Вам подобається, серйозно?

– Безперечно! Про таке може підтвердити ваш сусід.

– Авжеж, авжеж, вірно. Серед народних пісень, які мені довелося збирати останнім часом, не знаю жодної, котра б не лише переважала, але й навіть, далєбі, змогла зрівнятися з вашими, – сказав Лукашевич. – Подібної думки, здається, дотримується й Петров.

Петров щось буркнув собі під ніс і, невдоволено глянувши, спрямував свій зір на велике овальне блюдо, де звабливо спочивала маринована риба, заправлена гарніром. У нього не було настрою від цієї безглуздої церемонії, однак стримував жаль, що приїхав сюди.

А хвалебні оди на адресу Шевченка, що так щедро сипались, ще більше дратували. Петров був заздрісником, пописуючи графоманські вірші, що їх не брав до друку жоден журнал, і саме це надмірно заважало йому називати себе поетом й хизуватися у

колі друзів. А отже будь-які чужі успіхи дратували його.

– А ви давно збираєте народні пісні? – поцікавився Шевченко, нахилиючись до Лукашевича.

– Третій рік.

– І багато назбирали?

– Чимало.

– Неодмінно до вас заїдемо із-за цікавості, письменників фольклор особливо інтересує, – додав Гребінка.

– Будь ласка, гостинно просимо. Вважатиму за честь.

– Ром! Коньяк! Ром! Коньяк! – горланив гучним басом один з “високоп’янюг”, піднісши вгору величезний келих, наповнений по вінця тьмяною густою сумішшю.

– Півпива! Півпива! Глинтвейн! Лікер! – підхопили за ним тенора, а дисканти, ніби повторюючи, почали поволі й водночас голосно вигукувати, розтягуючи кожне слово:

– Біла, червона, солодка оковита!

Це був початок пиятики-узливання.

Вилітали корки, задзвеніли келихи, зашипіло вино, виголошувались здравниці.

– За першого поета України! – вигукнув Закревський, і всі кислі пики потягнулися до Шевченка цокатися чаркою.

Один тільки Петров не піднімав очей, сидів незворушно, насуплено втупившись у рибну страву, і рубіновий відблиск від єдиного не зачепленого його келиха з червоним вином, кривавою цяточкою вимальовувався на білизні серветки, нервово зіжмаканої та складеної втрое.

– Ти чого, Олексію, розкис? – легеньким поштовхом вивів його із задуми Лукашевич.

– Та так, пусте.

– Чому ж не п’єш? Незручно. Адже за Шевченка проголошено тост.

– Не можу. Щось голова розболілась... недобре мені, – байдуже махнув рукою Петров і ще нижче схилив голову, підпершись ліктем.

Гребінка глянув на нього скося і недовіриливо.

Шевченкові підливали безустанно. Він пив і хмелів, з кожною новою чаркою ставав жвавішим і розкутішим. Він багато жартував і сміявся, сміявся іноді просто так, без причини: чомусь беззупинно хотілося сміятися, як це частенько буває з дітьми на гойдалці, коли поривчастий вітер пружним струменем охоплює все тіло й лоскоче його.

– Скалиться, як собака на висівки, – впівголоса прорік Петров і підвівся з крісла.

– Тихіше, Олексію... обличч, – схопив його за руку Лукашевич.

...Так ложная мудрость мерцает и тлеет

Пред солнцем бессмертным ума.

Да здравствует солнце! Да скроется тьма! - п'яним голосом наспівував Шевченко і несподівано відкинувся на спинку крісла. Усе навкруги затуманилося і затанцювало перед ним. Кімната посунулася десь всередину, то опускаючись, то піднімаючись. Йому здалося, ніби він сидить на палубі корабля під час сильного шторму.

Стіл з усілякими стравами і питвом хитався й падав у прірву, стільці танцювали, а обличчя людей недоладно видовжувались, корчилились.

– Ха-ха-ха! – засміявся голосно Шевченко.

– Весело у нас, правда? – у відповідь йому зайшовся сміхом Закревський, і звук його голосу долинув до вух якось глухо та віддалено, наче з-під землі.

– Саме так, – сказав Шевченко. – Прошу, дайте цигарку.

Закревський відкрив портсигар, і пальці Шевченка довго й затято порпались у ньому, аби дістати цигарку.

А поруч з ним Лукашевич енергійно спілкувався з Бродським:

– Отже, влаштував я вечірку. А було це в січні, ага. Після Водохреща, як зараз пам'ятаю. І захотілося мені запросити й отих двох: товстопузого Мартоса і Тарнавського з Качанівки. Першо-

го, між іншим, не застали, десь якраз поїхав. А до другого довелося зумисне послати людину із запискою.

– А чи далеко він од вас живе? – запитав Бродський, сяк-так тикаючи недопалок в перламутрову попільничку.

– Далеченько. Верстов, мабуть, тридцять, не менше.

– Ого! Вершника, либонь, посилали?

– Ні, пішого. Та коли б я знав ліпше цього дурня Тарновського, то й зовсім його не запрошував. Відмовився, безголовий. Не люблю я таких гречкосіїв. Домосидень. Йому б тільки біля дружини під спідницею сидіти та українську слив'янку смакувати. Ось яку філософію розводять...

Шевченко уважно прислухався. Усмішка з його обличчя щезла, очі наповнились гарячим відблиском.

– Хто посилав кріпака...зимою... пішки...за тридцять верстов? – запитав він підвищеним голосом, з-під лоба позираючи на Лукашевича.

– Я. Хіба ви не зрозуміли?

– І це із запискою стосовно пиятики?

– Звичайно.

– Мерзотник! – голосно закричав Шевченко, зі всієї сили стукнувши по столі кулаком перед самісіньким носом Лукашевича. – І вам не соромно, зізнавшись про таке? Негідник! Збиткуєшся над людиною...тільки тому...що це раб... Я не товаришую з такими падлюками... Я з ними не спілкуюся.

– Прошу не висловлюватися так! Що за неподобство! – істерично крикнув Петров з перекошеним обличчям.

Метушня почалася, що й пером не описати. Переляканий Лукашевич, почервонілий та схвильований, вискочив із-за столу й опинився у протилежному кінці кімнати, де почувався безпечніше. Поза спиною своїх товаришів він погрожував Шевченкові стиснутим кістлявим кулаком.

– Що ви, що ви, панове? Хіба можна? Заспокойтеся, ради Бога, Тарасе Григоровичу. Не звертайте на нього увагу...Замовкни, Лукашевичу, досить! – втрутився Закревський, всіма сила-

ми намагаючись встановити порушений порядок і безпомічно кидав погляд на Гребінку, який стояв біля Тараса.

На Лукашевича це не подіяло.

– У мене душ триста таких йолопів, як цей оцупок. Я не дозволю! – до хрипоті заверещав на всю кімнату. – Яке мені діло до того, що він п'яний.

– Замовкни! – крикнув Шевченко, відкинув стілець і тяжко випростався на весь зріст. – Нехай я і випив. Але я все пам'ятаю. Я і тверезим повторю подібне. Думаєш, злякаюсь? Ще гірше пережив. А таких благородних лібералів – собаці під хвіст!

Він стояв, важко дихаючи, хитався, схопившись рукою за спинку крісла, а його налиті кров'ю очі дивилися з такою ненавистю на Лукашевича, точнісінько ніби хотіли сіцilitи.

– Облиште, не слід, Тарасе Григоровичу. Забудьте його, – лагідно мовив Гребінка, похитуючись. Кількість випитого вина і на нього подіяла. На порозі напіввідкритих дверей стояла Надька і безмовно спостерігала за цією сценою.

– Надько, сюди! – гукнув Закревський і, підбігши до дівчини, схопив її за руку та й потягнув на середину кімнати. – Танцюй, Надько! Ти добре вмієш танцювати. Розвесели нашу компанію. Російського затанцюй з хустинкою.

Дівчина стривожено озирнулася і засміялась. Її великі чорні очі злякано засяяли, наче у спійманої лами.

– Не бійся, сміливіше, ну, чого ти? Випий для сміливості, візьми!

Він наповнив келиха солодким лікером, і Надька залпом випила його. Щічки її одразу ж зашарілися, приємне тепло наповнило тіло. Вона оком швидко окинула присутніх і, заповзято помахуючи над головою кольоровою хустинкою, поволі пустилася в танець. Її засмаглі босі ноги тихенько ковзали паркетом, і Закревський, забувши про все на світі, жадібно дивився на них.

Простий, беззмістовний танець вуличної дівки помирив усіх. Серед нетверезої компанії запала тиша, яка порушувалась хіба що бурхливими звуками мазурки, як і, водночас, дзеленчанням

келиха, в нього, не соромлячись, Бродський доливав собі мадеру.

Гарячі свічки потріскували і скапували воском. В кімнаті стояла задуха, незважаючи на відчинене вікно. Синій тютюновий дим висів у повітрі пекучим щільним туманом і чомусь не розвіювався.

– Ідіть ви всі до біса! – махнув рукою Шевченко і, повільно похитуючись, вийшов з кімнати. Його нудило та боліла голова, уже було й не до сміху, а плакати хотілося. Біля дверей сяючого танцювального залу, спершись на стіну, стояв Гребінка й дивився на постаті чоловіків, що миготіли, і на панянок у чорному доміно. Високо на криласі гримить духовий оркестр. Запах розпашілого жіночого тіла, ніжних духів дратівливо впливав на нерви.

Вийти б у садок, освіжитися трішки.

– Йдемо, Євгене Павловичу... на свіже повітря...задуха...- торкнувся Тарас Гребінчиного плеча, але той щось буркнув у відповідь і навіть не поворухнувся.

У кімнаті, де щойно закінчилася пиятика і через яку Шевченко недавно проходив на терасу, досі панувала якась дратівлива та неприємна атмосфера. Більшість п'яниць навкруги хропіли, зморені важким алкогольним сном, прийняли найхаотичніші пози: хто відкинувся на кріслі стільця, хто опустив голову на груди, а дехто просто розкинувся на підлозі, під столом. Кріпачка Надька, впившись солодким міцним лікером, лежала на колінах Закревського, посоловілими очима стомлено дивилася на нього. П'яний гусар лоскотав її, а розбещена дівка без міри реготала, сміючись так, що аж все тіло здригалось. Спідниця закотилася, і голі ноги, вище колін, теліпалися в повітрі. П'яний Тишкевич, озброєний хто-зна яким чином більярдним кієм цілився ним у порожні пляшки і з гуркотом збивав їх зі стола. А уклінний Бродський обіймав статую голої Афродіти.

Так розважалося “освічене” суспільство епохи Миколи Палкіна. Так, із-за відсутності будь-якої політично-суспільної діяльності, знаходила собі розрядку невикористана людська енергія.

Розуміючи це, як ніхто інший з присутніх на цій вечірці, Тарас із ще більшою огидою спостерігав за такою п'яною оргією.

– Тьфу! Свині, – з огидою усміхнувся він і відвернувся.

Нічна прохолода обдала його живим струменем. В саду гойдалися різнокольорові японські ліхтарики. У водяній калюжі перед хатою миготіли фігури танцівниць. Жіночий білий танець біля ставка здалеку був схожим на іграшкових русалок.

Шевченко подався стежкою, занурюючись в алею, обсажену тополями. На сході вузьенькою золотою смужечкою займалось сонце. Тарас поспішав якнайшвидше дістатися брички, аби завчасно прибути в Яготин, де, на його думку, всі ще спали.

Він не помилився. Пусто й тихо було в маєтку. Ні на подвір'ї, ні біля флігеля, де жили придворні, жодної живої душі.

І все ж таки одна-єдина людина не спала, спостерігаючи, як Шевченко, хитаючись, заходив у будинок.

Це була княгиня Варвара Миколаївна.

Вона прокинулася разом із сонцем і, за звичкою, переходила від клумби до клумби, з лійки поливаючи холодною водою резеду та жоржини.

Шевченко її не бачив.

Він тихо прошмигнув до своєї кімнати, упав на ліжко, не роздягаючись, і проспав міцним сном аж до полудня. А коли прокинувся, то побачив на столі блакитного конверта. Відкрив і дістав такий же голубий аркуш, прочитав:

“Не кажіть, Тарасе Григоровичу, що на вас нападають люди; не заздрісники – Ваші обвинувачі. Я – сестра Ваша і найщиріший друг – Ваша обвинувачка. Не ганьблю вас за чиєюсь розповіддю, а кажу, як братові, що не раз доводилося вас бачити таким, яким би більше не хотілося бачити.

Пробачте за мою щирість, навіть надокучливість, однак зрозумійте моє безкорисливе почуття, яке водить моїм пером. В.Р.”

Отже, якщо уже спілкуємось листом, то, мабуть, справи кепські, – подумав Шевченко, – Варвара Миколаївна розгнівалася не на жарт. Очевидно, не хоче навіть зустрічатися. Як поступити?”

Він розгубився, не знав що робити. І на очі соромно показуватися, і не годиться, щоб зовсім не вийти.

– А, що буде, то буде, – вирішив він і вийшов у садок. На терасі накривали стіл, аби пополуднати, доносився дзенькіт посуду і веселий сміх Гафійки. Старий граф на гойдалці димів люлькою і, помітивши Шевченка, усміхнувся, гукаючи:

– Обідати, обідати, Тарасе Григоровичу. Проголодались добряче, мабуть. Адже вранішню каву проворонили.

– Не смійтесь, Миколо Григоровичу. Нещастя сталося, що й сам не радий.

– Нещастя? Облиште. Яке там нещастя? За моєї пам'яті в Берліні після наполеонівської кампанії дванадцятого року у нас, голубчику, і не таке траплялося. Нас усіх на руках, як дітей, розносили по домівках, але навіть і тоді жодною мірою ми себе не вважали нещасними... Ха-ха-ха...

Добродушний сміх старого густими басовими нотами роздався під аркою тераси і затих, а Тарас попрямував до середини парку. Варвару Миколаївну він застав у павільйоні, на лавочці.

– Я до вас із повинною... Пробачте, високодостойна Варваро Миколаївно. Я ж знаю, що ви мій надійний ангел-охоронець, визнаю, що вчинив недобре.

– А коли це нарешті закінчиться? І чи взагалі цьому буде покладено край? Ви розтринькуєте талант, губите здоров'я, зрозумійте, Тарасе Григоровичу, – суворо глянула на нього Репніна. – Хіба немає для вас кращого місця? Хіба в Яготині гірше?

– Та ні, їй-богу, зрозумійте... Забудьте про це, благаю вас. Цьому вже кінець, було встанне і більше не повториться, даю вам чесне слово. Ніколи не поїду туди. Там такі негідники. Споюють придворних дівчат, знущаються над кріпаками, як, до прикладу, Лукашевич, якого ви мені рекомендували. Таким негідником виявився. Мені навіть хотілося його вдарити.

– Лукашевич? Що ви говорите?

– Авжеж. Я вам детально розповім пізніше...

А через три дні після цього Тарас закінчив малювати портрет

князя, покинув Яготин і між княгинею та Шевченком настало жваве листування...

VI

Ще двічі 1843 року навідувався Шевченко в Яготин: перший раз він приїхав в жовтні, пробув тут до початку грудня, а другі його відвідини продовжувалися з 23 грудня до 10 січня 1844 року.

Обидві поїздки справили на нього приємне враження. Його зустрічали тут зі щирим серцем.

А про княгиню й говорити годі: для неї наступало свято.

Сухої погожої днини поновлювалось гуляння в парку, тепер уже напівпустинному і сумному, але його не покидала чарівна нев'януча краса.

У сизому тумані бовваніли напівголі, з поруділим листям, дерева – і не вірилось, що ще не так давно вони були зодягнені в густу темну зелень. Складалося враження, ніби вдарила осінь поржавілим списом в зелене серце літа. А на дорогах всюди тішився падолист, що, здавалось, шарудів жовтими сандалями. Нібито купа золота, валялося опале золото, і вітер крадькома виривався з кущів, жадібно хапав його і квапливо забирав із собою.

Гафійка малювала в парку осінні пейзажі. Інколи вона закидала малювання і, як маленька дівчинка, прудко мчалася до ставка чи просто на поляну. Її голова, наче позолочена осінню, миготіла за стовбурами дерев.

– Яка вона щаслива, – звертала Варвара Миколаївна увагу Тараса на свою названу сестру, – адже у неї є наречений. Навесні сюди приїде, тоді й вирішать про дату весілля.

– Хіба?

– Авжеж. Шкода, що вона нас покине. Стане зовсім пусто. Хочеться частіше збиратися разом, Тарасе Григоровичу.

– Не заперечую. Це буде якраз добре.

– І ви прочитаєте нам нові вірші. Ви, мабуть, уже щось на-

писали за цей час.

– Так, дещо накинув.

Вони збиралися вечорами в майстерні Гафійки, запрошуючи іноді мамзель Рекордон, не зважаючи на те, що вона погано розуміла по-російськи, і Тарас починав декламувати.

Час минав. Непомітно наступила зима. Білими лебединими зграями закружляла, пливла над палацом та садом весела метелиця, струшуючи срібні пушинки з крил, встеляючи ними дзвінку, сковану морозом, землю.

І незабаром весь Яготин потонув у снігових заметах. Конюшні, стайні та всі інші споруди були схожі на іграшки, котрі до половини закутались у вату.

Дні настали короткі та сірі.

Однак настрої у всіх був пречудовий.

У кафельних голландських грубках весело потріскували сухі березові дрова, в срібних канделябрах горіли свічки.

Старий князь смалив люльку, попихкуючи димом, і грав у шахи з лікарем Фішером, пригадуючи свої поховані молоді літа в Саксонії, а Шевченко сидів то в картинній галереї князя, то у його великій, заповненій рідкісними книгами, бібліотеці.

На самоті народжувались думки, підбирались рими.

Одного разу він радісно залетів до кімнати Варвари Миколаївни, яка сумирно розмовляла з дівицями-сестрами Псьол, та, розмахуючи аркушем паперу при рубіновому світлі каміну, вигукнув:

– Оце спеціально написав для вас, Варваро Миколаївно. Звичайно, по-російськи, як ви колись просили. Ця річ носить назву “Тризна”[5]. У поемі звучить туга про муки України, оповитою кріпаччиною. І є посвята. Вона, певна річ, вам належить.

Він почав читати:

Для вас я радостно сложил

Свои житейские оковы,

Священнодействовал я снова

И слёзы в звуки перелил.

Ваш добрый ангел осенил
Меня бессмертными крылами...

І зупинився, почувши тихий плач. Сховавши голову у маленькі долоні ніжних рук, княгиня плакала, не маючи сили щось сказати.

А коли емоційне хвилювання притухло, вона з вдячністю подивилась у вічі Тарасові і тремтливим голосом мовила:

– Якщо Гафійка реалізує свою першу картину й віддасть мені вирубку від продажу, як і обіцяла, то я замовлю на ці гроші золоте перо і подарую його вам, Тарасе Григоровичу.

І несподівано для всіх взяла Шевченкову руку, припавши до неї губами.

– Що ви, що ви, Варваро Миколаївно, – сором'язливо сказав Шевченко і почервонів.

– Цією рукою написані дивовижні рядки і вона гідна цього, – спокійно відповіла княгиня, – ходімо у вітальню, Тарасе Григоровичу. Я хочу виконати на роялі “Героїчну симфонію” Бетховена та інші речі, які ви любите.

– Радий, безмежно вдячний. Дозвольте і мені відреваншуватися взаємністю та й розпочати із завтрашнього дня малювати ваш портрет.

– Невже? То ви ще й хочете мене увіковічити і в живописі?

– Безперечно. Інакше моя присутність тут була б неповною [6].

Княгиня почувалася на сьомому небі. Вона тільки й думала про Шевченка. І знову інколи спалахувала пристрасть, відроджуючи найтонші почуття сестри...

Лише через рік після розлуки з Тарасом згасло почуття Варвари Миколаївни, але пам'яткою про нього залишилась незакінчена автобіографічна “Повість” Репніної[7].

VII

З 1845 до 1847 років Шевченко подорожував. Він відвідав чи-

мало куточків батьківщини. Побував у Диканьці та Миргороді, в Черкасах і на Волині. Але не всюди однаковим був його настрій. Більше горя бачив, ніж радості.

І серце наповнювалося болем при споміні про славне минуле Запоріжжя. Що тепер там тільки коїться! Острів Хортиця перетворений на картопляну плантацію, а в Межигір'ї – найголовнішій святині козацтва – на сміх людям, побудували фаянсову фабрику. Її цегляні труби, довгі та спотворені, впираються чорними голівками в самісіньке небо і закіптують його їдким димом, накриваючи околицю.

– Заплакав я навіть, Іване, їй-богу. Не витримав, – розповідав Тарас Сошенкові, вмостившись поруч нього на дивані в його затишній квартирі.

Сошенко дуже стішився приїзду товариша. Вони беззупинно балакали, згадували спільно прожиті роки, ділилися враженнями, наповнюючи приємним змістом години своїх розмов.

– Ну, а які у тебе ще новини? Розповідай-но... Провінція, брате, на те і створена, щоб повнитися чутками, – наполягав Тарас.

– Ні, брате, навпаки. Розкажуй ти. Я сидів сидьма на одному місці, а ти мандрував світами...

– Нехай буде гречка. Ось тобі моя новина. Найостанніша, – спокійно сказав Тарас, виймаючи з дорожньої валізи людський череп та й урочисто поклав його на стіл.

Сошенко так витріщив очі від здивування, що аж Тарас зайшовся сміхом.

– Ти що, Іване? Злякався?

– Ні. Звідки це в тебе? Ти що в гробокопачі записався? Їй-богу нагадуєш мені зараз того могильника, який, спокійнісінько сидить у ямі і подає подібну річ Гамлету. Розповідай, яким вітром його занесло до тебе?

– Знайшов під час розкопок курганів, у містечку Фастові.

– Під час яких ще розкопок? Нічого не второпаю.

– А мені, брате, було доручено дослідження історичних пам'яток і замовлено малюнки деяких визначних місць старовини. Ми

працювали разом з професором Іванишевим. Ось і ненароком наштовхнувся на цю штуkenцію.

– Археологом, либонь, тебе хочуть зробити. Все це пусте. Не погоджуйся. То не твоє, – повчальним тоном сказав Сошенко.

– Авжеж, зрозуміло. Я уже закінчив свої наукові роботи. При собі маю і деякі малюнки. Наприклад, Густинський монастир, що у трьох верствах від Прилук. Сам же монастир нагадує старовинне англійське абатство. Глибочезний широкий канал, що заповнений водою, вал, а вздовж валу зубчата кам'яна стіна, точнісінько як у старовинних феодальних замках, з внутрішніми хідниками і бійницями, підземелля і склепи, кам'яні плити, що вросли в землю, оточені віковими темними дубами. Точнісінько тобі картина із романів Вальтера Скотта. І там, посеред могильних плит, я зустрів княгиню Репніну.

– І не дивно. Адже вона, як ти мені писав, натура надзвичайно романтична.

– Так, звичайно. Але зараз вона була там не через любов до мистецтва, не через якісь романтичні почуття: вона приїжджала на могилу батька. Помер старий. Княгиня часто провідує могилу, прикрашає квітами. Я спершу навіть не впізнав її, думав, що це одна із черниць. Вона була в траурі, чорна крепова вуаль закривала обличчя. Таким чином, оскільки ми завели мову про смерть, то ж давай розглянемо з її найпромовистіших атрибутів, – запропонував Тарас і, спокійно взявши череп в руки, почав розглядати його зі всіх сторін. – Цікаво, Іване, кому ж він належав? Як ти думаєш?

– Біс його знає, хіба не однаково? Якійсь людині.

– Певна річ, що не бегемоту. Але кому саме: чоловікові чи жінці. А дай науковця – і зразу ж відповість. Та це на краще, що ми нетямущі. Яке широке поле для уяви! Можна мріяти і вигадувати, що захочеш. Ну, то хто ж, на твою думку, був господарем?

– Не знаю. Припустімо, що то був якийсь воїн, що поліг з турками чи татарами...

– А, може, якась пристрасна красуня, що подарувала кохан-

цеві своє гаряче молоде тіло. Подумай тільки, як палали її очі в ту хвилину обіймів, як наповнювались вони доста темними розширеними зіницями! А зараз? Пусті темні западини, звідки злякано збігав бридкий червачок.

– А, можливо, це зовсім не була красуня, а поет, який творив у хвилину творчого натхнення чудові плоди фантазії. І що з того залишилося? Порожня кістлява коробка, де привільно може пошвикувати вітер. І все ж таки, що ти думаєш з ним робити?

– Утилізувати, – розсміявся Тарас.

– Як?

– Ну, скажімо, перетворити в ящик для зберігання тютюну чи в діжечку для вина, як це зробив колись лорд Байрон... Або подарую його тобі, хочеш?

– Та ти що! Навіщо він мені здався, – перелякано відмовився Сошенко.

– В такому разі, краще подарую його Миколі Костомарову. Історики цікавляться подібними знахідками...А знаєш, Куліш надумав женитися, і мене запросили на весілля.

– Що ти кажеш?

– Саме так. Тільки ж ми з тобою чомусь відстаємо від людства. Тобі, наприклад, Іване, давно уже пора. Невже до цього пропав будь-який інтерес?

– А ти як думаєш, звичайно. А чого б це йому не пропасти?

– Ну, голубе, рано ще нам з тобою записуватися в старики, рано ще говорити “звичайно”.

VIII

Навіжений володар землі російської скаженів, що є сили.

Точнісінько як і його батько-дегенерат, він тільки й думав про проведення парадів, муштрування і військову виправку.

Росія, символізована двоголовим орлом, уявлялась наймогутнішою державою у європейському концерті, і він підкреслював її

переваги, пихато озираючи своїх зореносних сусідів. Опріч того і він хотів зробити її передовим форпостом, в який розбивалися, як краплі прибою об кам'янистий берег, всі ворожі погрози та посягання.

Безпросвітною задушливою казармою здавалась Росія, забута всіма на світі, а сумні безмежні її простори величезною шахматною дошкою, на якій поволі пересувалися фігури – десятки і сотні тисяч сірих людей: безвусих новобранців, які ніколи не нюхали пороху, і бородатих старців, стомлених непосильною двадцятип'ятилітньою солдатською службою.

Цар грався, він з дитинства полюблив бавитися в солдатиків. Безперервні військові муштри і маневри розвеселяли його так, як розвеселяє ситого, безтурботного поміщика якесь собаче мисливство. Там сирени рогу і гавкання гончих псів, тут – звуки барабана, сильний мордобій, суперечки з жирними матюками, чітке марширування “в ногу”.

Хіба це не схоже на розваги?

І цар розважався.

А коли сягнув повноліття нащадок-цісаревич Олександр, то придумав нове: оголосив йому “війну”, дещо схожу на змагання, що переслідувало мету не лише власного задоволення, але й вияву стратегічної користі, набуття певного досвіду, надто необхідного для майбутнього монарха на випадок військових дій з будь-якої сторони.

“Треба, щоб Росія і при цьому була такою ж могутньою, як і при мені, треба, щоб її боялися і поважали всі держави, – з патріотичним почуттям розмірковував цар, – випробуємо здібності нашого улюбленого синочка. Побачимо, чия візьме...”

І починався хід конем, гра дедалі ставала азартною. Заповзяті кавалеристи, піднімаючи хмару куряви, летіли в скаженому галопі степами, розмахуючи оголеними шаблями. За ними важко гриміла артилерійська канонада, тягнулися сірі колони піхоти, йшли в атаку, розсипалися ланцюгом, ховались в окопи. Гарматна стрілянина і гучна тріскотня холостих пострілів з гвинтівки

здригались у повітрі, встеляли димом від пороху поля і переліски, що добряче відлунювали і лякали місцевих жителів, заганяючи їх в оселі.

Величезними таборами розміщувались ворожі армії: білі полотняні намети покривали простори ланів і здалеку були схожі на білосніжні зграї великих фантастичних птахів, які приземлилися для перепочинку після стомлюючого польоту. Війська просувалися поетапно вбрід швидкоплинної ріки. Траплялися й катастрофи, як, наприклад, під Вінницею, на Поділлі. На збудований сяк-так дерев'яний міст через Південний Буг ступила артилерія. Міст проломився, люди, гармати й коні падали у воду, захилялися, йшли на дно. Крики і прокльони наповнювали повітря. А річка безпристрасно повільно котила свої хвилі, несучи набряклі трупи коней і людей до далекого Чорного моря.

І байдуже, наче стихія, дивився посоловілими очима на всі ці безглузді жертви навіжений імператор, похитуючись в сідлі, добре стримуючи за вуздечка гарячого вороного арабського скакуна...

* * *

Один із полків “діючої армії” проходив через село Кирилівку. Літній день йшов до вечора. На хмари впали промені сонця, що сідало, і взялися помаранчем; молодіці та дівчата з пасовиська гнали череду корів. Ще здалеку помітивши москалів, вони звернули в бік, а коли порівнялися з ними, зупинилися і цікаво стали розглядати усіх, хто проходив.

Стецько Цибуля і Шевченко також дивилися на них з-під низького кривого тину біля хати.

Змучені, запітнілі люди, завантажені військовим спорядженням, зі скрученими шинелями через плече, з холодними сталевими шпильми багнетів, що їх покрив бронзою захід сонця, ледве переставляли ноги по нерівному шляху, часто хтось із них спотикався, порушуючи цим самим помірний військовий крок. І тоді командир взводу або фельдфебель швидко підбігав до винуватця

і зі злістю в самісіньке вухо кричав йому:

– Ногу, ногу візьми, дідько кривоногий. Знову збився...твою мати!

Лунав пекучий ляпас, переляканий солдатик кліпав очима і, покірно опустивши голову, мовчки рухався далі.

І всі вони йшли, дивлячись під ноги, побоюючись підняти голову, – точнісінько, як отара диких овець, жалюгідна сіра звірина.

Тільки офіцери в сяючих мундирах сиділи на конях.

– Роо-о-о-та, стій! – раптом подав команду один із них, і Тарас одвернувся: йому стало боляче. Поручик тримав між двома пальцями цигарку, яку з насолодою смакував. Його порожевіле, жіноче обличчя, схоже на обличчя Бродського, усміхалося, лаковані зі шпорами ботфорти туго підтягували сріблясті стремена. Він зирив на дівчат, які стояли неподалік, підморгував їм, а вони від сорому, опускали очі, ховалися одна за одну і сміялися.

– Кро-о-ком руш!..

І знову рушили ряди жалюгідних людей, підводи з начинням, похідні кухні з чорними залізними трубами, що кидали довгі ламані тіні, котрі безпредметно смішно танцювали на припорошеній дорозі. Ну, а в ар'єргарді валки повільно просувався на високих колесах єдиний, тусючий візок, в якому сиділа молода чорнобрива жінка з темним волоссям, заплетеним довгою косою, що звисала на грудях. Ось витягнула вона з кошика флягу з горілкою і, пригубивши, задерла голову.

– Ти що робиш, припини! – дико закричав Тарас і кинувся до неї, пробуючи вирвати з її рук пляшку. – Не смій! Знаєш, що від цього буває? Це – отрута, гірше смерті. Не губи себе!

– Не губи? – розсміялася жінка. – А хіба я себе досі не згубила? З москалями та панами офіцерами сплю: ніч з одним, ніч з другим, а там – з третім, з десятим...почергово...

Вона відвернулася і знову пригубила флягу. Коні рванули, і візок знову швидко покотився запарованою дорогою, на яку налягав вечірній присмерк.

Схопившись за пліт, з тривогою в серці дивився Тарас у її бік, і сумні роздуми роїлися в його голові.

“Бідна полкова дівка, яка пустилася в дурного шкіру, пішла по руках. Завагітніє від якогось солдата і виженуть її під три чорти...на всі чотири сторони. Ось тоді буде всьому кінець... Йди з протягнутою рукою, якщо зможеш, а ні, то здохнеш десь під тинном... Так гинуть нізащо наші сестри-українки...”

Руки його з ненавистю стискалися в кулаки, очі світилися дико, а в голові невільно вимальовувався початок поеми, що її присвятив Жуковському:

Кохайтесь, чорнобриві,

Та не з москалями,

Бо москалі – чужі люди,

Роблять лихо з вами.

Шевченко вернувся до хати Цибулі і присів на призьбу, замислившись. Натхнення вривалося в душу, зароджувалась головна думка поеми про загублену, божевільну дівчину, котра забрела в циганський табір.

Стецько Цибуля дивився на свого “великого земляка”, як він його тепер називав, і мовчав: відчував, що не годиться, незручно турбувати зараз цього чоловіка.

– Сідай. Чого стоїш? – звів на нього очі Шевченко.

– А про що ти думаєш, Тарасе? – спитав той.

– Пізніше скажу...Знаєш, Стецьку: молодчиною був Степан Разін, коли Волгу заповонив кров’ю. І вічна хвала тому, хто зарізав курву Анастасію Мінкіну, коханку підлого Аракчеева. Всіх їх би так... І міністри, і царі – не кращі гадюки. Бачив, що роблять з людьми задля своєї розваги? – Натякнув він на полк, який щойно пройшов. – І завжди вони були такими...Давай краще, Стецьку, прогуляємося... Поглянь, яка чудова ніч.

Вони пішли вздовж кривого шляху, біля вітряка, що стояв збоку і здавався нерухомими хрестоподібними крильми, наче то був фантастичний велетень з розпростертими руками, повернувши праворуч, вийшли до царини – сільського шлагбаума. Тем-

ний простір ланів слався перед ними, і нічне небо, поцятковане мерехтливими краплинами зірок, здавалося сяючою безоднею. Теплий вітер, напоєний духмяним ароматом конюшини, освіжав приємною хвилею їхні обличчя, наповнював груди. Десь біля чи-йогось обійстя голосно загавкали собаки.

– Слухай, Стецьку, а що Каштан живий? – зненацька запитав Тарас, згадавши при цьому дзявканні свого улюбленця й друга дитячих літ.

– Ні, Тарасе. Каштан здох років два тому.

– Шкода його. Добрячий був пес, кращий за багатьох людей.

– І царів?

– А як ти думаєш? Хіба не так?

І Тарас, якого наче вхопили за живе, знову повернувся до цієї болючої теми і, захопившись, почав розказувати про царів. Всі вони були мерзотниками від початків історії людства. Відкрив Біблію і подивись на ізраїльських володарів. Ось у пурпуровій мантиї Давид розгулює по покриттю кедрових палат і жадібно споглядає згори на Вісавію, дружину свого полководця Урія у темряві зеленого верхограда, спокійно миючи груди. Не стримався цар: наказав таємно вбити Урія, а дружину його, як рабину, зробити бранкою. Не заспокоївся і на схилі літ: зі всіх кінців землі доставили йому красунь-дівчат, аби зігрівали молодого кров'ю розбещенця. І царевич, син Амон, був не згірш від батька: хитрістю заманив рідну сестру свою Фамар та й згвалтував її. А в Єгипті що тільки не витворяли фараони при спорудженні сфінкса і пірамід? Періщили батогами рабів-будівельників, примушуючи носити кам'яні брили. А варвар Тамерлан цей “руйнівник світу”, який дозволяв князям і сановникам, на знак особливої ласки, цілувати сліди своїх ніг; цей дикий хан, котрий вогнем і мечем стирав із землі цілі міста, незадоволений морем пролитої крові, навіть після смерті зі своєї колосальної гробниці Гур-Емір у Самарканді грізно погрожував: “Якби я жив, то світ тремтів би від жаху”. Яке нахабство... А в нас хіба по-іншому? Не станемо вже згадувати про Івана Четвертого, візьмемо Петра I, саме того,

кому поставлено у Петербурзі пам'ятник у вигляді мідного вершника. Злющий палац і людоджер!.. Він силою вивіз із батьківщини тисячі козаків з наказним гетьманом Павлом Полуботком і примусив їх розчищати болото для майбутньої столиці, де всі ці нещасні загинули, а самого Павла Полуботка запроторили у Петропавловську фортецю. Ось, хто першим розіп'яв Україну. А доконала її, розстрошила Запоріжжя та "друга", що звела монумент цьому "першому".

– Катерина – розпрокляте стерво, що б...з графом Орловим, Рум'янцевим і найдостойнішим князем Потьомкіним. То вона, сучисько, продала нас у панську неволю! – зі злістю вигукнув Шевченко.

Стецько слухав і мовчав, ствердно похитуючи головою, хоча і не все чітко вловлював, про що розказував його приятель. Бо ж ніколи не чув ні про Гур-Еміра, ні про Самарканд і навіть не міг уявити, де і за якими морями вони знаходяться. Але слухав уважно кожне слово "дуже вченого" земляка.

– Ось тобі й уся історія. Бачиш, як було? Колись напишу про цих негідників.

– А прочитай-но зараз що-небудь із написаного. Прекрасно пишеш. Твій "Дніпро" співають парубки і дівчата по всіх селах.

– Знаю. Що ж тобі прочитати? Хіба ось ці вірші?

Й повільно, відчеканюючи кожне слово, декламував напам'ять:

ЗАПОВІТ[8]

Як помру, то поховайте

Мене на могилі,

Серед степу широкого.

На Вкраїні милій:

Щоб лани широкополі

І Дніпро, і кручі,

Було видно, було чути,

Як реве ревучий...

Поховайте та вставайте,

Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

– Ой, Тарасе, що за пісня! Аж серце затремтіло, друже ти мій величний! – заворожено глянув Цибуля на Шевченка.

І замовк, перегортаючи в пам'яті миттеві спалахи неприборканої Тарасової вдачі, що займалася ненавистю до неправди і насилля, перші пагони цієї ненависті пробивалися ще в дитинстві, коли хлопчик відомстив синкові мачухи Степану та всипав добряче палицею дякові Бугорському. Яким тоді був, таким і тепер залишився, і вогонь ненависті його до поневолювачів розгоряється все дужче і дужче.

– То що, підемо вечеряти, – запропонував Стецько і повернув на вузьку стежку, задумавшись, ішов попереду.

Чорне небо, оповите смугою горизонту, здавалося величезним океаном, засіяним спокійною зоряною порошею. Собаки втихомирились, люди спали, непорушна тиша стояла над Кирилівкою. І тільки єдина хата на селі не стуляла ще очей: помутнілі та жовтуваті вперто пронизували вони нічну тьму, немов шукаючи свого господаря.

Це була оселя Стецька Цибулі. Він увійшов з Тарасом в будинок, відсунув кружок, вийняв із печі глиняного горщика з борщем, поставив на стіл.

Відломав два шматки чорного хліба і, зголоднівши, приятелі взялися за вечерю...

IX

У Києві, на Хрещатику, в невеличкому охайному садочку єврейського трактирника під лискучим зеленим листям за круглим

дерев'яним столом, закопаним у землю, сиділи Шевченко та історик Микола Іванович Костомаров. Вони їли і при цьому жваво розмовляли, час від часу позирали в синю далечінь, де широкою сріблястою стрічкою звивався могутній Дніпро. Він шумів внизу під кручею, а на кручі, обличчям до нього стояв на п'єдесталі з великим хрестом князь Володимир й дивився на хвилі, наче згадував той сивий час, коли в цій річці він насильно охрещував у християнську віру свій народ, тільки нездоланний Перун – дерев'яний рижовусий опецьок – гойдався на воді, а за ним, плачучи, бігли вздовж берега люди.

– Перший п'яниця в Росії, – зауважив Шевченко, відірвавши очі від пам'ятника.

– Хто?

– Пусте, Червоне Сонечко. “Русі єсть веселе питі, не може без цього биті”. Ось і розплодив шинків по всій країні.

– Ха-ха-ха, – голосно засміявся Костомаров, – як вдало, їй-богу. І спаде тобі, Тарасе, на думку...Несподівано так і проречеш.

– А що, хіба неправда? В російських піснях і таке прославляється: “Как пойду я во царев кабак”. Гарний епітет для шинків, правда? Володимир започаткував, а царі пустилися танцювати під його дудку. П'янюги. Ой, який же чудовий Дніпро! Господи, як же я його обожнюю. І як же дивно його описав Гоголь.

– Ти знайомий з Гоголем? – спитав Костомаров, і його обличчя набрало серйозного вигляду.

– Авжеж, познайомились випадково. Тільки дуже рідко зустрічаємось.

– І яке враження він справив на тебе?

– Творами, безумовно, велике. Видатний письменник. Добре пише. Ой як добре! Нерви лоскоче. Тільки не подобається мені, як він, малорос, котрий почав так прекрасно писати про Україну, зрадив її та перейшов до росіян, заходився писати на теми, що, гадаю, зовсім для нього далекі.

– І все ж таки він майстерно справляється з ними.

– Можливо, маєш рацію. Але негоже цуратися своєї матері,

– сумно сказав Шевченко. – Я би не зміг, Миколо.

– А мене Гоголь зовсім не приваблює, як людина. Тому що, як письменник, він видатний. Белінський навіть поставив його на чолі літератури після Пушкіна.

– Не приваблює? Чому?

– Реакціонер...

– Що? – підскочив від несподіванки Шевченко й у відчай пильно дивився на Костомарова. – Що ти говориш, Миколо? Невже таке могло статися?

– Реакціонер, монархіст, захисник кріпосництва, – повільно постукуючи пальцями по столу. – Він стоїть на тому, що селянам не можна давати волю.

– Отже у нього погляди якогось Енгельгардта, так?

– Можливо й так. Він – поміщик.

– Господи! – схопився за голову Тарас. – Що робити, Миколо? Порадь. Треба рятувати його від такого жаху. Це ж очевидна погибель таланту. Бульбу, Остапа змалював, Запоріжжя і... раптом...

– Не смерть таланту, допоки не відбиваються його погляди у творах, – спокійно пояснив Костомаров, – але смерть людини – так. Люди, які йдуть супроти свободи, на мою думку, вже заживо поховані, від них тхне душком мертвяка, вони – бродячі трупи і не більше. Таким є і Гоголь. А до того ж він взагалі надто дивний. І знаєш, Тарасе: він віддаляється від тебе, я це упізнав... Ти не сподобався йому своїми ідеями...

– Зачекай! Як ти можеш говорити про таке, коли ще достеменно не дізнався, чи знайомий я з ним, чи ні?

– Я все добре знав. А запитав спеціально, щоб на цій розмові поставити крапку.

– Ось воно що!

– Не те, що мете, не з нашого двору ця людина. Не бути йому ніколи прихильником волі. Така вже, видно, в нього вдача. Тільки ми з тобою можемо зійтися. Ідеям свободи ми дамо поштовх, хід, зрушимо їх з місця.

– Як? – здивовано глянув на нього Шевченко.

– Тут я не можу тобі нічого сказати, бо у кожного дерева можуть бути вуха. Я давно хотів посвятити тебе в цю таємницю, але з деяких міркувань все відкладав. Тепер настав час розказати. Тому краще відійдемо в інше місце, на безлюддя.

І в найтемнішому кутку на Аскольдовій могилі, в надзвичайній тиші цього найдревнішого пам'ятника Росії, Костомаров повідав Тарасові свою таємницю.

– Так, я є одним із засновників цього великого будинку правди, що мусить вирости на нашій страждальній землі, сприяючи свободі і просвітництву народу. Я першим заклав наріжний камінь, заклав підмурівок і пишаюся цим. Решту ми довершимо спільно, – тихо, майже пошепки розказував він Шевченкові, – і за моєю ініціативою створене нами товариство буде називатися “Кирило-Мефодіївським”.

– А чому саме так?

– Бо брати Кирило і Мефодій були першими просвітителями слов'ян, тому і наше товариство понесе світло знань у сільські українські оселі, що обплутані темрявою неосвіченості і некультурності. І головна мета його – самостійність чи автономія кожного слов'янського плем'я.

– Самостійність! – радісно вигукнув Шевченко.

– Авжеж, саме так. Кожному слов'янському народові надається право на власний розсуд творити закони, що потрібні їм і самостверджуватися через своїх виборних. І передовсім передбачається, звичайно, звільнення селян від кріпосної залежності.

– О! Чудово! Руку, Миколо! Я першим вступаю до товариства.

– Зачекай. Не ти перший і не ти останній. У ньому вже є декілька членів. Але послухай далі. Для того, щоб бути сильними, усі слов'янські рівноправні народи, як передбачається нашим статутом, треба об'єднати в союз, створити загальнослов'янську федерацію.

– Федерацію? Ого! Таким чином, усі слов'янські ріки зіллють-

ся в єдине море...

– Яке буде під протекторатом нашого царя.

– Царя? – гнівно насупив брови Шевченко. – Чому? Який сенс у цьому? Невже так буде ліпше?.. Ні, брате. Для того, щоб селяни стали щасливими та вільними, замало скинути одного поміщика, потрібно скинути і царя!

– Стривай, для початку це не годиться. З часом, може й так. А зараз треба діяти згідно статуту.

– Гаразд, годі сперечатися. Швидше приступаймо до справи! – з ентузіазмом вигукнув Шевченко і обняв Костомарова.

– Добре, добре. Я дуже радий. Уже нас п'ятеро. Справа зрушиться.

– А хто?

– Ти і я, Куліш, Білозерський і Гулак. Наберемо ще п'ятірку і для початку досить... Головне, не проговорися де-небудь ненароком.

– Ти що, Миколо, за кого ти мене маєш? – образився Тарас.

X

Настала весна. Сніг розтанув, льодохід закінчився, і могутий Дніпро широко розлився полями та луками, далеко заливши простір довкола водою. У 1847 році повинь настільки була обширною, що поховала навіть під собою мости біля Києва і єдиним засобом переправи через річку служили пароми. На одному з таких паромів, де тиснулися люди та запряжені у вози коні, стояв і Шевченко, він повертався з подорожі батьківщиною. З радістю дивився на каламутний водяний простір величавої ріки, на синє небо, де танули легенькі хмарини, дивився на золоті куполи білих церков, що виднілися на київських схилах, які де-інде ще покриті шматками зимового вбрання. Він на всі груди втягував у себе свіже квітнєве повітря, стежив за блимаючими у вишині зграями птахів і уявляв, як цікаво буде на весіллі у Куліша.

Паром причалив до берега і Тарас, схопивши свою дорожню

валізу, повільно рушив вздовж набережної.

Не встиг він ступити кілька кроків, як чиясь сильна рука міцно та незграбно спіймала його позаду за комір пальта і хрипкий голос закричав у саме вухо:

– Сій!

Шевченко здригнувся й водночас повернувся: і рука, і голос належали поліцейському чиновникові, який сердито дивився на нього прямо у вічі. Обличчя поліцейського було спите, бліде, у прищах, наче це був чоловік хворий на сифіліс, принаймні так здалося Тарасові. З боку представника влади жовтіла шкіряна кобура, з неї стирчала чорна рукоятка револьвера.

– Ви, здається, Тарас Шевченко?

– Так, ви не помилились. А що вам треба?

– Якраз мені вас треба. Вас заарештовано, – і схопив його за шиворіт.

– За що? – спокійно запитав Шевченко.

– Ви політичний злочинець. І не патякайте! Жодних пояснень я не повинен давати арештантам. Про все дізнається в канцелярії його величності київського губернатора. А оці ваші речі також арештовані аж до з'ясування справи.

– У них даремно будете порпатись. Там лише мої дорожні речі, малюнки та деяке туалетне приладдя.

– Там побачимо, – буркнув поліцейський, вирвавши валізу з Тарасових рук і, розстебнувши кобуру, вийняв револьвера.

– Гайда, ідіть швидше! А тільки спробуйте тікати, стрілятиму, пам'ятайте.

Тарас намагався бути спокійним, бадьоро, з піднятою головою ішов поруч з ним, ніяк не міг второпати, як усе це могло статися. Він здогадувався, що причиною його арешту було Кирило-Мефодіївське товариство, але ж хто рознюхав про цю таємну організацію? Невже жандармські нишпорки сиділи десь під вікнами в садку, у схованці та й підслуховували все, про що йшлося на загальних зборах членів? Виходить, що й на всіх інших товаришів здійснено обласу, а деяких, можливо, вже й спіймали.

Невеселі думи оволоділи Шевченком і серце його стиснулось.

Він не помітив, як пройшли кілька вулиць, як перетнули Хрещатик й аж здригнувся від несподіванки, почувши наказ:

– Стій!

Вони зайшли в приміщення управління пристава.

Поліцейський пропустив Тараса вперед і, ховаючи револьвер в кобуру, крикнув:

– Сидоров, це ти приймаєш? Ось ще одного чоловіка привів. В одиночку посади його до завтра! Та обшукай його як слід!

– Червона пика товстуна-городового з настовбурченими вусями визирнула з-за дверей.

А валізу однеси його величності приставу...

* * *

Губернатор Фундуклей, пильно змірявши поглядом Шевченка, який стояв перед ним, усміхнувся і, якимось знервовано постукуючи пальцями по столу, випалив:

– Отже, ми все ж таки знайшли вас, до того ж у фракці й білій краватці. З якого приводу такий блискучий наряд, скажіть на милість?

– Я є боярином на весіллі в Куліша, – спокійно відповів Тарас і впевнено подивився йому в очі, вони, сірі та підпхлі, пронизливо й допитливо заглядали прямо в душу, лукаво сяяли.

Отож, куди нареченого, туди й бояринів повезуть, – жартома випалив Фундуклей і засміявся.

Молодий чорновусий чиновник, котрий стояв за його спиною, голосно хмикнув.

Шевченко глянув на нього і відвернувся, щоб ненароком не показати свою внутрішню схвильованість. Йому стало тепер все зрозуміло: товариші також заарештовані.

– Для весілля, звичайно, ви потурбувались скласти вірші? Надто передбачливо... Тільки чи не завеликі? – іронічно продовжував губернатор, виймаючи із шкіряного портфеля зошит в

синій обкладинці.

“Сон” – поема, – промиготіло перед очима Шевченка. Цей рукопис лежав якраз у його валізі.

– Гадаю, що ви не станете заперечувати, коли скажу, що вона справді є оригінальним вашим твором і причому написана вами власноручно.

– Звичайно, не заперечую.

– Як і того, що ви є разом з іншими членами підпільної політичної організації, які переслідують мету скасування державного ладу Росії.

– Неправда! – вигукнув Тарас. – Про замах на державний лад не може бути й мови. Я не заперечую того, що належу до таємного товариства, але мета його благородна, інакша: знищити кріпосництво і поширення просвітництва серед народу.

– Що є функцією уряду, а не справою окремих особистостей. А упадок государя-імператора...

– Брехня, наклеп! – закричав Шевченко.

– Не хвилюйтесь. Передовсім саме так йдеться у записах нашого агента, – спокійно, позіхаючи, сказав Фундуклей і повільно вийняв з бокового ящика стола сіру папку, поклав її перед собою.

Шевченко і не підозрював, що цим агентом і зрадником виявився студент Олексій Петров, який став членом Кирило-Мефодіївського товариства незабаром після його заснування.

– Гришков, відведи цього арештанта куди слід. Його мені більше не треба, – сказав Фундуклей, вказуючи на Шевченка і написав на документі, що його одержав з управління пристава: “В одиночний каземат Петровської фортеці, аж до розгляду справи”. – А це, – тицьнув він у рукопис поеми, – негайно віднеси його світлості графу Орлову...

XI

– Що ж це за новина, чорти б його побрали! – стукнув кула-

ком по столі шеф жандармів граф Орлов й, нахмутивши кошлаті брови, перекинув дрібно списаний аркуш поштового документа від генерала Дубельта, начальника III відділення особистої його величності канцелярії, який сидів з протилежного боку стола. Ось погляньте, Леонтію Васильовичу. Це ж нечуване нахабство. Жінки і ті намагаються пхати носа не у свої справи. Бог зна що діється.

– А що власне сталося? – запитав Дубельт, з-під лоба поглядаючи на папір і неохоче присуваючи його до себе.

Розмова відбувалася французькою мовою, упівголоса.

Шевченко, якого привели сюди для допиту, блідий та змучений важкими умовами шеститижневого усамітненого ув'язнення, від стоми ледве тримався на ногах.

Допит перервано. Запанувала мертва тиша, яка зрідка порушувалась тільки шарудінням аркуша, що його читав Дубельт і подзенькуванням орденів на грудях Орлова.

– Так, нечувано, – розтягуючи слова, погодився Дубельт, у помислах постукуючи мундштуком по кришці золотого портсигара, – якби це не княгиня, то можна було б подумати, що знайдено ще одного змовника.

– Так, так. Мені навіть в голову не вкладається, яке відношення має княгиня до цього злочинця. Чому така палка участь в ньому, в чому справа? Адже таким клопотанням про нього вона виставляє себе не з кращого боку. А втім, взагалі подібні дії неприпустимі.

– То що ж ви, Олексію Федоровичу, думаєте застосувати проти цієї жінки? – раптом запитав Дубельт. – Чи її лист залиште без відповіді?

– Цьому не бути ніколи! Я дам конкретну і заслужену відповідь, на яку вона заслужила. Нехай навіть вона буде нетактовною. Я на все піду, коли цього вимагає мій обов'язок перед вітчизною і його величністю імператором. Я ніколи не дозволю будь-яким незграбним жінкам безцеремонно запускати лапи в чуже блюдо!

– Навіть якби ці лапи були б розмальовані мініатюрними ро-

жевими нігтями? – усміхнувся Дубельт, стомлено відкинувшись на спинку крісла.

– Байдуже! Будь-яку тінь фемінізму я без жалю стиратиму з лица землі!

– Фемінізму?

– Я можу уявити й таке, Леонтію Васильовичу, чому би й ні? Ви ж на власні очі бачите, що робиться. Треба негайно дати відповідь Репніній, належно пригрозивши. А якщо не вгамується, то не посоромлюся викликати її сюди на допит і вріжу куди слід!..

“Щодо колишнього кріпака, а нині віршописця Тараса Григоровича Шевченка, який звинувачується за участь в підпільній антиурядовій організації і в написанні малоросійською мовою віршів наймерзеннішого змісту, які свідомо переслідують мету зганьбити ім'я благополучного царського двору Росії, що явно постає з речового доказу, який додається до справи – рукописи в синій обгортці, то такого злочинця, аж надто небезпечного, треба ізолювати від суспільства негайно й вислати поза межі Малоросії, як і поза межі столичного поясу, віддати в солдати, зарахувавши рядовим в 5-й лінійний батальйон Оренбурзького корпусу. Речову валізу згаданого Тараса Шевченка повернути йому, як власникові, попередньо вилучивши з онного усі пишучі приладдя, якщо такі знайдуться, згідно постанови нашої, якою забороняється в подальшому на час покарання малювати і складати вірші Тарасові Шевченку. Ухвала, оголошена іменем його імператорської величності, вважається законною, справедливою і будь-якому оскарженню не підлягає”, – прочитав жандарм.

Тарас здригнувся і захитався. Кімната з цими золотопогонниками в андріївських стрічках з орденами Георгіїв і Станіславів різних ступенів, захиталася й попливла перед ним кудись далеко. Він відчув, як підлога осідає під ним, ще трохи – і розгорнеться під ногами безодня та й поглине його. Він через силу подавив у собі вибух плачу, який важким клубком підступив до горла. Такий стан не був проявом малодушності чи страху. Ні. Він був людиною твердого, вольового характеру і навіть у цю важку для

нього хвилину, тому мовчки, не згинаючись перед труднощами, намагався взяти на свої плечі важкий тягар нещастя. Але не зміг. Ні камера-одиначка Петропавлівської цитаделі, темна, сира і смердюча через поржавілу металеву парашу, що стояла в кутку, ні гірка розлука з милою серцю Україною, ні далеке невідоме за-слання, ні жорстока солдатчина, – ні, не це вплинуло на нього так вбивчо. Його підкосила заборона писати і малювати.

Який сенс тоді жити? Це ж смерть, могила, мало того, навіть страшніше від будь-якої клятої тюрми. Відірваний од світу і лю-дей, десь будуть хилитися до заходу твої нудні, нікому не потріб-ні, дні.

Шевченко, хитаючись, підійшов до столу і схвильовано під-ніс руку, збираючись просити для себе хоча б єдиного помилу-вання:

– Ваша світлість... дозвольте...

Голос затремтів, як надщерблений дзвоник, навіть його само-го налякав й немічно стих, обірвався.

А “світлість”, попихкуючи люлькою і навіть оком не кинувши в його бік, разом з генералом Дубельтом направились до виходу.

– Нумо, пішли, чого засмутився? Цим, брате, справі не за-радиш!

Й оголені шабляки двох конвоїрів холодно і мляво блимнули перед затуманеними очима Тараса...

ХІІ

Орськ, пригнічене містечко в Азії на правому березі ріки Урал, при гирлі невеликої річки Орі, в засмученій одноманітній місцевості, де-інде перерізане сивими оголеними кряжами гір – південними розгалуженнями Уральського хребта, а далі – пе-реходить в сумний киргизький степ, медвежий куток, відрізаний від всього світу, що існує напівдиким осібним життям – ось куди закинула лиха доля великого українського поета. Він прибув на початку червня 1847 року з Оренбурга, саме сюди спершу був на-

правлений.

Не дивина, що прибувши сюди, серце його защеміло так, що аж сльози виступили на очах. Зі смутком, як спійманий у капкан звір, роздивлявся він на всі боки, шукаючи утішного зеленого шматочка, де б міг зупинитися бодай на хвилину його зосереджений погляд. Даремно! На загальному сумному колориті виднілися лише однаковісінькі темні кольори. Під горою з одного боку тулилися бідні татарські хижини, з другого – інженерний двір з казематами для каторжан. А далі на неозорому просторі виднілася, розкидана цятками, червона глина, дикий бур'ян, будяки.

Переїхавши під супроводом конвою через дерев'яний місток, Шевченко опинився на площі, яка була оточена з трьох сторін каналом шириною в сажень, а четвертою – річкою Урал. Тут і знаходилась Орська фортеця чи пак Яман-Кала, як йменували її рідною мовою киргизи. Довжелезний низький дерев'яний барак з квадратними затемненими віконцями служив заміною 5-му лінійному батальйону Оренбурзького корпусу.

При в'їзді в укріплення неприємно вразив Тараса натовп таврованих арештантів з оголеними загорілими тулубами. В брудних полотняних штанах, що прилипали до спітнілого тіла, з білими ярмурками на вибритих головах, вони під промінням полудневого сонця мостили шосейну дорогу, постукуючи молотками об каміння і трамбуючи землю рівними, майже однакового розміру, камінцями, на які важко опускали обома руками великі дерев'яні “баби”.

Помітивши вершників, дехто з них призупинив роботу і, приклавши до очей руки для захисту від яскравого сонця, почав уважно оглядати вершників з гвинтівками за плечима і воза, на якому сидів Шевченко, закований ланцюгами.

– Новенький, новенький! – закричав один з них і посміхнувся. – Дивися, Гнате. Товаришем може стати. І за що його тільки, цікаво? Засмутився ж як, бідолаха... Чуєш, не тужи, друже! – весело крикнув він. – Біда минеться! Не вік же нам з горем жити!

Шевченко подивився на нього і також усміхнувся. Ця бадьо-

рість, від якої нічого більше не можна було очікувати крім безвихідного песимізму, враз окрилила Тараса.

– А що, земляче, хіба не важко тутечки у вас? – запитав він і здивовано глянув на арештанта.

– Важко чи не важко, хіба не все однаково? До всього, брате, звикнеш в неволі. Ось кладемо цю кляту дорогу камінням, а там, дивись, здохнеш і, на радість начальству, залишаться наші сірі кістки замість цього брукового каменю. Нехай і танцюють на них, нечисті. Хіба не правда, Гнате?

Суворий білявий колодник, якого він назвав цим іменем, скося поглянув на товариша і, якось з презирством махнув рукою, невдоволено пробурмотів:

– Перестань, Олексію! Для чого? Знову за рибу гроші?

І сумно замовчав, помітивши наглядача.

– Я ж вам, сволота! За роботу! – зі злістю заволав той і, підійшовши до Олексія, розмашисто вперіцив його по оголеній спині батогом, спленим із сириці.

Каторжанин, заціпивши зуби, спокійно поставився до удару, навіть не крикнув.

На місці удару появилася червона вузька смужка і потягнулася до запалих ребер, які особливо виділялися.

Тарас відвернувся. Зразу ж спливла у пам'яті картина дитинства – кирилівська літня спека на панських полях, де розлючений наглядач по-нелюдськи шмагає арапником його рідну маму.

Конвоїри пришпорили коней, вершник стьобнув батогом і віз швидко покотився сірою дорогою, віддаляючи Шевченка від цього сумного місця. Останнє, що промайнуло перед ним за хмарами піднятого пороху: доста наповнена піском тачка із запряженим у неї чоловіком, якого батогом підганяв наглядач. Моторшне видовище!

Воно знову наповнило серце нестерпним боєм, і слова Олексія здалися далекими й нещирими, навіть якоюсь покірністю слабкодухого і терплячого раба. Ні, так не годиться! Яким героєм став би цей арештанта, коли б на удар ремінця відповів ударом,

ударом важкого молотка, розтрощивши череп катові!

– Нумо, вставай там! – нетактовно вивів його з роздумів вершник і, смикнувши віжки, зупинив воза.

Конвойні поспішали і, знявши з арештанта наручники, повели його в маленьку дерев'яну хатину, де містилася батальйонна канцелярія. Там передовсім зміряли його зріст, записали в роту і приставили до нього “дядька” для навчання, а також єфрейтора – для пильного нагляду за поведінкою, і тільки після цих церемоній склали формулярний список.

– А тепер, земляче, ходімо перевдягнемось, – запропонував білявий у веснянках каптенармус й, не церемонячись, взяв Шевченка під руку, повів за собою.

У темному сірому цейхгаузері він взяв у Тараса валізу і весільний його фрак, цей модняцький костюм, замінив на грубі полотняні штани, видав куртку з металевими гудзиками та сіру шинелю, підбиту вітром.

Але цим не закінчувалася турбота про його зовнішність. Ротний цирульник довго мудрував біля голови Шевченка, наче здійснював священний обряд постригу. Глухо і сумно подзвякували ножниці, немов ланцюги, густі чорні пасма волосся впали на підлогу і, подивившись у криве тьмяне дзеркало, перелякано відсахнувся від нього, гірко заплакав Тарас...

* * *

І попливло день за днем мертве життя. О 6-й годині ранку, за стінами бараку, на безлюдному сонному плацу почав сумно тарбанити барабан. Він служив своєрідним курантом, мову якого повинен був розуміти кожен солдат. Він вимотував всю душу своїм сухим дрібним цоканням, безжалісно перериваючи мрійливі сни – єдину розраду мешканців казарми. І, проклинаючи цей підлий будильник, спішно схоплювалися заспані сердиті люди, наспіх зодягаючись, швидко мчали з рушниками до вмивальників. Потім пили чай. Надокучливий барабан знову починав безжалісно рвати душу. Це було сигналом, що пора виходити на “муштру”.

Враз розбирали гвинтівки, що стояли на козлах, і сіра людська лавина вибігала на плац.

Три години без перерви тривало марширування під пісню й під монотонну команду поручика Богомоллова:

– Лівою! Правою! Ась-два... ась...два... Ряди подвоюй!

І жодного дня не проходило без прикромців для Тараса. Ніяк він не міг засвоїти “тихий навчальний крок”.

– Знову ногу не тримаєш, сволота? – шаленів командир роти, спідлоба позираючи на Тарасову постать “з похитуванням”. – Танцювати надумав? Я тебе провчу, сучий сину! У фрази на балах танцював, то, думаєш, що й тут можна? Можна, га? Відповідай!

– Авжеж ні, ваше благородіє, – спокійно говорив Шевченко, дивлячись йому у вічі.

– Якщо ні, тоді зарубай собі на носі, мерзотнику! – пащекував Богомоллов і, підійшовши впритул до Тараса, нагороджував його щиглями в чоло. – Малахов! Шевченка на дві години під гвинтівку поставиш і запишеш йому два наряди поза чергою, хай чистить нужник! Зрозумів?

– Так точно! – ставши у позу “струнко”, під козирок, відповідав взводний Малахов і, після того, як командир віддалився, він підійшов до Тараса й зі злістю, матюкаючись у три поверхи, кричав йому в саме вухо:

– Ти зрозумів, що сказав начальник? Дивись мені, чортяко! А то дисциплінарного батальйону спробуєш! Вперіщать на рік – і тоді тішся. То будеш ногу тримати чи ні?

– Так точно, буду, пане взводний.

Але говорити “так точно” і виконувати – це різні речі. Як не намагався Тарас догодити керівництву, нічого з цього не виходило. Не фортунило йому й у збройних вправах: не встигав вчасно, а іноді неправильно брав “на караул”, “на плече”, “до ноги”. Але найгірше склалися справи з багнетною атакою, під час якої треба було бігти чимдуж до солом’яного опудала і колоти його.

– Ура! – крикнув командир взводу.

– Ура! – що є духу повторював за ним Тарас і біг щодуху, по-

хитуючись з боку на бік. Біг для важкої статури Шевченка був стомлюючим, і він часто падав на половині шляху, опускаючи з рук гвинтівку, яка відлітала од нього на кілька кроків. “Не осилити мені цієї премудрості. Краще померти від розриву серця і назавжди застигнути в такій позі”, – гірко думав він, лежачи на землі, доки удар важкого чобота командира взводу не підіймав його на ноги.

– Заснув чи що?.. твою мат. Вставай!

В одній тільки словесності він йшов попереду всіх, дякуючи надзвичайній пам’яті, чітко відповідав на кожне питання: і родо-від царського дому, і пошанування чиновника, і караульну службу розповідав без запинки.

– Дивись! Дідько його знає, як це у нього так гарно виходить! – дивулася Богомолів. – Заворожив його хтось, не інакше. Адже запам’ятав! А скажи: візьми ногу – як пеньок стоїть. Гірше від усякого француза. Не розуміє та й годі...

Після вечері й молитви, о 21 годині, барабан вистукував “зорю”, і тоді в бараці наступала ніч. Вона була ніби підсумком усього пережитого за день, і тому її початок завжди відрізнявся буйним характером.

Освітлений двома тьманими лампами, що звисали зі стелі, напівтемний та сумний барак перетворювався на бджолиний вулик. Він гудів, наповнювався дзвоном, сміхом, прокльонами. Під дикі крики та свист, несамовито тринькала балалайка, тужливо плакала гармошка, тупотіли каблучки і з сумовитою, як похоронний плач, піснею зливались матюки і непристойні анекдоти, де неодмінно фігурувала жінка, оголена, безсоромна, доступна всім і кожному. Починалися розповіді про те, кого били, кого збиралися бити у пику.

Шевченко слухав і мовчав, вдаючи, що спить. Надзвичайно гнітило його отаке дике оточення, хотів усе викинути з голови, але не міг. Сон не перемагав, думки розбігалися, наче неслухняна череда корів. Крадькома дивився він на темні дерев’яні стіни з викривленою людською тінню, що стрибала, і на сям-так, швидко

збиті два яруси полиць, схожі на овечі кошари, де спали поком люди. Їх було дуже багато, вони тулилися одне до одного, задихаючись від спеки та спертого повітря. Особливо була задуха нагорі. Нерідко чиясь роззута спітніла нога спускалася звідти і, виконуючи мандрівку “в долину”, безцеремонно зачіпала голову того, хто сидів внизу.

– Агов, земляче, куди преш? Іди до бісової матері! Не бракувало тільки їздити на чужій голові!

– Що мені до цього? Плювати мені на всяку справу і твою голову. Йди, попробуй заснути там! Чорта з два! То що, по-твоєму виходить мені тут варитися?

І нога так само наполегливо та безцеремонно продовжувала свою повітряну мандрівку, доки її володар нарешті не намацав і не став на тверду підлогу.

А зверху появлялася нова скарга.

– А щоб ти здох, нечиста сила! Знову повітря зіпсував. Хоч сокиру вішай! Що за підлота! Ти що, хворий? То ж вийди, сволото, на двір!..

Нестерпний сміх заглушив слова, і хтось починав жартувати.

– Ще б пак не хворий. Обжерся.

– Якби ти так обжерся, дідьку, – огризався винуватець, – то давно ноги не носили б. Весь живіт спучило від цих харчів проклятих. Повара та каптернамуса посадити б на таку їжу! А то подивися, які пики повідпасали. А ти задовольняйся здохлятиною та двома шматками цукру на день. А вони чай з прикускою попивають. На власні очі бачив, знаю...

І починалася характеристика, до якої приєднувалися й інші друзі. До кісточок промивали пузатого червонощогого каптернамуса, який справді був негідником, вартий шибениці. Він обкрадав солдатські порції, переносив крупу, цукор та інші харчі і продавав все це на стороні, а виручені гроші клав до своєї кишені. Подібне він проробляв з м'ясом: під виглядом свіжого купував зіпсоване, нерідко навіть з червами.

Тільки об одинадцятій годині наступала тиша, і міцний сон оволодівав баракком.

Лише один Тарас не спав.

Неспокійно перевертаючись на своєму твердому матраці, він дивно спостерігав за нахиленим гнотом лампи і прислухався до невеселих думок.

Сухо шаруділи на стінах чорні таргани, вилізаючи з темних пазів та щілин. До сонливого хропіння змучених людей приєднувалося часом несамолюбне приглушене ридання: певно якийсь мученик топив у потоках сліз думки про свою гірку долю, думаючи, що його ніхто не чує.

Іноді хтось із сонних починав зі всієї сили чухатися, потім схоплювався, зривав із себе сорочку і при тьмяному світлі лампи спритно бив воші.

Дно, страшне дно людського буття, чорною пащею звідусіль дивиться на Тараса. Наче нечиста блудниця, оголялось життя, відкриваючи гнійну жахливу болячку та вказуючи на свій потворний зворотній бік.

Тікати звідси...нехай краще спіймають і повісять...

Але тікати не можна. І не стримався Тарас: заради забуття, з відчаю та жалю, почав пити, з кожним днем занурюючись все більше і більше в пекуче море алкоголю.

Свій тогочасний настрій поет добре змалював у листі до Репніної з Орської фортеці. Це було його перше послання на батьківщину. Слідом за ним полетіли й інші листи: Жуковському, землякам і навіть жорстокому Дубельту, якого він просив дозволити малювати, бо його пензель політично не грішив.

Але суворий начальник III відділення власного його величності канцелярії залишив без відповіді таке прохання.

XIII

У святкові дні муштру відміняли. В такі дні прибирали барак і прилеглі до нього будинки. Мили підлогу і вікна, підмітався

плац, рубали дрова для кухні. А ті солдати, які не несли наряду, чистили гвинтівки, старанно змащуючи їх маслом, після чого подавали на перевірку взводному. Зробивши таку справу, дехто виходив на двір й там грав в орлянку чи грілись на сонці, інші – писали листи на батьківщину, треті – розповідали про щось, а дехто просто нічого не робив: щасливо заховавшись в тінь, дрімав і сопів носом на всю Іванівську.

А Тарас потайки, ніби злодій, ховаючись за валами фортеці, пробирався на береги Орі та Урала, в степ “на волю”. Присівши на землю за горбком, він замріяно дивився у далечінь. Сумний та гнітючий серце малюнок! Хіба такі степи в Україні? Там вони гріли душу, тішили зір і здавалось були схожі на зелене море. А що ж тут? Без кінця-краю випалена сонцем пустеля, пересипана де-інде пожовтілими барханами, де-не-де покрита скупими пучками бур’яну, а далі – зовсім гола, червоно-руда до самісінької кривизни під горизонтом. Нагріте променями сонця, що стояло в zenіті, повітря мерехтить і переливається над нею, ніби у печі жар. А як часто вривається сюди вітер, піднімаючи і крутячи перед собою стовпи гарячого піску, злісно ламаючи і звертаючи в клубки засохлі рослини, що тисячами котяться по землі, біжать один за одним, ніби живі створіння в якихось незримих перегонах. І тільки один саксакул, схожий на пучок зелених прутиків, з гнучким і безлистим стовбуром, що закутаний у тверду панцерну кору, ніби броня черепахи, мужньо бореться з подувом вітру та гордо дивиться на хмари пилу й “степових бігунів”. Нудна, безутішна природа, а все ж тут було краще, ніж там серед людей з їх злобою, матюками і сміттям. Тут все ж таки хоч трохи можна забути. Шевченко виймав із-за халяви таємну записну книжку, “захаявну”, як він її називав, куплену в одного з друзів по казармі, і починав писати вірші. А коли раптово натхнення зникало, Тарас, зітхнувши, знову із сумом заховував глибоко в чобіт заповітну книжку і, крадучись, повертався в барак.

Іноді під час таких таємних зникнень підходив він до Менового двору, побудованого у вигляді замку в степу, за Уралом. Об-

несений високими кам'яними стінами, з кількома рядами лавок та складів, він був схожим на східний базар. Сюди приходили великі каравани верблюдів, табуни коней з Бухари, Хіви, Коканда, Акмолінської та Тургайської областей. Тут бухарці розбивали різнокольорові шатра, а киргизи приганяли цілу череду тварин, привозили шкіру, бавовну, вибирали місце і чекали купців. Халабуди їхні з піднятою повстиною-кошмою сіріли над гарячими променями азіатського сонця і часто в якійсь із них було чути недбалу й ліниву гру на домрі. Звуки пливли гомінкими струмочками і невдовзі обривалися, ніби стомлювались в гарячих пісках непривітної пустелі. Приїжджали сюди часто і туркмени зі своїми жінками, які були прибрані розкішними зап'ястками, дукачами і сережками. Інші модниці, для ліпшого ефекту, прибирали себе, наче американські індіанки, золотими кульчиками, прикріплених до ніздрів; інші – прив'язували на груди коробочки з амулетами, що були схожі на патронташ-ладівницю, вони при кожному порухові переливалися срібним дзвоном. А головні убори їхні, пронизані монетами, кольоровими скельцями та коштовними камінчиками, досягали іноді таких величезних розмірів, що, здавалося, голови туркменів нагадували ікони, обрамлені блискучими ризами. Шум-гам, гармидер, розмови, сміх й оживлення панувало на Меновім дворі, життя било ключем, але Тараса не збуджували ці веселощі. Навпаки, смуток його тільки посилювався. Спостерігаючи за цими торгашами, він по-доброму заздрив їм. Щасливі, вільні люди, які не знають кайданів, дишають сонцем і безмежними просторами...

Схиливши голову, він із сумом повертався звідти.

Так спливали дні. Минуло два роки і раптом у безпросвітньому бараці також почалося пожвавлення.

– В Раїм! В Раїм! Похід в Раїм! – весело передавали солдати один одному, і кожний з них будував найрайдужні припущення. Кожному хотілося бути учасником цього невідомого походу, тільки б покинути проклятий барак.

– А що це за Раїм і з якою метою туди збираються в похід?

– цікавився Шевченко.

– Чи тобі не однаково? Кажуть, наче збираються там якесь море вивчати, а тому вирушають туди. Ми ж не всі поїдемо, але й немало щасливчиків виявиться. У начальства в канцелярії вже є конкретні списки. Тебе, Тарасе, напевно, візьмуть. Там, кажуть, малювати треба, а серед нас ти єдиний майстер такого діла.

– Малювати? Адже мені заборонили і малювати, і писати.

– Мабуть, знову дозволять. Їм то що? Важко, думаєш? У них сім п'ятниць на тиждень.

– Дай, Боже, їм на розум, якщо так, – сказав Шевченко, – поживемо – побачимо...

Чутки справдилися. Такий похід звичайно планувався і був не чим іншим, як науковою експедицією, за наказом управління, головним завданням якого було дослідження берегів Аральського озера під керівництвом генерала Обручова і лейтенанта Бутакова – оцих двох – єдиних людей, які оберігали Шевченка. Прагнучи наскільки можна полегшити гірку долю письменника і знаючи його, як майстра-живописця, вони вирішили взяти Шевченка за помічника, який змальовуватиме узбережжя й важливі місця. При цьому важливу роль зіграли княгиня Рєпніна, яка особисто знала Бутакова, а також друг Федір Лазаревський, не мало клопотався[9].

Експедиція рушила з Орська у складі солдатів, що нараховували дві роти, а також двох сотень уральських козаків з артилерією, трьох тисяч возів та тисячі верблюдів і, розтягнувшись на неосяжному просторі, повільно пересувались, нагадуючи полчище древніх кочівників. І даремно заздрили їм ті, хто залишився в укріпленні. Невідрадний і важкий видався шлях. Цілих п'ять тижнів просуvalася гарячими пісками експедиція до раїмського замку, по солончаках, під високим спекотним сонцем, і холодним, що аж пронизував тіло, вітром. Порослий спершу полином, як білою скатертиною, привабливий, але сумний, степ далі змінився величезною блідо-рожевою рівниною, всіяною кварцем чи покритою білою, як рафінад, сіллю, що виділялася під сонцем

блискітками. І нестерпне сяйво солі різало очі до такої міри, що аж сльози струмком котились; сіль своєю білизною нагадувала снігову арктичну територію, де доводиться захищати зір спеціальними полярними окулярами. І тут, аби не осліпнути, доводилося закривати очі, але іншим чином: темною волосяною сіткою з кінських хвостів.

– Ото країна! Навіть не снилось! Вмерти можна. Неначе Африка, хоч я там ніколи не був, – казав Тарас одному зі своїх товаришів, важко зіпаючи та обливаючись гарячим потом, – кажуть, що тут в тіні доходить до сорока градусів.

– Не дивина. На жаль, тіні тут не знайдеш, у цьому й вся біда! Де-не-де трапляються кущі чорнобиля та лопухів.

– А скільки ж тоді на сонці? – цікавився Тарас.

– Забаглося з ринки меду! Ти краще запитай підпоручика. Він вчора за п'ять хвилин підсмажив яйце на піску.

– Перестань!

– Їй-богу. Заради жарту взяв та й підсмажив.

– Добрі мені жарти, ні додати, ні відняти...

Після мертвого безводного степу Раїм, вкритий очеретом, здавався для подорожніх приємним оазисом. Сумно було розлучатися з ним, повертаючись до Орська. Близько тридцяти чоловік ввійшли до складу наукової експедиції, яка на шхуні “Костянтин” вирушила з пристані Сир-Дар’я в Аральське море. Шевченко був серед цих тридцяти і перебував навіть в затишній офіцерській каюті – нечувана честь! Відпочивай скільки душа бажає, або замальовуй аквареллю прибережжя, що віддаляється.

Два місяці плавав “Костянтин” Аральським морем, а восени, коли вітри не давали можливості продовжувати дослідження, шхуна повернулась на пристань Сир-Дар’я і готувалась до зимівлі в пустинному укріпленні Кос-Арала. Тут смуток особливо давав про себе знати, а тому більшість віршів, що їх в цей час написав Шевченко, відзначаються сумними настроями. Кос-Арал навіював сум і на Бутакова, отож він із Шевченком та ще кількома знайомими вирушив до Оренбурга на цілих півроку. Тут

поет трішечки перепочив душею: він зустрівся із своїм другом Федором Лазаревським, в якого зібралися земляки Шевченка та вигнанці-поляки: вони влаштували вечір на честь поета.

Тут же в Оренбурзі Тарас познайомився і згодом близько зійшовся з рядовим Броніславом Залеським (зіслали його за польське повстання). Цей поляк, що вмів добре малювати, допомагав Шевченкові у його праці під час експедиції.

Але радість ця продовжувалась недовго. Наприкінці другого літа плавання якимось дивом вище петербурзьке начальство дізналося про поблажливість Бутакова до “політичного засланця” і йому тоді добряче перепало на горіхи, а в наказі застерігали, щоб якнайшвидше перекинути опального живописця на Каспій, в Новопетровське укріплення, куди Шевченко прибув 17 жовтня 1850 року.

Розпочиналася нова тяжка смуга в житті Тараса.

“Закинуте за Каспій Богом забуте укріплення, якого називали солдати не інакше, як “Сибірний Новопетровськ”, було аніскі-лечки не кращим від Орської фортеці. Тут було також надто сумно. Розташоване над вапняковою скалою, обвислою в західній околиці півострова Мангишлак, у трьох верстах від Каспію, укріплення однією своєю стороною сердито дивилося на пустинне море, а трьома – на такий же безмежний степ. Грізні жерла гармат з її сірих бастіонів дивилися за кочівниками-киргизами, неначе нагадували їм про своє призначення, хоча ті навіть зовсім і не думали про озброєні наскоки і не потребували залякування, спокійнісінько займалися випасом своїх овець. Будівлі форта складалися з кам'яної церкви, комендантської споруди, гауптвахти з лікарнею й казарм і були пофарбовані в жовтий казенний колір, що однотипно наближалися до монотонної за формою окраски цієї пустелі. Біля підніжжя скелі, ближче до моря, стояли бідні арм'янські лавочки і посеред них виділявся старенький кабак під жерстяною вивіскою. Це було найжвавіше місце в укріпленні і особливо пожвавлювалося в період закінчення навігації, коли лід позбавляв форт на півроку будь-якого зв'язку з людьми (по-

відомлення взагалі надходило важко навіть влітку: звідси рідко ходили поштові і приватні човни в Астрахань і Гур'єв-містечко). Завмираючи зимою, форт знаходив єдину розраду у пиятиці та грі у карти. А тому в кабак відвідували всі, хто міг: і офіцери, і військовий лікар, і місцева інтелігенція, якої нараховувалося тут не більше 40 чоловік. Сюди заглядали і рибалки, які жили в осібній слобідці біля фортеці. Веселощі ставали народними: пісні, гармошку і неприродній тупіт ніг заглушувало посвистування хурделиці, що несамовито пританцьовувала під вікнами й стелилася, наче дим, і, ніби розтріпаний віник, підмітала дахи. Тільки солдатів не можна було тут зустріти: там, де розважається начальство, їм не місце. Однак правил не буває без винятків, деяким сміливцям вдавалося все ж таки пробратися в заборонені двері шляхом зміни солдатського мундира на партикулярне плаття.

Крім коменданта фортеці полковника Антона Петровича Маєвського, старого холостяка, людини м'якого характеру та врівноваженого, увесь командний склад був таким же твердим і непривітним, як і довколишня природа. Безсердечним та грубіяном серед усіх "батьків-командирів" виділявся поручик Обрядін – помічник й права рука штабс-капітана Потапова, у чие розпорядження потрапив Шевченко.

XIV

– Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, поми-и-и-луй нас...

Сумний речитатив, повільний і скорботний, порушував тишу ночі, неприємно лоскотучи нерви.

Поручик Обрядін зупинився і став уважно придивлятися до сірої когорти людей, котрі повільно рухалися на казармівському плацу.

Четверо з них несли на плечах широкі тяжкі двері, на яких непорушно лежали дві чоловічі постаті, накриті солдатською

шинеллю, а в руках решти учасників імprovізованої похоронної процесії диміло смоляне полум'я, яке на вітрові тріпалося багряно-сивими яскравими гребінцями.

“Що то за чудасія?” – подумав Обрядін і, підкрадаючись, пішов назирці за ними.

– Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помии-и...

– Стій! Ви чим займаєтесь, дияволи? – пробасив поручик, доганяючи процесію.

– Ой, була гулянка, ваше благородіє, з якої двоє наших, Тарас і фельдфебель Безбородкін, вийшли мертвими. Ось ми і розносимо їх по фатерам. Ховаємо... Похорон, ваше благородіє...

– Я вас поховая, бешкетники безголові! – закричав поручик і спідлоба глянув на ношу. “Мертвеці” хропіли на всю Іванівську. – А двері звідки?...Хто зняв із завісів двері в офіцерському флігелі, признавайтесь!

Запала тиша.

– Хто? Відповідай! Інакше погано буде всім!

– Я, ваше благородіє, – ствердно сказав і вийшов наперед молодий, міцної статури солдат, високого зросту, зі смуглявим, побитим віспою, обличчям.

– Ти? Хто дозволив, стерво! – почервонів Обрядін та набундючився, як індик. – Двері зривати? Ще б чого? За вікна скоро візьмешся, га? Голову тобі треба зірвати, мерзотнику! Прізвище?

– Скобелев, ваше благородіє, – виструнчився солдат.

– Згинь з очей, геть до бісової матері, зрозумів? Інших псуєш, негіднику! В денщики загребу, тоді шовковим станеш! Я тобі покажу ігрища!.. А Безбородкіна завтра до мене пришлеш. Дисципліну порушувати, сволота! А з Тарасом поквитаюсь. Аж небу жарко стане...В казарму, кроком руш!

* * *

– Нумо станцюй гопака, сучий сину! – наказав Тарасові штабс-капітан Потапов, а той струнко стояв перед ним, і вся

компанія загелготала, наче згряя гусей.

– Не вмію, ваше благородіє.

– Хохол і не вмієш?

– Не вмію.

– Зате пити майстер, так? На, пий, чортова душа, залпом! – підняв налиту по вінця склянку горілки. – А затанцює інший.

– І пити не можу, ваше благородіє... Занедужав. Головний біль і ревматизм ламає всі кістки.

– Пий і не патякай!

Потапов підвівся з крісла і, похитуючись з боку на бік, наближався зі склянкою до Тараса.

Шевченко пригубив склянку, випив трішки.

– Залпом, чортяко! Кому сказав?

– Не можу я...

– Не можеш? – зловтішно вискалив зуби поручик Обрядін, що сидів тут. – А набратися до безтями і мертвим прикинутися міг? То це нічого?

Він зі злістю вирвав склянку з рук і все, що в ній було хлюпнув Тарасові в обличчя.

– Ха-ха-ха! – знову зареготала п'яна компанія.

Зніжковів та почервонів Шевченко, він стояв біля стіни і, ледве стримуючи себе від обурення, носовою хусточкою витирав мокре обличчя; він відчував гостру біль в очах від горілки, що і туди потрапила. Зіниці його очей стали враз червоними, і сльози текли по щоках.

– Так не добре...ваше благородіє...Люди наче культурні...і раптом таке...

– Замовчи!..Ігнат'єв!

На порозі появилася постать денщика.

– Москальова давай сюди! Нехай потішить чесну компанію.

– Слухаюсь.

Переляканий Москальов, невисокого зросту молодий солдатик із новобранців, випростався на весь зріст і завмер у чеканні.

– Козачка затанцюй! Навчи цього бовдура. А ти добре диви-

ся! Досить терти баньки! Наскрізь протреш.

Тарас мовчав. Його бліде обличчя пересмикувалося, холодний піт вкрив чоло. Він безтямно дивився, як Москальов бадьористо виконував танець.

– Стій! – крикнув Потапов. – Помри!

Москальов покійно впав на спину і завмер на підлозі.

Потім з такою покірністю виконував й інші дивні бажання начальства: повзав рачки по кімнаті, повагом носив, стиснутий зубами, лакований чобіт господаря штабс-капітана, голосно гавкав. Та так, наче дресирований пес.

– Ха-ха-ха! – шалено реготали офіцери, а поручик Обрядін, хапаючись за живіт, аж качався на підлозі од сміху.

– Розумний хлопчина... їй-богу...ха-ха-ха! А ти, Тарасе, вчись! Знадобиться, – захлинаючись та гикаючи, базікав він, блукаючи по стінах посоловілими очима.

І ні з того, ні з сього виліз на плечі Москальову, осідлав його, подзвонюючи шпорами. Похитуючись і мало не падаючи під вагою, солдатик рвонув уперед, повіз на собі хазяїна під бурхливі оплески та дружній п'яний регіт.

– А я завтра батальйонному командирі про все це доповім, – не стримавшись, сказав Тарас і попрямував до дверей.

– Що? Негідник! Ти ще погрожувати надумав? Знахабнів? – покриваючись червоними цятками, гаркнув на всю кімнату Обрядін і, рвучко стрибнувши з “коня”, який важко сопів, підскочив до Тараса. – У пику захотів? Хочеш, щоб відлупцювали?...А це що таке? – уп'явся він очима в халяву правого Тарасового чобота, звідки стирчав кінчик паперу. – Нумо, давай сюди!

І не встиг Тарас навіть повернутися, як папір зашелестів у руках вдоволеного поручика. Клята “халява” видала.

– Малюнок?

– Так точно.

– Хто дозволив? Махльорити почав? Віддам під суд, сволота погана, дочекаєшся!

Він схопив Тараса за плечі та зі всієї сили, стукнувши колі-

ном у сідниці, з гуркотом виштовхав за двері.

– Ага, ось чим він займається!

Він спересердя кинув на середину столу свою “здобич”, і всі його друзі негайно кинулися оглядати.

Це був алегоричний малюнок, що зображав убогу українську хату, огорожену високим частоколом. Крізь хмари проглядало сонце і через щілини частоколу освітлювало будинок. Обличчям до огорожі й спиною до оселі стоїть міністр народної освіти, який сірою солдатською шинелею закриває сонячне світло, не даючи йому проникнути в хатину.

– Що й до чого?.. Все зрозуміло, самі бачите. Антон Петрович ще сміє запевняти, ніби пензель цього хама політично не грішить. Потрібно бути зовсім сліпим, хай йому грець, щоб не бачити цього! Візьму і покажу йому – нехай потішиться!.. А вони ще такому негіднику каюту офіцерську запропонували. Добряче обвів їх довкола пальця цей молодик! – лукаво засміявся Обрядін і, угледівши склянку вина, залпом висувив її.

– Ось тобі й на, малюнок гострий. Знайдуть – не похвалять, – зауважив Потапов і поклав папір на стіл.

– Ото ж бо! Розпустили! І побачите, що далі буде! Він скоро на усіх нас малюватиме карикатури. Ще б пак! Міністра не побоявся, а нас-то... Але ж ні, брешеш, сучий сину! Я вживу заходів, щоб вибити з голови нахабні помисли...

Він бісився і пив, безустанно підливаючи в бокал то лікер, то коньяк, то змішуючи одне з одним. Сідав і вставав, неспокійно походжаючи кімнатою, хрюкотів пальцями. Нарешті, ніби бажаючи зірвати на комусь злість, що накипіла, зопалу почав бити нагайкою безневинного Москальова.

Удар за ударом посипались на солдата, наче град, він дико і голосно кричав, повзав по підлозі, а поручик самовдоволено повторював шмагати під нелюдські вигуки молодика та під голосні схвальні жарти товаришів...

Умови життя в Новопетровській фортеці були набагато важчими, ніж в Орській. Тут над Шевченком встановлювався найсуворіший контроль. Дуже зрідка траплялося йому накидати кілька рядків, а про малювання, то й годі сказати і навіть думати, хоча іноді не кидала надія: а раптом дозволять.

Єдиною розрадою для нього було читання книг, жваве листування з друзями-земляками: Гулаком, Лазаревським, Лизогубом, Жуковським, Репніною. Він звертався до них з проханням, аби вони поклопоталися про “нешасного живописця”, просив вислати йому “Мертві душі” Гоголя, твори Пушкіна, Лермонтова та інших письменників, висловлював жаль на вбивчий смуток за Україною. Однак листи надходили сюди вкрай не часто, тому здавалося Тарасові, що всі від нього відвернулися чи просто забули про нього.

Дні минали скучно та повільно, як роки, а тижні здавалися йому століттям, якби не кілька осіб, що з ними відводив душу.

Серед темних, некультурних мешканців Новопетровського укріплення були крім Броніслава Залеського ще двоє інтелігентних й освічених засланців-поляків: Сигізмунд Сераковський та Едуард Желихівський, поет, який друкував свої твори під псевдонімом Анатолій Сова.

У їхньому тісному колі Тарас відпочивав душею, ділився з ними своїми думками, розмовляв з ними про поезію, читав напам'ять вірші, що їх написав, перебуваючи на Кос-Аралі.

Радість йому приносив і рядовий Скобелев, людина хоч і без освіти, але Шевченкові припав до душі. Це був утікач селянин-малорос, родом із Херсонської губернії, який потрапив на очі як тунейдець і за це його відіслали у солдати. Він, як не дивно, мав чудовий голос і прекрасно виконував молодим тоненьким тенором українські пісні.

Співав переважно вечорами у казармі, за штопанням сорочки.

У його виконанні Тарасові особливо сподобалась пісня:

Тече річка невеличка

З вишневого саду.

Забувши про все на світі, він якось уважно слухав її, і проста пісня цього напівголоного бідняка, спина якого виблискувала при тьмяному освітленні лампи, витискувала сльози з очей Шевченка, думками переносила до берегів рідного Дніпра та на степові козацькі могили.

– Спасибі, земляче!... А навзаєм я тобі прочитаю кілька своїх віршів, – схвильовано говорив.

І таки одного разу продекламував вірш, що його написав, перебуваючи уже другий рік на засланні:

Утоптала стежечку

Через яр,

Через гору, серденько,

На базар.

Продавала бублики

Козакам,

Вторгувала, серденько,

П'ятака.

Я два шаги, два шаги

Пропила,

За копійку дудника

Найняла.

Заграй мені, дуднику,

На дуду,

Нехай своє лишенько

Забуду.

Отака я дівчина, така я!

Сватай мене, серденько.

Вийду я.

Скобелев слухав і мовчав. Потім зірвався з місця і, відкинувши сорочку, вигукнув:

– Та ти що смієшся, земляче, га? Якого біса мені потрібна

“Річка з вишневого саду”? Не хочу й знати її! Те, що прочитав, оце пісня! Перепиши-но її мені, Тарасе!

І вечорами вся казарма заворожено слухала пісню, уважно міряючи поглядом то артиста, то автора.

Але така художня самодіяльність продовжувалась недовго.

На превеликий Тарасів жаль, Скобелев швидко покинув товаришів, став денщиком Обрядіна, де йому особливо пощастило: він був коханцем коханки поручика.

“Не життя, а рай” –, блаженно думав денщик про своє існування і деколи йому навіть не вірилось, що це все є насправді. Далеким потворним привидом здавалася тепер йому смердюча казарма з її вошами, матюками, барабанным боєм, муштрою й бридкими несвіжими харчами, від яких пучило живіт. В нормальних умовах перебував тепер: до чаю – сухарі або калачики, обід – з офіцерського столу, тепле і чисте приміщення, спокійний сон на кухні, а під час відсутності поручика – в затишній кімнаті на пухкенькому двоспальному ліжку в обіймах молоді вродливої жінки.

Живи, як вареник в маслі!

– Отаке б життя тобі, Тарасе, а не мені, – не раз говорив Шевченкові, зустрічаючись з ним на плацу.

І навіть не підозрював, що скоро щастя зруйнується, як папєрова хата од подуву вітру.

* * *

Ще одна риса була в характері поручика Обручова – нездоланний потяг до присвоєння чужого майна. Заради цього він з радістю погодився з пропозицією, що була винесена на офіцерські збори, стати завідуючим поштовою кореспонденцією, яка надходила в батальйонну канцелярію й адресувалася нижчим чиновникам.

Це була надто вигідна прибуткова справа для поповнення власного бюджету, що завжди швидко танув у безпросвітній пиятиці.

Сортуючи кореспонденцію, поручик дбайливо розкладав її на столі за категоріями, у чітко рівні стовпчики: прості листи, рекомендовані і грошові.

Перших два стовпчики його геть не цікавили, він майже на них не звертав уваги, віддаючи фельдфебелю Безбородкіну для адресування власникам, а ось останній – завжди притягував, як магніт. Його він поїдав жадібними очима, як скупий рицар, що милується у погребі злитками золота. Він зважував такі листи на долоні, у голові прокручував математичне обчислення й радісно усміхався, коли цифри сягали великих розмірів. Утаємничена крадіжка? А хто про це дізнається? Поручик спритно умів ховати кінці у воду. Третю частину “фінансового стовпчика”, як він у думці називав стос грошових пакетів, Обрядін, задля замилювання очей, вручав тому ж таки Безбородкіну, наказуючи роздати кожному під розписку і ці розписки він потім зберігав у себе для виправдання, а решту дві третіх безцеремонно клав у кишеню, старанно замітаючи сліди злочину ліквідації конвертів й супровідних повідомлень. Шито-крито. Спробуй – дошукайся. Жодної підозри не може бути. Але його коханка Мещеріна, яка навіть думати не могла про подібну справу Обрядіна, все ж таки чисто випадково розгадала його фінансові махінації. А сталося це опівночі, взимку, коли поручик, п’яний, як чіп, приповз у кімнату. Ія Сергіївна Мещеріна лежала в ліжку, але ще не спала. Вона чула, як він матюкався, як безпорадно хапався за меблі, ледве дістався до крісла-качалки і тяжко туди впав, чула, як Скобелев знімав з нього чоботи. Потім Скобелев засвітив велику лампу й вийшов. У кімнаті стало світло і тихо. За вікнами скаженіла заметіль, вриваючись у стайні, ніби просилася туди, з холодного порожнього простору, до зігрітого людського житла. Поручик сидів та клював носом, марно вдивляючись пустими скляними очима у простір, голова його хиталася, як маятник, з боку на бік. П’яна відрижка виривалася з горлянки. Від цього Ії Сергіївні стало так неприємно, що аж нудило. Вона закрила обличчя долонями, притворившись, що спить і крізь вузьенькі щілини пальців стежила

за Обрядіним. Він припіднявся, вийняв з бокової кишені пакет, відкрив його: з конверта звабливо виглядали кредитні картки, новенькі, що аж зашелестіли. Він оглядав їх, мацав, насолоджувався шелестінням, забавлявся ними, як дитина іграшкою. Нарешті поклав у кишеню і підвівся. Хитаючись та спотикаючись на кожному кроці, дістався до ліжка й, не роздягаючись, впав на нього колодою, втопився в перині, наче то була снігова кучугура, міцно заснув, шалене хропіння наповнило спальню. Білий пакет з п'ятьома темними сургучовими печатками зваблював Ію Сергіївну. При яскравому світлі лампи ці темно-вишневі печатки здавалися очима, що налиті кров'ю. Вони грізно дивилися і владно кликали, вони хотіли сказати щось дуже важливе і необхідне. Мещеріна підвелася з ліжка, тихесенько закинула ковдру, подивилася на Обрядіна. Ним оволодів важкий сон. Тоді вона швиденько зіскочила на підлогу і підійшла до столика. Схопила конверт й остовпіла: з лицьового боку стояло ім'я та прізвище Скобелева.

Ось воно що. Ось звідки беруться гроші на пиятику! А вона досі не могла второпати, як може на пиятику вистачити половину жалування-платні, що його поручик залишав для себе. Спритний рибак, вдало закидав вудочку, аж поки і сам не спіймався на гачок. А нещасним солдатикам і не сниться в казармах, мабуть, як розпоряджається їх майном підлий злодюга.

Червоно-коричневі печатки, наче суворі очі обвинувачів, дивилися строго і наполегливо в обличчя Мещеріній. Вона погасила лампу й обережно поклала конверт під матрац, лягла...

XVI

Поручик третій день не з'являвся додому, десь пиячив.

– Як добре, що ми знову одні, – блаженно лепетала Мещеріна, ховаючи голову між широкими персами Скобелева, – тепер він зник, мабуть, на тиждень. Правда, Ілька?

– Хто зна? Хай навіть і назавжди, – зневажливо зауважив денщик, повільно звільняючись від її пестошів й намацуючи в темряві на столику, біля ліжка, коробку сірників. Він підвівся, закурих товсту цигарку й ліг на спину.

Червоний вогник то затухав, покриваючись попелом, то знову розгорявся, заливаючи кімнату рожевим тьмяним відблиском.

– Листів щось довго немає з батьківщини, – сказала раптом Ія Сергіївна, потягуючись на ліжку, – давно вже не одержувала. Не пам'ятаю навіть, коли.

– Не дивина. Забутий Богом край. Пошта сюди приходить рідко.

– Знаю. Але все ж таки вони приходять. А ти давно не одержував, Іллюшо?

– О, дуже давно. Десь пропадають, мабуть.

– А гроші сюди також посилають. Гроші-то ніколи не можуть пропасти. За них пошта відповідає.

– Не знаю, – сказав Скобелев, – не одержував жодного разу.

– Чому? Невже ти сирота, не маєш рідних?

– Як це не маю, авжеж є. І обіцяли. Але чомусь не присилають. Забули, напевно. А хто тут про нас кайданників пам'ятає?

– А ти б дізнався у канцелярії...може і прийшли гроші.

– Комусь прийшли, а мені нема. Вчора Безбородкін викликав щасливчиків.

– А що, коли ти помиляєшся?

– Не думаю.

– Так?... Тоді оце що? – зашелестіла папером Мещеріна. – Хіба це не тобі адресовано? Подивись!

– Де? – підскаочив Скобелев і, схопивши сірники, поспішно засвітив лампу. Він вихопив, майже вирвав з її рук довгий конверт з п'ятьома сургучовими печатками й здивованими очима вп'явся у криві рядки. Так, це був почерк його старого батька, нерівний, непевний, де-інде обриваються слова. У старого тремтіли руки, та й зір у нього слабкий. Він завжди писав саме так. – А де

ж ці 10 карбованців?

– А десять твоїх карбованців випарились, Ільку. Повели твого підпанка у шинок, – зітхнула Ія Сергіївна.

– Не може бути? Ти смієшся?.. Він привласнив мої гроші?.. Звідки тобі відомо?

– На власні очі бачила... Чисто випадково...

– Ох і мерзотник! – витиснув із себе Скобелев, і було помітно, як обличчя його засіпалось. – А чи знає він, сволота, скільки треба було докласти зусиль, щоб зібрати ці нещасні гроші? Чи знає він, з яким зусиллям їх збирав мій батько, відмовляючи собі в усьому, часом голодаючи... копійка до копійки...ось так відкладав тижнями, місяцями... Бо ж дома злидні обсіли...Господи! П'янюга, кишеньковий злодій! Зачекай же, скотино! Виведу я тебе на чисту воду!

Скобелев знервовано зім'яв конверт і сильно заскреготав зубами, високий, жахний, босий, в одній білизні, важко проходжав по кімнаті...

* * *

– Стру-у-нко! Напра-а-во рівняйся! – голосно наказав фельдфебель Безбородкін колоні, що вишикувалась на плацу, і всі солдати завмерли, витягнувши голови у вказаному напрямку.

На плац поважно вийшло начальство: штабс-капітан Потапов, поручик Обрядін і ще кілька молодих офіцерів.

А з протилежного боку, із-за рогу офіцерського флігеля, розмахуючи руками, сюди ж наближався схвильований денщик Скобелев. Обличчя його знервовано пересмикувалося й очі якось неприродно світилися. Після команди “вільно” він рішуче та впевнено підійшов до Обрядіна.

– У чому справа? Що з тобою? – кинув на нього погляд поручик.

– Одержати у вас мої гроші, ваше благородіє, котрі на мою адресу надійшли з Москви.

– Які гроші? – зніяковів Обрядін. – Безбородкін, хіба йому

надійшли гроші?

– Авжеж, ні, ваше благородіє.

– Тоді що ж він вимагає? П'яний, певно?

– Ні, не п'яний! – підвищив голос Скобелев. – Гроші мої у вас! І я прошу їх повернути! Десять цілкових...

– Ти що блекоти наївся? Збожеволів? Іди геть!

– А це що! – денщик витягнув зім'ятого конверта із шинелі і тріпотів ним у повітрі. – Його я знайшов у вас в спальні. На мое ім'я! Ось! Читайте! Десять цілкових моїх. Поцупили, ваше благородіє. І як тільки не соромно?

Офіцери від здивування перезирнулися.

– Що, сучий сину! Що ти сказав? – почервонів поручик і підскочив до Скобелева, зі всієї сили вдарив його по щоці.

Рука Скобелева інстинктивно стиснулась в кулак, піднялась, напружилась синіми жилами. Якби він її опустив, то від Обрядіна залишилося б тільки мокре місце. Але денщик стримався, він ніколи не втрачав над собою контролю, а зараз тим паче, знаючи, що за таке йому не уникнути шибениці. Він тільки дико засвітив очима й крикнув:

– Товариші! І вас він обкрадав, мабуть, як мене! Ось до чого докотився! Скаржитися треба комендантові, товариші!

– Це що за страйк? Ти підбивати інших надумав? Зарубаю на місці, лакею! – кинувся до нього Потапов з оголеною шаблюкою. – Заарештувати його! Під суд цього негідника! Безбородкін, розпорядися!

Скобелев, важко дихаючи, стояв, як вкопаний, тільки вилиці на обличчі скакали...

XVII

У казармах панувало пожвавлення. На укріплення звалилися несподівані події. Хмільною, бунтівною брагою швидко виплюсувалося воно в тем'яні склянки людських буднів, дурманом теплих дум і спрагою допитливості, наповнюючи солдатські голови.

Якась вичікувальна напруга оволоділа людьми, перевернувши до дна скаламучене болото повсякденності. Неначе кожен новий день повинен був відрізнятись від пройденого своєю красою, нести в собі щось інше, повне загадковості і сумної невідвортної тривоги.

Немовби сірі тіні, ходили на плацу солдати, а в казармах збирались до гурту і насторожено поглядали на двері, пошепки обмінюючись думками.

Усі говорили про бідолашного Скобелева, про випадок, що стався з ним і жаліли товариша. Через тиждень була остаточно розв'язана його доля.

Долю денщика розв'язав військово-польовий суд і, провівши через “зелену алею”, закривавленого відправили у кайданах (дали сім років) до Омська в арештантську роту, на дикий пустельний берег Іртиша.

– Крізь “зелену алею”, кажеш. А що це таке? – здивувався Желіховський, який зі всіма іншими уважно слухав розповідь Москальова.

– А ти хіба не знаєш? Крізь палиці, ось воно що... Адже ростуть палиці та зеленіють. Розташовують солдат у два ряди і проводять крізь них того, кого засудили. Кожен солдат мусить опустити палицю на нещасного... Ось тобі і “зелена алея”.

– То його ще й палицями лупили?

– Аякже. З нашим братом, гадаєш, будуть церемонитись? Дві тисячі палиць чи шпіцрутенів, як вони красномовно висловлюються, впали бідному на сідниці, – сказав солдатик, знервовано кашлянувши.

– Дві тисячі палиць? – знову здивувався Желіховський. – Та від нього тільки мокре місце залишилося б.

– Від нас з тобою, мабуть, що так. А з ним все гаразд... Здоровий... Хіба що менше всипали, не можу точно знати, але так розповідають. Сам не рахував!.. Як не є, однак жаль товариша. Постав за правду, за себе, за нас усіх заступитися не побоявся, і ось тобі й на: безневинно одержав покарання... Де такого друга

знайдеш? Хіба що він... – скося поглянув Москальов у бік Тараса.

– Облиш мене, – повільно махнув рукою Шевченко й сумно понурих голову.

– Що облиш? Чого це облиш?.. Хіба ти не заступився за мене, коли пан поручик осідлав мене. Пригадуєш? Ти тоді також постраждав...

– А що після цього змінилося? – байдуже махнув рукою Шевченко і замовк.

– То що, поручик так і не буде покараний за ці крадені гроші? – запитав Желіховський.

– Безперечно, ні! А ти думаєш, що він піде під шпіцрутени? Перегляд пошти просто забрали від нього й передали іншому. А все решту шито-крито...Тільки у нас так робиться... А з яким задоволенням перерахував би йому ножичком ребра... пику розквасив би? – заскреготав зубами Москальов і знову подивився на Тараса, чекаючи від нього схвалення.

Але Тарас промовчав. Його заповнили думи.

Він сидів згорблений, тіло обважніло, мов налилось чавуном, і безпредметним поглядом весь час дивився на підлогу.

– А яка твоя думка, Шевченку, про все це? – звернувся до нього Москальов і завмер в очікуванні. – Скажи щось...

Мовчав Тарас. Чого він мовчав? Ніколи він ще не був таким дивним. Завжди він не обминав найпекучіші місця, завжди вів лідерство у найвідчайдушніших словесних баталіях. І ось чомусь найжачився, знітився, замкнувся у собі.

Затихла пісня, поважчала голова. Пекучий вихор важких дум спопелив мозок. Все це від внутрішньої замкненості. Підле знущання Обрядіна, безвідповідальність начальства і знищення Скобелева – невже це нове для нього, невже вперше? На кожному кроці життя розкриває йому свою красу настільки, що він уже перестав цьому дивуватися, змирився з нею, як до чогось буденного, відчував, що нічим зараз не зарадити, такий долі підвладний лише час.

Однак Скобелев не виходив з голови. Мовчить і думає про свого нещасного брата.

– А ще кажуть, що скоро воювати з турком будемо, – порушив тривале мовчання Москальов і подивився на присутніх.

– А хоча б і з самим чортом. Хіба шкода? Набагато веселіше, ніж гнити у цьому смердючому болоті, – позіхаючи, впевнено сказав Желіховський. – А як ти гадаєш, Тарасе?

– Хм...цілком можливо, – якось байдуже відповів Шевченко і знову поринув у думи, відгородившись від дійсності.

Стрепенувся, спам'ятався, відкинувши нерадісні помисли, випростався і, коренастий, важкий, як чавун, клишоногою ходою наблизився до Желіховського.

– Ходімо в кабак, Едуарде, – спересердя та пошепки сказав на вухо другові, неприємно усміхнувшись. І враз посмішка зникла у чорних нерозчесаних бакенбардах, що обрамляли обличчя.

– Навіщо? Не треба, Тарасе...

– Ходімо...ходімо... Не можу я без цього, як риба без води... Не можу, Едуарде. Збожеволію... Жаль, брате, докучає...тисне...

На цьому слові, згорбившись та похнюпивши голову, твердою ходою рушив до дверей.

І ще одна подія сталася у житті укріплення, що завершила 1852 рік: смерть коменданта Маєвського. Помер він наприкінці грудня, й увесь гарнізон проводжав його на єдиний маленький цвинтар, що його розмістили на виспі. Плакали у жалібнім марші горласті мідні труби, бахкав барабан, мовчки, спокійно та байдуже крокували в ногу солдати. А через три дні на територію укріплення ступив новий комендант, майор Усков, колишній ад'ютант начальника краю – Перовського. Він був людиною відносно добродушною, приємною, хоча іноді проявляв риси вишуканості й вимогливості у ставленні до нижчих чинів. Але така надмірна строгість відштовхувала багатьох і була не на його користь, а ще інші, більш слабкодухі, навіть дуже боялися майора.

Одному тільки Тарасові пощастило. Про нього й раніше багато довелося чути Ускову. Він не тільки чув про поета, а й навіть

захоплювався його “Кобзарем”, дивними піснями якого жила Україна. Вивчив напам’ять кілька віршів й глибоко у серці при-
чаїв жаль про нещасну долю поета.

Й уже наступного дня перебування в Новопетровську, огля-
даючи казарми, запитав:

- А тут серед вас, хлопці, кажуть є і Шевченко, так?
- Авжеж, є, – сказав Тарас, ставши струнко перед майором.
- В канцелярії працюєш?
- Ні, ваше високоблагородіє.
- Чому він тут, а не писарем? – суворо подивився на Обряді-
на Усков, нахмуривши брови.

– За вчинок, ваше високоблагородіє. За злісну карикатуру на
його величність пана міністра, – злісно посміхнувся поручик.

- Карикатура? А де вона?
- Підшита до його формулярного списку.
- Покажіть мені всю справу! А поки що наказую звільнити
його від усілякої чорнової роботи! Працюватиме у мене писа-
рем!

Зніжковів Обрядін, зрозумів, що не погуляти, не жити йому
тепер на всю губу, як раніше при Маєвському, а новий комендант
твердо вестиме лінію своєї політики. Й відчув у ньому прихова-
ного пильного ворога.

Але насправді ані у формуляр не заглядав Усков, ані писарем
не зробив Тараса, а всього-навсього зробив своїм утриманцем.
Шевченко покинув казарму і переселився до коменданта. Жив
ув окремій світлій, просторій кімнаті, обідав за одним столом із
сім’єю Ускових і часто грався з їхніми дітьми Натою та Дмитри-
ком, які дуже полюбили “облисілого дядю”.

Мало того, зачарований зовнішньою красою молодії госпо-
дині будинку, надто цікаво приглядався до неї, з особливим захо-
пленням помічав нестримну дію, що виражалася у його теплому
погляді. Така пильна Тарасова увага дуже подобалася їй, намага-
ючись бути байдужою й холодною, як і водночас недоступною,
вона все ж таки заради нього постійно чепурилася перед дзерка-

лом й намагалася зодягнути найвишуканіше плаття.

– Цікаво знати, з якої нагоди ви так прибираєтесь, Агато Омелянівню, кому хочете сподобатися? – жартома запитував він. Й лукаво посміхаючись, продовжував. – Чи не мені?

– О, скажіть на милість! Якої ж ви про себе високої думки! – засоромлено червоніла вона. – Навіть мріяти не смійте! Зовсім не вам, а собі. Якби хотіла сподобатись комусь, то інших знайшла б! – після цих слів з ніг до голови зміряла вайлувату, незграбну постать Шевченка.

Але Тарас був наполегливим. Він не падав духом через невдачу і, якимось знявши зі стіни гітару, вдарив по струнах, зтягнув пісню “Біля воріт вітер бродить” – оду чарівній жінці, що припала до серця, і яку склав трубадур Шевченко”, так жартома називав твір:

Дунул ветер, и Авдей

Полюбился снова ей.

Дунет ветер ещё раз -

И полюбится Тарас.

Він співав голосно, в такт постукуючи підборами...

Так минали дні, Тарасове життя входило у нове русло. Ця родина, де він почувався як рівноправний, на обрії його життя спалахнула провідною зіркою і до того ж, з’явилася вчасно; вона втримала Тараса від остаточного занепаду, який однією ногою уже стояв на краю прірви.

Тут, у комендантському будинкові, він після довгих літ утвердився, став пильно стежити за газетами, що їх не дозволялося читати нижчим чинам. Майор виписував також і журнали. Бо був людиною високої культури, крім політики, цікавився й художньою літературою, щоб, як висловлювався, “не відстати від часу”. Саме від нього та з газет він довідався про смерть дорогих його серцю людей – двох своїх рятівників: Жуковського та Брюлова. Вони померли в один і той же рік за кордоном: перший на водах у Баден-Бадені, а другий – в Італії, в містечку Марчіано.

“Так і не довелося більше зустрітись в цьому житті, – зі смут-

ком подумав Шевченко. – Який жаль! Якщо колись вийду звідси і приїду в Петербург, то насамперед піду в Олександрівську лавру, щоб поклонитися прахові Василя Андрійовича. А до милого Карла Павловича, мабуть, ніколи не потрапити. Рим. Цвинтар Монте-Тестачіо. Де там?.. Та й уже рік минув після їхньої смерті, а я тільки сьогодні довідався про це. Яка ж тут глухомань! Шматок материка відірветься від земної кулі, й то знатимеш”.

Він був сумний і замріяний, і ніщо не могло розважити його: ні жвава гра на підлозі Нати й Дмитрика, ні розсудлива бесіда Іраклія Олександровича про початок Кримської війни, за цією інформацією майор ретельно стежив кожного вечора, переставляючи на карті прапорці, ні навіть пречудовий настрій вродливої господині дому, яка жартувала:

– Що з вами, Тарасе Григоровичу? Чого це надулися, як сич?

– Занедужав, Агато Омелянівна.

Для нього цей вечір, здавалось, був настояний полином...

XVIII

З невеликої улоговини, під назвою Ханга-Баба, що містилася в декількох верстах від фортеці, привіз Тарас молоді дерева шовковиці для посадки на пустому гарнізонному подвір'ї. Він сидів на двоколісній тачанці і витирав хустинкою лисину. Стояла спека й задуха.

Спалені нічною грозою горизонти ще димілися туманом, а де-не-де жевріли жовтою міддю, тільки осторонь, ближче до землі, пропливали, неначе важкі мармурові брили, білі хмари.

– Дмитрику! Дмитрику! Дивись-но! Дядько Горич привіз цілий віз гілочок, – кричала маленька Ната, радісно плещучи в долоні. Вона завжди називала так Шевченка, не вміючи вимовити довгого слова “Григорович” і скорочуючи його по-своєму.

– Лисий дядечку, а що ти робитимеш з ними?

– А я садочок посаджу, Дмитрику, великий сад. Ось і тоді будете бавитись в ньому з Натою. Благодать.

– А ти мені обіцяв зліпити солдатиків. Ти що забув, лисий дядечку?

– Ні, я не забув, Дмитрику. Сьогодні почну ліпити.

– А мені ляльку, – нагадала Ната.

– Так-так. Все змайструю. І малюнки гарні подарую. Ми ж з вами друзі, діточки, правда?

– Авжеж. Ти добрий, дядьку Горичу. Ми поможемо тобі садити дерева.

Вони весело підстрибували і сміялися, плутаючись під ногами і заважаючи Тарасові працювати, але він не сердився на них. Хіба можна сердитися на цих милих веселих ангелат?

А увечері вони прокралися до Тарасової кімнати. Дмитрик забрався на коліна до “лисого дядька” й обвив його шию рученятами, притулив своє личко до обличчя Шевченка, але довгі вуса і щетина враз налякали хлопчика.

– Що, Дмитрику, кусаються? О, вони такі кусючі! Покажу ж я їм! Обріжу та збрию зовсім. Безвусим залишуся.

– І тоді ти станеш тіткою, дядьку Горичу, і моя мама тобі пов’яже голову хустиною? А хіба бувають дядьки безвусими? У мого татка ген які! – серйозним голосом сказала дівчинка.

– Ха-ха-ха! – розсміявся Шевченко. – Ну, тоді не буду стригти вуса. Не хочу бути тіткою. І хустки боюся.

– А вона не кусається, – сказала Наталочка.

– Всеодно не хочу.

Дмитрик став на коліна і безцеремонно почав ляскати долоньками по його лисині.

– А чому у тебе така смішна голова, дядьку? Зовсім гола, як у мене ніжки...

Тарас розсміявся.

– Голова босоніж? Ну і потішний же ти, Дмитрику. А ще що вигадаш?

– А ось скажи, – наполегливо просив хлопчик, – куди поділося твоє волосся?

– Виростеш, дізнаєшся, – зітхнув Тарас і поцілував дитину.

– Ось краще поглянь, які солдатики вийшли!

Він випростався і почав розкладати маленькі чудові фігурки, виліплені з глини.

Шевченко цілими днями займався ліпленням чи малюванням, писав зрідка.

– Які гарні! – закричав Дмитрик, і оченята його засяяли, зіниці забігали. Він звабливо схопив одну фігурку, що стояла крайньою. І – о, горе! – в його рученяті залишилася половина солдата.

– Ай-яй-яй! Що ти наробив? – закричала сестра, а брат надув губки, почервонів і заховався під стіл.

– Ну і Митя! – розсміявся Тарас. – Як же так? Хоча б із гармати в нього пальнув, а то взяв та й руками без війни вбив. Але не біда! Я полагоджу його.

– Полагодиш, правда? – висунув голову з-під стола хлопчик.

– Неодмінно полагоджу, Дмитрику. Вилазь. Їх зараз не можна чіпати. Вони ще сирі. Ламаються. А ось ми їх поставимо на гаряче сонечко і вони швидко висохнуть. А потім я їх розмалюю.

– Фарбою?

– Так, фарбою.

– А якою?

– Якою забажаєш. Можна і синьою, і червоною. Яка більше тобі подобається. Ну, то якою розмалювати?

– Розмалюй синьою і червоною.

– Добре, дитинко.

І гармат наліпив Тарас, і палали вони, як сонце, тому що жерла у них були мідні, із пустих патронів, зібраних Тарасом за валом фортеці і старанно вичищених цеглиною, а колеса – із сяючого металу.

– Ну і гармати! Оце ж і гармати! та ними можна увесь дім розвалити, – жартував майор, а щасливий Дмитрик наводив на нього жерло, погрожуючи:

– А зараз поцілю в тебе, татку! Стережись.

– Ах ти розбійнику! У батька стріляти? І тобі не жаль?

– Стрілятиму! – кричав Дмитрик, і очі його сяяли.

– Ой, не треба! Боюсь! – найжачився майор, а хлопчик залився веселим дзвінким сміхом.

– Тарах! – голосно кричав він, і вбитий наповал майор розтягнувся по всій довжині на підлозі під бурхливий спалах Дмитрикової радості.

А одного разу Тарас, занадто захоплений скульптурою, виліпив негра. Негр сміявся, скалив білі зуби, обличчя його блищало, як вакса, а відкопилені товсті губи були червоні, як кров.

– Мамо, мамо, ходи-но сюди! – хором загукали діти. – Поглянь, якого не вродливого дядю сотворив нам Горич.

– А чому це він не вродливий? Дуже навіть гарний, – сказала Агата Омелянівна, роздивляючись фігурку.

– Неправда. Він не хоче вмиватися. Поглянь, який нечепура. Це, напевно, сажотрус.

– Ні, Дмитрику, це не сажотрус. Це просто чорна людина. Такі живуть на світі.

– А я ніколи не бачив. Де ж вони?

– О, далеко-далеко, за морем. Вони мешкають у спекотній країні.

– А ці люди вмиваються? – запитала Ната.

– Звичайно. Усі люди вмиваються. У нас кіт і той вмивається. Хіба ти не бачила?

– А чому ж тоді вони чорні?

– Від надто спекотного сонця.

– А я під сонцем не буду ходити, – заявив Дмитрик, – не хочу бути чорною людиною.

Агата Омелянівна засміялася і пішла, а через хвилину до її вух долинув з Шевченкової кімнати рівномірний тупіт. Це діти, осідлавши Тарасові ноги – хлопчик праву, а дівчинка ліву – летіли до теплої країни, де живуть чорні люди.

Але Тарас швидко стомився від цієї поїздки і, стишуючи біг коників, сказав:

– Мабуть, треба коникам трохи перепочити. Далека дорога.

А завтра ще поїдемо, сьогодні ж послухаємо казочку.

Діти зголосилися, і Тарас почав їм розповідати надто дивні речі про морських розбійників, про килима-літака, про Івана-царевича і сірого вовка. А одного разу приніс спеціально для них написаного вірша на тему, що підказав Дмитрик.

– Слухайте уважно, дітки! Цікавий вірш!!

І поволі, майже по складах, почав читати:

Лысый дядя на возу.

Жарко. Голову разул.

То-то радость мухам!

Глянь: над самым ухом

Роем зазвенели,

Голову обсели,

Словно с медом кадку,

Будто вправду сладко...

– Ха-ха-ха-ха-ха! – розсміялися і залепетали діти, затупотіли ногами, підстрибуючи й наповнюючи кімнату веселощами.

– І це ще не все. Послухайте далі:

Рассердился дядя:

Стой, теперь не сядешь!

По макушке хлоп себя,

Ну, а мухи все трубят

И опять кусают...

Голова босая,

Нет, тебе без шляпы,

Видно не годится.

Вот и дождь закапал –

Можешь простудиться...

І під несамовитий сміх, вигуки дітей, зодягнув собі на голову великого капелюха з широкими полами, якого сплів власноручно з очерету на морському узбережжі.

А на порозі відкритих дверей стояло подружжя Ускових, весело споглядаючи цю сцену.

До речі, Агата Омелянівна вважала за потрібне сказати:

– А що, коли діти почнуть повторювати це в присутності гостей, серед яких виявляться лисі? Мабуть, вийде не зовсім гарно?

– Пусте! Нічого! На те вони і діти! А віршик дуже вдалий, чудова річ, – говорив майор. – Я і сам його вивчу напам'ять, їй-богу... Тільки ж надто надокучають діти Тарасові Григоровичу. Відганяйте їх трохи, Тарасе Григоровичу, це ж неможливо, вони вкрай замучили вас. Про матір і батька забули: цілими днями тільки й знають, щоб стирчати біля вашої кімнати. Сваріться на них! Не соромтесь!

Тарас намагався показати, що він є суворим чоловіком, промовив:

– А я, Іракліє Олександровичу, запусчу у них зараз ракету!

Ракети діти дуже боялися, особливо Ната. Колись під час святкування дня народження коменданта, одна з ракет, невдало запущена Шевченком, не злетіла увись, а розірвалася, зашипіла й оповила димом малюків. Вони тоді страшенно злякалися, відтоді уявляли собі ракету не інакше, як щось вогненне, ніби пожежа, в якій можна згоріти.

– Що ж, запускайте, Тарасе Григоровичу!

Шевченко починав щось шукати на столі серед книг та паперів, а потім ротом видавав швидкий та пронизливий звук:

– Шшшш...

Братик та сестричка з криком підскакували і миттєво щезали за дверима. Тільки таким чином можна було їх спровадити з кімнати...

* * *

Восени велике горе увірвалося в оселю коменданта: несподівано захворів Дмитрик. Військовий лікар довго і серйозно вистукував дитину, безнадійно похитуючи головою: від хвороби не було ліків. Безпощадна смерть вместилося біля узголів'я Дмитрикового ліжечка, пригасивши сміх на обличчях батьків, заповнивши глибоким переживанням та розчаруванням сімейне вогнище. Довгою похмурою тінню ходив сюди-туди по кімнаті

Іраклій Олександрович, ломала руки невістка Агата Омелянівна, покривалися пилом дубові меблі, бо нікому було їх протерти, сумувала кухонна плита, на якій нічого не готували (харчувалися поспіхом чим бачили) й усамітнено стирчав синій прапорець, застромлений в Балаклаву та ніким не переставлений, на карті військових дій. Хіба було до нього? Зруйнувався, провалився у прірву звичний побут.

Тільки Ната, як і колись, спокійно бавилася на підлозі біля дяді Горича, який ні на хвилину не покидав хворого Дмитрика. Турботливою професійною доглядальницею сидів він біля ліжечка Миті, викинувши геть усе з голови, сидів так, ніби хлопчик доводився йому сином. Жовтневий день сумно заглядав у вікна, глибока тиша панувала в кімнаті, здригаючись лише у хвилини, коли зозуля настінного годинника швидким обривистим “ку-ку” відміряла час чи, коли важкий кашель роздирав груди дитини.

Тоді Тарас турботливо нахилився над ліжком, довго і сумно вдивлявся у дитяче личко. І сум, і велика скорбота до сліз краяли серце. Він дивився на Митю, а хлопчик не бачив його. Дмитрик лежав у лихоманці, червоний, із закритими оченятами, без свідомості. Часом він ворухився у ліжку й у гарячій лихоманці кликав “лисого дядька”.

– Я осьдечки, голубе, мій рідненький! Тут я, моє золотко!..

Напливали думки, вривалися у гарячу голову, важко поверталися там, як жорна у млині...

Через три дні смерть забрала Дмитрика. Сталося це так швидко та несподівано, що навіть не вірилось. За декілька хвилин до того в сприйнятті хлопчика виникло несподіване прояснення, і він вперше посміхнувся Тарасові. А через хвилину захропів та засіпався у конвульсії. І коли Тарас нахилився над ним та поклав на його чоло свою тремтливую руку, усьому настав кінець: льодяним, прозорим й нерухомим стало тіло. Не рости більше Дмитрику, не довідається, чому немає волосся на голові у “лисого дядька”, не стрілятиме в татка зі своєї небезпечної гармати, не скакатиме на конях у спекотну країну.

У холодну країну небуття відійшов Дмитрик, пішов туди, звідки вороття немає.

– Милий ти мій, золотко моє, – витиснув із себе Тарас, і сльози текли по щоках, він хиткою (від безсонних ночей) ходюю вийшов із кімнати, поніс батькам надто сумну новину. А за ним бігла Ната, з подивом викрикуючи:

– Мамо, мамо! А дядя Горич плаче...Такий великий, а плаче...

Не на катафалку везли Дмитрика, труну ніс на руках Тарас. І ніс він її так обережно, ніби боявся розбудити хлопчика, ніби він їй не помер, а випадково заснув під час гри і його треба покласти в ліжечко.

Ще довго залишався на цвинтарі після того, як засипали яму і важкою ходюю пішов майор, повівши у глибокій жалобі Агату Омелянівну.

Стало тихо й пустинно. В усамітненні Тарас вирізав ще не зів'ялі зелені квадратики дерну, старанно обкладаючи ними голий коричневий горбик, віртуозно прикрашаючи його білими айстрами та маргаритками, ніби ткав кольорову ковдру для Дмитрика, аби йому тепло спалося в сирій землі.

Після цього зрубав тоненьку берізку і приступив майструвати з неї хреста.

Стояв прекрасний золотий осінній день, схожий на прозорий кришталевий келих, заповнений янтарним вином, один із тих днів, протягом яких прощається з природою сонце, йдучи у зимову відпустку. У жовтому осінньому полум'ї спокійно тіли кущі та дерева, а ті вершини, що уже згоріли, різко бовваніли виокремленою темною вуаллю на тлі голубого неба.

Тиша, безлюддя, мертвий застій, наче в холодній заплаві ставка.

Тільки десь в кущах заховалась пташка, а ще з шарудінням посипалось із клена, що стояв самотньо, червоно-гарячими жаринами побуріле листя.

Тарас виготовив хреста їй, опустивши голову, оповитий сумом, почав заганяти його у пухку землю на Дмитриковій могилі.

Поклав настурції і замислився.

Грайливий вітер зненацька вискочив із-за дерев, рвучко відкинув квіти на бік. І, загорівшись маленьким полум'ям, жовтогогарячим кольором квіти обдали хреста...

XIX

Незабаром після вступу, після сходження на престол Олександра II була оголошена амністія для політичних засланих. Список амністованих знаходився у коменданта, і він голосно зачитував його, називаючи прізвища.

– А ви не засмучуйтеся, Тарасе Григоровичу, – подивився на схвильованого Шевченка. – Справді, ваше прізвище тут відсутнє, однак в цьому біди немає. Трішечки, мабуть, свого часу ви погарячкували, а отже й в цьому криється причина, бо, кажуть, що спершу вас також включили до цього списку, але за наказом її величності вас викреслили.

– Що ви кажете, Іраклію Олександровичу? Звідки такі новини?

– Мені про це пише мій приятель з Петербурга, близький до двору. Чи не чіпали ви коли-небудь царівну у своїх листах?

– Не пригадую такого. Про Катерину II я й справді дещо писав.

– Ось бачите. Можливо це й стало перешкодою для вашої свободи. Хто зна. Між іншим, ваша амністія всеодно не за голами. В тому ж листі мій приятель повідомляє, що про вас надто клопочеться віце-президент Академії мистецтв, де ви колись навчалися, Федір Петрович Толстой, а особливо його дружина Анастасія Іванівна. Солідна рекомендація, в якій немає жодного сумніву. Але доведеться якихось два-три місяці потерпіти...

І все ж таки минуло не два-три місяці, а близько двох років перед тим, як надійшов офіційний папір про звільнення.

До його приходу Тарас втрачав будь-яке терпіння і впадав у відчай, засипаючи друзів листами, знаходячи в листах єдину для

себе втіху. Сераковський і Залевський, відбувши строк свого покарання, жили на Україні й підбадьорували його, як тільки могли. Подібно поступали й Ускови. Врешті-решт Шевченко трішечки заспокоївся, а коли влітку 1856 року з науковою експедицією академіка Бера приїхав у Новопетровськ літератор Писемський, то і зовсім повеселішав. Він просив Писемського нагадати Толстим про його тяжку долю, і письменник, прибувши до Астрахані, повідомив Тараса, що прохання його виконано і що, крім того, він зустрів на одному вечорі двадцять Тарасових земляків, які читали “Кобзаря” й плакали від захоплення.

Ця звістка дуже розчулила поета, і він вирішив терпляче чекати.

У травні 1857 року він одержав від Лазаревського радісну новину про волю і лише 2 серпня того ж року (затримка сталася через документи) назавжди покинув каторгу.

Напередодні від'їзду він востаннє відвідав Дмитрикову могилу і прощальним поглядом привітно окинув зором своїх плеканців – дерева шовковні, котрі близько чотирьох років тому посадив на пустому гарнізонному подвір'ї, і тепер вони кидали прохолодну тінь[10].

Родина Ускових проводжала його аж до пристані.

Рибацький баркас гойдався на зеленкуватих гребінчастих хвилях, позолочених сонцем.

Рибаки поволі стали напинати білий скісний парус, і він, схожий на сніг, засяяв на сонці та на фоні блакитного неба, надувшись від вітру, наче щоки музиканта, який віртуозно грає на трубі.

– Прощайте, друзі! – щиро сказав Шевченко.

Він поцілував руку Агати Омелянівни, міцно потиснув руку майорові і поцілував у голову Наталю.

– Прощавай, Нато. Бувай здорова і не забувай дядю Горича. Ой, уже ж скоро доведеться тебе називати не Натою, а Наталією Іракліївною, – усміхнувся він і лагідно глянув на дівчинку.

Їй ішов дванадцятий рік, дівчинка швидко росла, розвивала-

ся, маючи дивовижні риси обличчя, котре підказувало про те, що буде схожа на свою матір.

– І в які ж краї в першу чергу, Тарасе Григоровичу? – запитав майор.

– Через Великоросію прямісінько на батьківщину. Хотілося б побувати в Пітері, та не відомо, коли туди доберуся.

– А на батьківщині, куди?

– Поближче до Києва хочу, Іраклію Олександровичу. Де-небудь осісти, хоча б під Каневом. Над самісіньким Дніпром. Люблю я, ох як люблю древню річку Дніпро, Іраклію Олександровичу. Я навіть написав своєму братові Варфоломію, щоб знайшов і заарендував для мене путне місце. На самісінькому березі збудую хату, посаджу вишневий садок..

– Радив би вам оженитися, завести сім'ю. Це було б добре.

– Хотілося б, безперечно. Але тільки над Дніпром, чого б це не коштувало. Інакше не хочеться й жити на світі. Нехай сивий Дніпро хлюпочеться біля самого порога, нехай мие сходи ганку. Я слухатиму його пісні і мріятиму... А ви тоді приїжджайте до мене на новосілля зі всією сім'єю, Іраклію Олександровичу. Ви тут не залишитеся надовго. Нудьга, туга, ізольованість від усього світу. Не краще, ніж в ізольованому Севастополі. А тут будете варитися у власному соку. Треба ближче до людей. Бо не можна жити на самоті. Клопочіться про переведення будь-куди у глибини Росії.

– Ні, не про переведення слід клопотатися. Навіщо? Я краще порушу питання про відставку. Наслужився – достатньо. І тут не залишусь.

– Відчалюймо! – скомандували рибаки, і баркас здригнувся усім корпусом, похитнувся й поволі став відпливати од берега, взявши курс на Астрахань. Весело зашуміли хвилі сивого Каспію і запінені хребти понесли на волю одного з відомих поетів свого віку. А на пристані залишилася сім'я Ускових, усі троє вдивлялися у далечінь до того часу, поки за синім горизонтом не зник вітрильник, що промайнув білою чайкою...

– Ой, нарешті. Нарешті. Сон чи реальність? Аж не віриться. Здається, сто років з вами не бачились! – вигукнула княгиня Репніна, від щирого серця потискуючи Шевченкову руку.

Вони увійшли до вітальні й залишилися віч-на-віч, вместилися у м'які плюшеві крісла за невеликим круглим столом. Тарас пильно дивився на неї. Постаріла, хоч їй виповнилося тільки п'ятдесят літ, добряче поповнішала.

І якось навіть не вкладалася в голову думка про її колишню струнку постать.

Сиві березневі присмерки вривалися у високі вікна. З вулиці доносився засмучений великопісний передзвін московських соборів і шарудіння лопат на панелях біля будинку, де двірники зчищали сніг, якого зачепила відлига.

– Ви, певно, у справах до Москви приїхали, Тарасе Григоровичу? – запитала княгиня.

– Ні, навіть несподівано. Справ тепер у мене ніяких не може бути. Людина без певних занять. Тому навідую друзів. Це вкрай потрібно, бо десяту частину віку не зустрічалися. Зараз я зупинився у свого товариша, актора Щепкіна, такого ж колишнього кріпака, яким був я. Далеко піде цей чоловік, йому світить майбутнє реформатора російського театру...ось. А потрапив я до Москви через вас, Варваро Миколаївно. Адже добираюся я на батьківщину і шлях мав пролягати на Яготин, але, на щастя, мене попередили, що вас там немає. Ось так і повернув на Москву.

– Як люб'язно з вашого боку, – кинула на нього Репніна вдячний погляд і через хвилику додала. – Ох і набридло мені там. Нудьга і туга, особливо восени та зимою. У Яготині я уже не мешкаю з 1850 року...

Увійшов лакей і запалив велику яскраву люстру з витонченими кришталевими бурульками, й кімната одразу ж наповнилася світлою урочистістю, затишком та щастям.

Зі стіни дивився, обрамлений чорною рамкою, портрет по-

кійного князя Миколи Григоровича, написаний Шевченком; на дубовій тумбочці біля нього лежав “Кобзар” в шагреньовій оправі із золотим тисненням. Незабутнім минулим повіяло на Тараса від цих речей, і серце наповнилось радістю: як дбайливо і з якою любов’ю зберігала вона цю залишену ним ще в Яготині частку його душі.

І поки він розглядав їх, пригадуючи минуле, вона вивчала риси його обличчя, вдаючись до спогадів... Яка відмінність, який глибокий контраст між колишнім Тарасом і Тарасом, який сидить зараз перед нею! Ніби дві зовсім інших людини.

Глибокі старечі зморшки на чолі та щоках, почервонілі плями на одутлому обличчі, мішки під очима, сивина та каламутні безкольорові очі (а колись вони світилися таким шаленим полум’ям). Тільки тепер, при світлі люстри, вона побачила цей контраст.

– Як багато, напевно, випили ви горя, милий мій друже, – виводячи його з роздумів, зітхнула вона. – Я ніколи не впізнала б вас при зустрічі. Ви надзвичайно змінилися, до неймовірності.

– Я повернувся звідти інвалідом, руїною і ні на що нездатний, Варваро Миколаївно, – сказав Шевченко, відриваючись від портрета. – У мене і ревматизм, і хвороба серця, і щось недобре відчуваю з грудною клітиною. До того ж, цингу переніс на засланні.

– Голос також у вас змінився, грубішим наче став.

– Усе можливо, від горілки, мабуть. Я багато пив, – зізнався чесно і, на її обличчі прочитавши міміку печалі, додав, – але цього разу, сподіваюсь, ви не станете докоряти мені. Я був у пеклі, мила Варваро Миколаївно, я палав там у страшенних муках своєї душі, а тому таке полум’я змушений був пригасити цією отрутою. Ось придивіться: пекельне полум’я охопило її повністю, – він нахилив свою лису голову. – Великий Данте, пройшовши усі дев’ять пекельних кругів, не зазнав того, що я. А мені всього-навсього тільки сорок п’ятий рік, Варваро Миколаївно.

Шевченко усміхнувся і замовк.

– Так, це жахливо. Я вас цілком розумію, Тарасе Григоровичу.

Але все це, на щастя, минулося. Давайте про все це говорити, як про страшний сон, який ніколи не присниться. Вам зараз потрібен гарний відпочинок. Треба тимчасово відмовитися від будь-якого письма, треба...

– А я і не працюю багато, – швидко перервав її Шевченко. – Уповільнився мій талант, осунувся разом зі здоров'ям, і вірші не можуть мати, як колись, свіжості та гнучкості. Таких сильних і глибоких речей, які вам відомі, мені вже більше не створити.

– Не біда, не варто перейматися, досить того, що ви подарували світові, – спокійно відповіла Репніна. – Ваша слава обійшла всю землю, і ваші величні пісні живуть у серцях мільйонів.

– А життя, а життя, Варваро Миколаївно? Де ж воно, життя? Його я ще не бачив. Відчуваю, ніби щойно народився і щойно відкрив очі. Там, в Новопетровську, був хлопчик, миле й ніжне створіння. Йому виповнилося сім років, як прийшла за ним смерть. Я сидів коло його ліжка і плакав, бо було жаль спостерігати за тим, як він передчасно в'янув на моїх очах. Мені весь час здавалося, що він обіймав опухлими голими рученятами сонячне коло і жадібно всмоктував золотий напій. Але смерть зухвало вихопила коло, відірвала від вуст дитини і розбила його на друзки... А я? Я також, як і хлопчик, не пив ще сонця. А коли я їхав звідтіля, – продовжував Шевченко, – то весь час сподівався, що радість і спокій нарешті придуть до мене. Дива не сталося. Коли стояв вечорами на палубі та вдивлявся у приволзькі береги, то щоразу здригався від пісні, що стискало серце: “Ех, дубинушка, ухнем”, під мірні звуки якої тягнули свою шлею бурлаки. Коли це нарешті закінчиться? Коли скинуть і затопчуть своє ярмо ці волики? А на батьківщині? Невелика, як мені пишуть, і там зміна. В Кирилівці, на батьківській садибі, ще дужче похилилася хата, досі біля неї немає ні яблунь, ні верби біля воріт. І врешті сельчани такі ж злидні, той же стогін та горе навколо. Навідуються земляки до моєї сестри Яринки, цікавляться: “А коли повернеться Тарас і коли воля настане?”. Ніби ця воля від мене залежить, зі мною пов'язана.

– Народ завжди звертається до свого пророка і до свого вож-
дя, – серйозно мовила княгиня.

– Але що я маю їм сказати, коли і сам нічого не знаю? Бре-
хати? Робити вигляд? І доведеться збрехати. Бо не хочеться ранити
їхні душі, які щоденно живуть доброю надією. І я втішатиму їх,
скажу, що скоро уже настане час свободи-світанку.

– І добре зробите. Свята брехня.

– А все ж, де та воля забарилась? Скажіть мені. Може, ви чули
про неї? Не видно її, заснула. Напоїли її снотворним трунком не-
вдячні володарі. Хто розбудить? Силою її брати? Сокиру точити?
– й очі Шевченка засяяли, він замовчав, замислився, опутивши
голову.

– Чи не розкажете, які у вас плани на майбутнє? – обережно
вивела його із задуми княгиня. – Вам за всяку ціну потрібно при-
стати до тихої сімейної пристані, де б після отакого борвію душа
ваша знайшла спокій та щирого друга, який вас розуміє.

– Все це вже апробовано, – сумно махнув рукою Шевченко.
– Але надія жевріє. Там, в Україні, мій родич шукає для мене діля-
ночку землі, де я мрію побудувати хату й оселитися. Однак щодо
сімейної пристані, то вельми сумніваюсь. Бачу, що доведеться
жити усамітнено, холостяком.

– Чому? – здивувалася княгиня.

– Бо мені знайти дружину набагато важче, ніж письменнику-
початківцю надрукуватися в журналі, – гірко посміхнувся він.
– Не таланить мені в такій справі. В юності не щастило і тепер
також. Нещодавно двоє дівчат сватали мені, але, на біду, все зі-
йшло нанівець.

І Шевченко почав розповідати про те, як він недавно був у
Нижньому, де його познайомили з молоденькою акторкою Пі-
уновою-Шмітгоф. Саме перед цим він був на її бенефісі, де і те-
атральний успіх, і навіть зовнішність буквально полонили його
серце. Проте моя зовнішність її налякала. Майже до смерті наля-
кав її мій костюм, в якому тоді постав перед нею: чоботи, змаще-
ні дьогтем і довгополий сіряк, крім того ще ця клята голова міся-

цеподібна, – натякнув на лисину і засміявся. – А до цього одягу я їй дуже подобався, як веселий і цікавий співрозмовник. “Надто схожий на простого російського селянина в такому одязі”, якось сказала вона подругам. Ось так й на цьому поставлено крапку. Тільки даремно через неї у Нижньому півроку згаяв. Простий чолов’яга...

І як вам така заявочка? А хто ж я насправді: граф чи що?

– Артистка, чого тут дивуватися, – зробила зневажливий жест княгиня. – Всі вони такі вертихвости. Сцена, лаштунки, таке швидко псує, тим більше, вона молоденька, як ви сказали. Скільки їй років?

– Шістнадцять.

– Дівчинка. Хіба вона вам пара? Ви що! Це була б не тиха сімейна пристань, а якесь неймовірно скаламучене море... А інша стільки ж мала років?

– Інша була старшою, але також дівчина-кріпачка.

– І їй не сподобалась ваша зовнішність?

– Про таке мені невідомо. Знаю тільки, що її охопило розчарування, коли дізналася, що я не багач. Їй все чомусь здавалося, що я повинен засипати її сріблом, зодягати, як ляльку і милуватися її прикрасами.

– Щодалі тримайтеся від таких, – серйозно сказала Репніна, – обережніше вибирайте, придивляйтеся. Жінку, яка вам підходить, завжди можна знайти і набагато легше, ніж письменнику-початківцю друкуватися. Дарма ви так песимістично налаштовані.

– Спробую, Варваро Миколаївно. Ось зараз мене запрошують в Стрільну, біля Пітера. Там на дачі в Надії Михайлівни Забеліної, родички мого друга Куліша, працює служницею вродлива, працьовита дівчина – сирота, українка – Гликера Полусмакова, з якою мені рекомендують заручитися. Вона – закріпачена вихованка поміщика Макарова, покоївка його сестри, яка саме на літо гайнула за кордон. Залишила Росію, пані на деякий час відіслала Гликеру служницею до своєї приятельки Забеліної.

– Не бігайте за вродливими дівчатами, звертайте увагу на серце, – вдруге попередила Репніна.

– Авжеж так. Але яка ви все таки сувора, Варваро Миколаївно. Невже зовнішність, на вашу думку, ні про що не говорить? По-моєму, і душа, і тіло повинні бути в гармонійному поєднанні. Не могу ж я оженитися на потворі з добрим серцем, правда?

– Зрозуміло...Що ж, успіхів вам. З нетерпінням чекатиму за прощення на весілля. Сподіваюся, воно відбудеться не там, на півночі, а десь ближче до південних областей.

–Над Дніпром, над самісіньким Дніпром, Варваро Миколаївно. І сивий Дніпро весільного вечора нам співатиме! – вигукнув Шевченко й підвівся.

– Ось і добре. Якнайшвидше влаштовуйте його! – міцно потиснула руку княгиня.

XXI

– В Стрельні, в одному з тінистих хвойних перелісків, де тьмяно блищали мідні колони високих струнких сосон, а земля була густо засіяна поруділими голочками ялиничка, проходжався Тарас зі своєю нареченою Гликерою Полусмаковою, двадцятилітньою дівчиною.

Був недільний день, і Гликерія причепурилася в українське вбрання: вона була в білій блузі, строкато вишитій хрестиком та узорами з чорних і червоних ниток, в темно-синій спідниці й у жовтих сап'янових чобітках.

На її грудях сяяла низка срібних дукачів, у мочках вух гойдалися великі золоті сережки-кільця, білу шию оповило рожеве коралове намисто, темно-русява коса, як праник, майстерно, зі смаком заплетена зеленою стрічкою, важко звисала аж до пояса.

“Не дівка, а квітка”, милувався нею Тарас і помічав, як його погляд передається Гликері, як вона з почуттям прихованої радості, намагаючись бути байдужою, серйозно вдивлялася в даль, час від часу грайливо хизувалася своїм високим струнким станом.

– Як вишукано ти зодягаєшся заради мене, Гликеро, – сказав Шевченко, прицмокнувши язиком.

– І зовсім не заради тебе, а про свято, – відповіла, не повертаючи голови.

– Якраз так? Не може бути! Та й сама цьому не віриш.

– Так, так, не може бути, – перекривила вона, і вся серйозність одразу ж зникла, натомість з'явилася легка посмішка, що виокремила дві прекрасні ямки на свіжих рум'яних щічках. Ні, справді я сердита. Ти мало на мене дивишся, Тарасе.

– Я? Мало? Тоді хто на тебе зараз дивиться? В усій Україні, мабуть, немає такої красуні. Єдиною кралею тільки ти була, справді. То як же не милуватися красою?

– Ну, а ти ось не дивишся, цілими днями заглядаєш в книжки. Либонь, ти їх краще любиш, ніж свою Лікору, – вперто та ревниво випалила вона, розкриваючи гарний маленький ротик, звивисто обрамлений тоненькими червоними вустами.

– А бодай би ти чудна, смішна, їй-богу. То ти через це гніваєшся?

– А то з якої ж причини? А може і після весілля будеш таким?

Вона довго і пронизливо, ніби вивчає, дивилася так, що, здавалося, гарячий відблиск її карих очей обпik Тараса докором.

– А ти ж як хотіла, Лікорцю? Аби я все на світі покинув і тільки й те робив, що пестив би тебе, обнімаючи? Усьому – свій час. Потрібні книги і необхідна любов...працювати треба. Ти, наприклад, є служницею, а я захоплений іншою справою. Пишу для земляків книжки, за якими вони навчатимуться в школі.

Шевченко говорив про підручники, складанням яких був захоплений останнім часом. Заради них він навіть відмовився від улюбленої справи – малювання.

– Не можу закинути все це, Лікорцю. Треба, щоб народ грамоту освоював, щоб умів і писати, і читати, і знав, що колись творилося на світі. “Учення – світ, а не вчення – тьма”. Хіба ти цього не знаєш?.. Потерпи, ось поберемося, тоді буде інша розмова. Ти

станеш вільною, підеш звідси, поїдемо на Україну і там зів'ємо гніздечко над Дніпром. Тоді частіше дивитимемося одне на одного. І, можливо, пташенят виведемо. Хто зна?.. А хіба дітям нашим не потрібні будуть книжки, які я зараз пишу. Їм треба буде вчитися, аби вийти в люди. То скажи, Лікоро, хіба не так? Подумай і дай відповідь.

– Либонь, що так, ти маєш рацію, – погодилася Гликера, і її посмішка знову народила жартівливі дві ямочки на блідо-рожевих щічках. – Я тільки боюся, що ти знову мене забудеш за своїми книжками. Нумо, гайнемо далі, ось у той лісок, – показала вона на молодий зелений гай.

Їх заховала ледь помітна тінь, що падала з беріз, присіли на суху колоду.

Позаду них, на поляні, сідало сонце і білі мармурові ряди берізок, оповиті промінням заходу, були схожі наче вони стікають кров'ю.

Раптом Гликера вигукнула:

– Дивись, дивись, а ось і щастя! Я першою вгледіла, а отже стану щасливою.

– Де щастя?

– Осьдечки. Хіба не бачиш? Ходімо на галявину. Там краще видно.

Вони підвелися і пішли понад краєм лісу. В синьому небі, де повільно пропливала біла черед хмаринок, схожих на хвилі, виднілась підкова молодого місяця.

Тарас дивився й радісно посміхався: нібито про майбутню дитину нагадував цей тоненький малюнок-місяць.

– Щастя... щастя, – шепотів тихо він. – Так, найсвятіше слово в людській мові. Якщо є щастя, то є все...А до мене воно ще не навідувалось... Але ось наближається...Пошвидше б, Лікорцю, весілля... Справимо ми його з тобою на славу! Запросимо гостей, музикантів! Наженемо самогону! Вдарять баси на всю Київщину! Правда? Ось мій брат Варфоломій пише, що вже зорендував для мене землю під Каневом, на найвищій кручі Дніпра. Тепер усе

впирається в матеріал, навесні можна буде й хату зводити...

* * *

Недобрі чутки розповсюджувалися про Гликеру, наростали з кожним днем і в'язким, забрудненим, отруйним клубком поширювалися вони на дачних куточках Стрільни, даючи привід надокучливим пліткаркам-кумасям, у яких язики чесалися, обговорювати під час розмов масну тему. Патякали про якогось солдата, ніби той приходить ночами до Гликери; про обнови, що безпосередньо появлялися в неї хтозна звідки; про таємничі нічні постукування у вікно умовними сигналами, на які вона швидко виходила, іноді не встигнувши спросоння зодягнутися: так, напівгола, в одній сорочці ступала у темінь ночі в тихому садку.

Ці чутки дійшли й до вух Тараса, і хоч він не йняв їм віри, сприймаючи як вигадки заздрісних Гликериних суперниць, небайдужих до її краси, однак іноді хвилювання оволодівало ним.

Річ у тому, що за Гликерою, справді, тягнулися деякі “грішки”, про них добре знав Тарас. За природною вдачею, пуста, грайлива і безпечна, вона частенько давала привід придворним ловеласам залицятися до неї, (лобурякам-гульвісам, як презирливо називав їх Шевченко), але вчасно спам'ятовувалась, коли помічала, що справа може зайти надто далеко, і тоді вона безцеремонно гнала їх від себе. Інколи вона проявляла, що не личить жінці, хамство і нетактовність, що понад усе хвилювало й засмучувало її нареченого, який вважав, що скромність – перша ознака жінки.

“Такі недоліки з часом можна буде усунути, – думав Шевченко, – вони неприродні, а приліпились до неї тільки тому, що вона постійно перебуває в лакейському товаристві, і все це є проявом шкідливої міської культури.

Якщо Гликера в деякому розумінні деморалізована, то на Україні вона одразу ж виправиться, відчувши під ногами рідну землю. А всі ці чутки – не що інше, як наклеп “.

Але одного разу, за чаєм, Надія Михайлівна Забеліна зачепила цю болючу тему, руки в Тараса опустилися.

– А ви добре вивчили характер своєї нареченої, Тарасе Григоровичу?

– Або що? – насторожено підвів голову.

– Кажуть, що в неї погана поведінка.

– Невже? Хто таке сказав? Ви щось помітили за нею?

– Особисто я нічого не помічала... Але чутки ходять і цього достатньо. Вам треба добряче подумати, Тарасе Григоровичу, перед тим, як оженитися, бо це відповідальний крок. Не знаєш броду, не лізь у воду, – серйозно підсумувала Забеліна.

Нижня щелепа у Тараса засмикалася, зацокотіла зубами, руки тремтіли, і він проливав чай на скатертину, на себе, на підлогу, наче безпорадна дитина, яка ще не вміє пити.

– А я зараз піду...побалакаю з нею...Надіє Михайлівно...

– Де ж ви її знайдете? Вона і зараз кудись пішла.

– Пішла?

Шевченко підвівся й, схиливши голову, покинув їдальню.

Заглянув на кухню. Не було нікого. На стіні світилася тьмяно гасова лампа, а в кутку відбивала білизною купа подушок Гликериноного ліжка, що його й не розстинала.

Ні, так більше не може продовжуватись. Треба будь-що зірвати маску, вивести її на чисту воду. Це тільки жіночі плітки. Він всім розкриє очі на справжній стан речей, припинить непотрібні пересуди, і його наречена постане в усій красі духовної чистоти.

Шевченко тихо вийшов у садок й, задумавшись, попрямував піщаною доріжкою.

А в траві сюрчали коники-стрибунці, з вітром перешіптувалося листя, гострим запахом роздирали ніздрі антонівки, налиті соком, і темне небо з великим урожаєм зірок, який буває завжди тільки на початку осені, здавалося решетом, наповненим сяючими зернами.

Чорним горбком видався у присмеркові курінь садівника. Тарас зупинився, затамував подих. Із куреня долітали притишені голоси, сміх, звуки поцілунків. І тихо, необережно хтось вимовив ім'я Гликери.

Тараса обдав холодний піт, заскреготіли зуби, закалатало серце не в грудях, а наче під ребрами.

“Авжеж! Так! Чутки підтверджуються. Отже, усе правда”.

Кинутися на мерзенний курінь, налягти всім тілом... Розтрошити його, хай упаде їм на голови, щоб задихнулися під уламками...

Так ось яка вона, його кохана дівчина, майбутня дружина.

Злість опанувала Шевченка, від неї він тремтів. Під нею ослабився, а тіло ставало важким, наче чавуном налите.

Безпорадно махнув рукою і, згорбившись та тримаючись за серце, поволі пішов додому. Сів на сходах, що вели до кухні, задумався, схопивши в руки голову.

І так сидів, забувши про все на світі, окрім гіркоти душі, не відчув, як тихо підкралася до нього Гликера.

– Про що це ти так, Тарасе, думаєш? Чи не захворів часом? – легко поклала йому руку на голову.

– Де ти була? – байдуже, ніби спросоня, запитав він, уникаючи її погляду та бридко зневажаючи ласкою.

– До подружки ходила. Де ж була?

– До якої подружки? Всі подружки вже сплять. Вікна на всіх дачах давним-давно не світяться.

– То й що з того? Хіба обов'язково треба, аби було світло? – якось збентежено подивилася на нього наречена.

– Ага, точно. Для курення лампи не треба, навіть небезпечно. Сіно в ньому легесенько може загорітися.

Гликера здригнулася і завмерла.

– Ти що, здурів? Напився?.. Вистежувати кожен крок починаєш?.. – сердито кинула на нього очима. – І яке тобі діло, де я була?.. Думаєш, що з хлопцями гуляла? А хоч би й так? Куди хочу, туди йду... Покищо я не твоя дружина, одчепись без шага.

– І не будеш дружиною, якщо на те пішло! Не потрібна мені така жінка, щоб через її витівки набиратися сорому і горя... Довго шукав, та на чорзна-що попав! Оставляйся лавка з товаром! – не стримавши себе, вигукнув Шевченко і підвівся.

– Ага, то я тобі не потрібна? Давно б уже так! Чого сунеш до молодих? Тьфу!.. – сплюнула Гликера, швидко піднімаючись по сходах і гучно зачинила за собою двері.

“Так ось воно що! Виявився для неї старим. Таким чином, ніколи вона його не любила! Так!..”

Шевченко знову безсило опустився на сходи.

Прощавай золота пташино-щастя! Дарма він так наполегливо ловив її, всерівно не зумів спіймати. Випурхнула, не залишивши в руках навіть крихітного пір'ячка, жодної блискітки надії, що світлою краплиною впало б у сумну душу.

Іванко-дурник був також щасливий, бодай міг насолоджуватися шматочком вогненного хвоста, що залишився від жар-птиці, яка злетіла. Що ж робити тепер? Де шукати щастя та й з ким? Чим задовольнити велику потребу сімейного життя? Не може ж він обійтися без жіночої турботи та опіки... Невже знову безустанно обманювати себе, створювати дивну ілюзію сімейного вогнища, як робив це останнім часом? Запрошував з вулиці першу-ліпшу зустрічну жінку, щоб грала роль господині: накривала на стіл, підмітала кімнату, мила підлогу й посуд, наливала чай, застилала ліжко і раптом ні сіло, ні впало від незручності виставляв її за двері, побоюючись пліток, ховав в іншу кімнату подалі від очей друзів та знайомих, що приходили до нього. Хіба ж це нормально, яка пуста й нікчемна комедія? Ну й ну! Все перевернуло догори дном, все поставило з ніг на голову негідне дівчисько, наче блискавка, спалила його плани та мрії. Цього й слід було чекати. Якщо навіть його книгами, які він їй давав, не зацікавилась, то що ще казати? Пустоцвіт, у порівнянні з Манею. І для кого тепер отой будинок зводитимуть над Дніпром? Пусткою й холодом віятиме в ньому, як у погребі, самотньо без жінки...Ось вона яка свобода, до котрої він так прагнув там, за Каспієм. Ось чим вона віддячує за всі його страждання. Відбира навіть те, що доступне кожній людині.

Коли ж настане спокій? Як забути, як позбавитись цього у тисячі пудів тягара?

І почав Тарас заглядати в чарку, заливав горе так, як колись на засланні.

Але потім схаменувся і вжахнувся. Що ж воно коїться? Нехай завдала йому болю якась дівчина і нехай буде боляче від цього, але ж не вічно. Хіба саме в цьому полягає мета? Хіба в нього більше немає ніяких справ? Ось він гуляє на волі, а в Кирилівці страждають у неволі його родичі. Пригадав улюблену Яринку, яку він відвідав після заслання, її сльози та гіркі нарікання на важке життя під панщиною, й защеміло його серце. Ось де треба попрацювати, ось куди кличе його обов'язок.

І з допомогою літературного фонду Шевченко посилено захопився клопотатися про викуп своїх близьких...

XXII

У Петербурзі, в будинку віце-президента Академії мистецтв графа Толстого гримів оркестр, дзвеніли кришталеві келихи, лялося річкою шампанське, проголошували тости.

Це влаштовано спеціальну вечірку на честь Тараса, його повернення після довгих важких літ заслання і влаштовано спеціально восени, коли всі знайомі та друзі поета повернулися після закордонних літніх відпусток.

Гостей зібралося чимало, тут присутніми є багато літераторів: Станкевич, Корш, Бенедиктов, Мей, Полонський, Кавелін, Гербель, Курочкін та інші.

Всі вони тиснули руку і чаркувалися з Тарасом, а сама господиня дому, графиня Анастасія Іванівна, усміхаючись, підняла келих зі словами:

– За наші спільні з Федором Петровичем зусилля, що витягнули вас, всіма забутого, із ведмежого барлога.

Розхвилюваний Шевченко дякував і кланявся. Якою приємною була для нього ця зустріч і люди, котрі оточували його такою увагою.

Після вечері усі зібралися в залі, де на імпровізованій естраді

з'явився поет Щербина.

Він виголосив слово про заслуги Шевченка перед українською поезією і про велике значення його в літературі слов'янських народів.

А коли закінчив під гучні оплески, то оркестр заграє "Рече та стогне Дніпр широкий", всі повернулися до Тараса.

Відчуваючи на собі тисячі зацікавлених очей, хвилюючись, намагався не помічати їх, він задивився на велику люстру, що була схожою на виноградне гроно й звисала зі стелі, і застиг у такому стані, машинально перераховуючи кількість яскравих ягід; вони сяяли рівномірно, і, засліплений кришталевим гроном, він не помітив навіть неподалік від себе оратора, який тихо опустився в крісло.

Оркестр затих. Щербина підвівся, знову прямуючи до естради. Розпочинався виступ присутніх на вечорі літераторів.

– Гекзаметр! – оголосив він й читав:

Ночью я весь отдаюсь Афродите-богине:

Полною чашей восторги любви испиваю во мраке,

Тонут уста мои в жарких устах Левконой,

Руки по мрамору тела скользят, красоты ощущая

Гибкого стана и груди упругой и полной...

Бурхлива злива оплесків заглушила останні рядки.

– А зараз послухайте "Елладу", – запропонував він і, коли шум в залі затих, почав повільно, плавно декламувати:

Окружена широкими морями,

Среди олив покоится она,

Развалина, покрытая гробами,

В ничтожестве великая страна.

Шевченко здригнувся й насторожився, витягнув шию, уважно сприймаючи кожен звук і ритм:

И видел я усыпанный цветами,

Рельефами покрытый саркофаг:

В них грации поникли головами,

И Аполлон, и вечно юный Вакх.

А в гробі том красавица лежала,
Нетленная, печальна, но ясна.
Казалося: она не умирала,
Казалося: бессмертной рождена.

Тарас підвівся. Серцебиття почастішало, і він поклав на груди руку, наче боявся, щоб серце не вискочило.

А звуки лунали величаво, спокійно, ніби хвилі південного моря, що омивають чудову Іонію.

И песнь её носилась над могилой,
Когда уже замолкнули уста.
И всё вокруг собой животворила
Усопшая во гробе Красота...

– Господи! Який чудовий вірш...Це ж неповторно...Це...

І, хвилюючись, важкою ходою попрямував Шевченко через увесь зал до поета.

– Дозвольте...дозвольте подякувати вам, Миколо Федоровичу, за таку прекрасну пісню, – схопив він його за руку, – я давно вже не чув подібного. Яка глибока любов до рідної землі! Ви – грек, а я – українець... Однак доводимося один одному в нашому спільному горі, як рідня. Боженьку, як ви мені поранили серце! Нібито проспівали над нею, нещасною моєю Батьківщиною...сумний реквієм... адже вона також спить в могилі і не може прокинутися...моя Україна...

Развалина, покрытая гробами,
В ничтожестве великая страна...
О, як влучно мовлено...

Вкрита могилами...Скільки їх! Гайніть у степ...погляньте...порахуйте...вона вся встелена козацькими могилами, вся...від краю і до краю...

Голос його затремтів.

Він опустився в крісло і, схопивши голову руками, завмер у нерухомості.

Вивів його з цього стану виступ поета Курочкіна. Він читав уривок свого перекладу сатири Огюста Барб'є "На барикаді":

Свобода – женщина с здоровой мощной грудью,
С загаром на щеке,
С зажжённым фитилём, приложенным к орудию
Дымящимся в руке;
Свобода – женщина с покойным, твёрдым шагом,
Со взором огневым,
Под гордо веющим по ветру красным флагом,
Под дымом боевым...

Свобода – женщина; но в сладострастии щедром
Избранникам верна,
Могучих лишь одних к своим приемлет недрам
Могучая жена...

Ей нравится плебей, окрепнувший в проклятиях,
А не гнилая знать...

И в свежей кровию дымящихся объятых

Ей любо трепетать...

Вірш запалив Тараса, очі його засяяли.

– Слава! Слава! – вигукнув він й заплoduвав.

– А тепер ваша черга, Тарасе Григоровичу, – нерішуче підійшов до нього молодий белетрист Тургенев.

– Та що ви, голубчику, Іване Сергійовичу! Що ж я прочитаю після таких віршів? Та й останнім часом нічого майже не пишу. Розучився... Попросіть краще Миколу Олексійовича.

– Кого?

– Некрасова. Він прочитає вам чудові речі.

– І до нього дійде черга.

– Просимо! Просимо! – залунало зі всіх сторін.

Відмовитися було неможливо, і Тарас вийшов на естраду.

Я прочитаю одну невеличку річ, яку накинув недавно і майже експромтом, – звернувся він до слухачів. – І знаєте, при яких обставинах? Випадково зайшов я до знайомого скульптора Микешина, а він якраз захопився проектом пам'ятника до тисячоліття Росії. Побачив я у нього статуетку Катерини II. Не люблю я цю особу, як вовчу зізду, дуже не люблю! Хотілося її схопити та

й з розмаху вдарити об підлогу.

Дружній сміх письменників прокотився залом.

– ...Але ж ні, думаю. Однаково не відчує цього гармидеру Катерина, а скульптору, мабуть, добряче перепаде на горіхи: річ казенна, доведеться за все відповідати. Схопив я тільки зі столу аркуш паперу і швиденько накинув ось цю річ:

Хоча лежачого й не б'ють,

Але й лежати не дають

Ледачому...Тебе ж, о суко!

І ми самі, і наші внуки,

І миром люди проклянуть!..

Не проклянуть, а тільки плюнуть

На тих оддоєних щенят,

Що ти щенила. Муко! Муко!

О скорбь моя, моя печаль!

Чи ти минеш коли? Чи псами

Царі з міністрами-рабами

Тебе, о люту, зацькують!

Не зацькують! А люди тихо

Без всякого лихого лиха

Царя до ката поведуть...

Вірш справив на великосвітську частину суспільства враження бомби, яка зірвалася. Зчинилася паніка. Де таке видано, щоб у графському будинку міг пролунати такий різкий революційний твір, до того ж з уст людини, котра недавно повернулася із заслання? Хіба це мислимо?

Пролунали протести і невдоволення, декілька людей підвелися зі своїх місць й демонстративно попрямували до виходу.

Зніяковілий Федір Петрович упівголоса декому зауважив:

– Якщо відмовлявся, то не треба було примушувати виступати. Самі винні.

Запанувала сувора тиша в залі. Тільки поети й прозаїки обступили Тараса, аплодуючи. Він був радісно схвилюваний і намагався не видавати задоволення від власного читання. Вечір

припав до душі, оживив духом...

Не було такого дня, щоб Шевченко не одержував від того чи іншого знайомого письменника візитку із запрошенням, то на обід, то на іменини, то просто на сімейну вечерю. Через ці запрошення доводилося часто відкладати роботу над складанням підручників, а також завершенням розпочатих нашивдкуруч грав'юри. Бо відмовляти ніяк не міг. Він відчував відкриту симпатію й братерське ставлення до себе друзів-літераторів, отож після того, як порвав з нареченою, в їхньому середовищі знайшов глибоке задоволення для душі...

XXIII

Час минав, а разом з ним покидало здоров'я Тараса. Кожного дня лікар Барі чи хтось із його колег навідували хворого Шевченка, уважно вислуховували та постукували, приписували ліки й, на схвильовані запитання друзів, скрушно хитали головою.

У Шевченка за грудинкою появилася водянка, хвороба небезпечна, невиліковна, що виникла на ґрунті систематичного алкоголізму, до якого він був схильним спершу в Новопетровську, а потім тут, в Петербурзі, після розлучення з Гликерою.

Надії на порятунок не було, намагалися тільки медикаментами хоч трішки продовжити йому життя, що засіяло сучасникам величним полум'ям на тлі безпросвітної та безумної їхньої епохи.

Але все нижче і нижче опускалося полум'я, тріпотіло, розпливалося, затухало, і, мабуть, відчував такий стан Тарас, коли, сумно посміхаючись, передав Костомаровим, який його навідав, записку з кількох речень:

– Ось поглянь, Миколо, голубе мій, що це зі мною коїться? В житті моїм не було такого. Оце написав поздоровлення землякові Мокрицькому до дня його народження й, виявляється, що в ньому знайшлося шістнадцять граматичних помилок. Гірше виходить, ніж у будь-якого нерозумного школяра. Грамоту чисто

забув... Погано мені, брате Миколо...

Костомаров намагався заспокоїти його, але Шевченко скрушено похитав головою.

І всі думки його були тільки про одне-єдине: про волю й про світництво народу.

– Ну і як, прийшла воля?

– Ще ні, але, кажуть, скоро настане.

– Кажуть...кажуть... нічого не буде, обманули народ...кляту-щі...

Він впав на ліжко й заплакав.

А заспокоївшись, почав розпитувати про друкування підручників, над якими, сидячи, працював ще до хвороби.

Йому і зараз хотілося працювати, він не любив залишатися без діла, даремно втрачати дні, але перемагала хвороба: не тільки працювати, але й лежати на ліжку він не міг. Жахливий біль у грудях не давав спокою. Тяжкий, опухлий, сидів на ліжку, схопившись зігнутими пальцями за матрац, важко зіпаючи.

Друзі постійно чергували біля нього, особливо Лазаревський, а коли йшли, їх змінював лакей одного з них. І, незважаючи на це, все ж відчувався сум самотнього чоловіка, а також відсутність жіночої турботи та уваги. Такий стан навіть відбивався на облаштуванні його вбогої холостяцької квартири з двох кімнат, відведеної в будинку Академії мистецтв.

Бідно, непривітно і якось буденно сіро було в помешканні: ні картин, ні квітів, ні меблів, ні симетрії, ні затишку, ні порядку – нічого того, що вносить з собою в життя молода господиня.

Тупо й безглуздо дивився на голі стіни свого кабінету-спальні Тарас і швидко відвертався: набридали вони, муляли очі. Закривав вії й, сидячи, дрімав.

Зимова ніч повзла, як павлик-равлик, хурделиця стукала у вікна, лампа під абажуром на письмовому столі палахкотіла сумовитим жовтим відблиском, тиша дзвеніла у вухах; черговий лакей, похитуючи головою, сонно погойдувався у кріслі, а хвороба прогресувала кожної години.

Нарешті біль у грудях став нестерпним.

– Водянка перейшла у легені й заливає їх, – констатував лікар Барі і рахував вже не години, а хвилини життя хворого.

26 лютого 1861 року вранці, о 5 годині, Шевченко відчув полегшення, попросив лакея приготувати йому склянку чаю з молоком і прибрати у спальні.

– А я зйду вниз, трішечки помалюю, – сказав він і, тримаючись за перила, повільно спускався зигзагоподібними східцями із антресолей у свою художню майстерню, що містилася під спальнею.

Зайшовши туди, він несподівано закричав, схопився за серце і, наче зрублений дуб, важко впав на підлогу.

Лакей, почувши крик, вбіг у кімнату, кинувся до нього, намагаючись підвести його, з жахом спостерігаючи за широко відкритими очима, вони зупинилися.

Великого поета України не стало.

Дужий у плечах, коренастий, вайлуватий, він лежав ницьма, блідою лисиною торкаючись ніжки мольберта, що нахилився тоді, коли Шевченко падав і зачепив його, а довгі посивілі запорізькі вуса торкалися не підметеної підлоги.

Через чотиригранне тьмяне, покрите інеем, скло дивилася на труп холодна рожева зірка...

* * *

– Що ж ти, батьку Тарасе, від’їжджаєш на Україну без червоної китайки – козацької нагороди? Жоден вільний предок не йшов у могилу без цієї останньої почесності... Накрийте його печальну чорну домовину цим славним багряним кольором і пам’ятайте, що Тарас наш був великим революціонером, – звернувся Куліш до Григорія Миколайовича Честахівського, якого делегувало Товариство українців у Петербурзі для супроводу Шевченкового праху на батьківщину.

– Так, так, неодмінно. Я також мав це на думці, – погодився той і швидко попрямував до ресорної дороги, на якій чорну домо-

вину вкладали у цинкову.

А з боку від траурної колісниці жахливо і страшно виднілася чорна розрита могила, де точно два місяці пролежали останки Тараса. Тепер вони згідно заповіту, відправлялися зі Смоленського цвинтаря на Україну. Петербурзький квітневий день видався похмурим і суворим. Кошлаті хмари пересувалися в небі, сіяли холодну крупицю з мокрим снігом. Вітер і сирість проймали. Однак, незважаючи на це, публіки було чимало. І все більше, і більше прибувало її тоді, коли наближалися до Києва. Зі всіх міст, селищ і сіл, хуторів, найвіддаленіших куточків Малоросії лавиною збирався народ, щоб востаннє поклонитися тому, хто, як говорили тоді, «писав людям волю». І прибували подивитися на похорон не тільки селяни, а й супроводжували процесію інтелігенти, представники літературних організацій, художники та вчені. Живі квіти й лаврові вінки закривали домовину, яка в них майже потопала, тільки багровіла китайка-покривало.

В Києві, при в'їзді на Ланцюговий місток, коней випрягли, і катафалк більше як п'ять верстов повезла молодь.

А потім домовина на пароплаві «Кременчук», у супроводі родичів, друзів і знайомих покійного, попливла до Канева. І там, з прибуттям, того ж дня, на найвищій точці дніпровського узбережжя, на Чернечій горі, на тому ж місці, що було заореноване під садибу для Тараса, студенти Київського університету копали могилу.

Глухо постукували лопати, шаруділа земля й сумно поглядав на цю печальну роботу Микола Костомаров.

– Але й день, але й день. Ось і вдруге ховаємо нашого Тараса. Безпросвітною туманною осінню минуло його життя. Чи цього він заслуговував? Чи такою була б його доля при іншому, кращому ладові?

І замовк. Хотів ще щось сказати про свого великого друга, та голос осікся, горло стиснулось, сльози покотилися з очей.

Недбало махнув рукою й непомітно загубився в юрбі.

Могилу засипали. Швидко виріс чорний горбочок. І сумно

дивилася на нього, вся в чорному, княгиня Репніна, уважно слухаючи оратора Мацкевича.

Він стояв побіля могили і голосно, як чіткі коралини з розірваної нитки, сипалися перед мовчазним людом його слова:

– Ось, браття, перед нами світило, що осяяло всю Малоросію. Перед нами Тарас Шевченко!

Гори канівські, луки і роздолля українські! Ви бачите рідного вам сина, що любив Україну і нею ушавлений. Від північної столиці Росії до нашого скромного містечка, чий прах супроводжували з такими почестями? Чи вченого, який трудився для блага людства, чи знаменитого професора, ушавленого лекціями на кафедрі університету? Ні, це – Тарас Шевченко. Хто його тут не знає? Ім'я його відоме всьому краю і всьому світові, справи його ушавлені, його живі думки і почуття, що ними просякнуті усі його твори, котрі глибоко запали в душу співвітчизникам... Ти, древній Борисфен, прикрашений сивими хвилями, Дніпро! Ти, кому долею випало на гребенях своїх хвиль привезти до нас прах Шевченка. Розкажи ти нам про цього сина, дорогого для кожного українця “Кобзаря”, скажи, що країна наша, закрита для народної просвіти, має серце і душу, доступну для сприйняття високого й прекрасного...

Так, спочилий брате, минуть віки, й віддалені нащадки синів України побачать й пізнають, ким був Тарас Шевченко! Так, спочилий брате, бажання твоє сповнилось. Ти хотів жити в Каневі – ось і живи тут вічно! Благоговій же до нашого міста, Україно! В нас покоїться прах Тараса Шевченка.

З глибокою увагою слухали тисячі людей цю промову. Схиливши голову, здригаючись усім тілом, тяжко ридав Сошенко.

Із-за горизонту повільно насувалася в білому обрамленні темна хмара, що час від часу спалахувала позолоченими галузками блискавки, розсипався далеко грім. Подув свіжий вітер, він підняв траурний кrep на шляпі Варвари Миколаївни[11].

Неначе звір, застогнав внизу, скаженів старий Дніпро, насупив кошлаті кучері й, нестримний велетень, почав безустанно

викидати на берег водяний вал. Здавалося, що цією дикою витівкою він хотів справити тризну за Тарасом, який був у житті таким же буйним і неспокійним, як нині Дніпро.

Та раптом притих, заспокоївся старий борвій, лагідно засміявся срібними морщинками хвиль під тихим вітром. Наче малятко в колисці, спокійно заколисався в зелених вологих берегах, грайливо ловив відображення поріділих хмар, що пливли на північний захід.

Траурні промови завершено. Плачучи, поволі розходився народ. І тільки деінде темніли ще окремі групки людей, що жваво бесідували й ближче до берега стояли дві жіночі постаті: симпатична шістнадцятилітня дівчина у весняному вбранні, свіжа, рожевощока, ніби скроплена росю лісова ягода, й похилого віку, із зморшками на обличчі, сухорлява селянка у вбогому вбранні, закутана темною хустиною в червоний горошок.

Дівчиною тією була Наталя Ускова, вона приїхала з батьками із Харкова на похорон дяді Горича, а в передчасно постарілій, зігнутій турботами й негараздами, селянці годі було впізнати Яринку, оту саме Яринку, яка носила колись потайки обід Тарасові у бур'яни, де він переховувався від насильства мачухи-Ксеньки.

Москва – Ліанозове, 1928 – 1930

ЗУПИНЕНИЙ ПОЛІТ

В'ячеслав Єзерський народився 1890 року в древньому українському місті Ізяславі (тепер районний центр Хмельницької області), де тече Поліссям швидкоплинна річка Горинь. Появився на світ в пору пробудження природи 1 (13) квітня. У цьому містечку його батько працював на залізниці. Ріс хлопчик мрійливим, як і всі його ровесники снів романтикою. Середню освіту здобув у Вінницькій чоловічій гімназії. Брав участь у Першій світовій війні.

Прагнув здобути вищу освіту, а тому й подався наприкінці 1913 року до Москви, куди його запросив батьків брат, себто рідний дядько. Жив у нього, готувався до екзаменів, але мрії обірвала війна. Отримав поранення, після лікування повертається знову до Москви. Тут чекала на нього наречена Ольга Василівна Устимова. У подружжя Єзерських 16 грудня 1916 року народився синочок, який прибрав ім'я свого батька. Кажуть, якщо назвати сина іменем чоловіка, то виходить, що дружина палко кохає свого судженого. І справді, вони прожили у злагоді довгі роки. Дали можливість синові здобути вищу освіту.

Рідко так буває, щоб в одній родині в галузі літератури трудилися два брати: В'ячеслав і Мілій Єзерські. Першого годі шукати в енциклопедіях – за радянських часів його викреслено з історії літератури. Мілій Єзерський знаний як історик-романіст, автор тетралогії “Влада і народ”. На ім'я В'ячеслава Єзерського в тридцятих роках накладено табу як на українського націоналіста. То він Шевченка підносить, то Устима Кармалюка у повісті намагається возвеличити... Очевидно, хтось підказав автору роману “Шевченко”, які для видавництва бажані теми, і він врешті береться за написання повісті “Суртай”, але і такий твір потрапляє під «національний» сюжет, використаний в тих чи інших варіантах» (Є.Габрилович). Одного разу я запитав критика від партії, чому він так негативно відгукувався про творчість В.В.Єзерського, і тут кінодраматург Євген Йосипович все списав на вік, на забудькуватість, а також на сталінську добу. Подібної думки, мабуть, й дотримувався ще один обвинувач творчості В.Єзерського критик Корнелій Люціанович Зелінський (1896 – 1970). Рецензуючи повість “Разоблачённый трибун” (“Викритий трибун”) про першого керівника Загального німецького робітничого союзу (1863 – 64), політичного діяча, філософа Фердинанда Лассалля (1825 – 1864), якого, до речі, Іван Франко вважав одним з головних учителів соціалізму (Франко І. Збір. тв. – Т.48. – С.322), К.Зелінський не дозволив друкувати повість В.Єзерського, бо фактично викриття трибуна він не побачив у повісті тільки через те, що, мовляв, стосунки Маркса й Енгельса з Лассалем викладені письменником не зрозуміло. І пояснює це так: адже Ф.Енгельс не любив Лассалля (партійний критик і такі подробиці знав), а Єзерський називає їх друзями. Дружбу треба розцінювати не в особистісному плані, а в політичному, повчає письменника

критик, завертаючи його до табору соціалістичних реалістів. І нарешті радить переробити рукопис (містив 250 сторінок) в політичну біографію Лассалля для “Соцэкгиза”, бо російською мовою такої книги нема. Треба сказати, що прозаїк над цим твором трудився протягом 1931-1935 років, не став він більше йому приділяти уваги, нічого не переробляв.

Написав ще повість про Г.-Х. Андерсена, про Устима Кармалюка, складав російськомовні вірші. Але після виходу у 1931 році роману “Шевченко” нічого більше з його духовної продукції в друк не пішло. Уже навіть під час “хрущовської відлиги” пробував посилати поезії в московські журнали, але їх не друкували і відповіді автору не надсилали. Суцільне забуття... Письменник настільки розгнівався на свою розхитану й романтично оспівану соціалістичну епоху та її ідеологічних диригентів, що перед смертю синові залишив заповіт, мовляв, тіло моє спалити, а разом з цим – й усі твори, а якщо не спалиш твори, то хоч нікому не показуй. Першу заповідь син виконав, а ось з другою – стримався. Таким чином, коли наприкінці 80-х років я завітав на московську квартиру, то дещо зі спадщини бачив і навіть досі зберігаю з десятків віршів, що їх мені ласкаво передав син. Але дуже шкодую, що не вдалося вмовити його передати для друку рукопис повісті про Андерсена, бо “батько казав рукописи нікому не показувати, спалити їх”. Яка тепер доля рукопису – невідомо.

Про роман “Шевченко” В.Єзерського я нагадав літературознавцеві Євгену Прохоровичу Кирилюку, і він навіть “благословення” дав для видавництва. Але... читачі “Шевченківського словника” (К., 1976) не мали змоги дізнатися про сам твір, що вийшов у “Молодой гвардии” 1931 року й автором якого є наш земляк. Причина тут швидше суто ідеологічна. Бо що казати, коли навіть у Москві друкувалася “Краткая литературная энциклопедия” (1964. – Т.2), то на сторінці 879 згадали молодшого брата Мілія Єзерського, приписавши йому авторство роману “Шевченко”. І це тоді, коли ще здавствував син-інтелігент романіста В’ячеслав Єзерський, коли зберігалася книга з автографом письменника (до речі, В.В.Єзерський у 20-х роках працював у Наркомосвіти, а по війні – в шостій нотаріальній конторі м.Москви). Пригадую, коли я приніс статтю про двох братів-письменників Єзерських до редакції “Української літературної енциклопедії”, то мене здивувало те, що Мілія, як літератора, ніхто не заперечував, а ось стосовно В’ячеслава Вікентійовича... редактор жадав документальних підтверджень. Змушений був до Києва везти листи сина письменника, що їх друкуємо нижче. Тільки після цього стаття пішла в друк (див.: УЛЕ. – К., 1990. – Т.2. – С.183). Прикро, що загубилася фотографія двох братів-літераторів. Її 1988 року разом зі статтею я передав у руки завідувачу відділом журналу “Радуга” Борису Аврамовичу Гончаренку з надією побачити публікацію до 100-річчя з дня народження В.В.Єзерського. Однак, матеріал не був надрукований. На початку 90-х помер Б.Гончаренко (єдине на що можна сподіватися – а раптом ця фотографія зберігається в родинному архіві жур-

наліста).

Крім фотографій син письменника передав мені для перекладу роман “Шевченко” й дитячі вірші. Поезії увійшли до моєї книги “Літературне Поділля” (1991), а справа з перекладом прозового полотна затягнулася. У 1990 році я переклав був першу частину, уже й взявся за другу. Однак, повернувшись з чорнобильської зони, мене наздогнала хвороба й поклала на лікарняне ліжко. Взяв із собою рукопис і книгу для перекладу між процедурами. На жаль, в один момент рукопис як корова язиком злизала. Ради нема, кому претензії виставиш. Отож знову взявся за переклад. Приступав до нього поволі, епізодично. А коли перегорнув останню сторінку, то настала в державі економічна криза. І син письменника не дочекався побачити в українському перекладі батькового твору.

Аж сьогодні до читача йде призабутий твір замовчуваного українського письменника. Роман В.Єзерського поповнив джерельну шевченкознавчу базу. Аналізувати художній світ великого прозового полотна не станемо, не хочеться нав’язувати власну думку, нехай це зроблять і читачі, і фахівці-шевченкознавці. Тільки нагадаємо, що роман прочитується з історичної відстані, а отже й вимальовується та епоха, та духовна й суспільна атмосфера, в якій жив і творив автор роману “Шевченко”. Як продовження цієї лаконічної післямови додаємо листування родичів письменника-земляка, а також витяги з рецензій на повісті (зберігаються в Московському центральному архіві літератури і мистецтва – ЦГАЛІ Ф.622. – Оп.1. – Од. 36.26; ксерокопії повного тексту цих рецензій я передав до Інституту рукописів Національної наукової бібліотеки імені В.Вернадського – Ф.323), вірш у перекладі М.Пригари, офіційні відповіді до мене з приводу публікацій перекладених творів В.Єзерського, фотоілюстрації. В цьому контексті чіткіше простежується еволюція сходження письменника на Парнас, його повернення на споконвічну землю своїх предків – в Україну. Про неї він не забував до кінця днів своїх.

Віталій Мацько

Лист- рекомендація

В’ячеслав Вікентійович Єзерський – український письменник, який писав російською мовою. Свій творчий шлях він започаткував у Вінниці, навчаючись в стінах чоловічої гімназії. В переддень Жовтневої революції він виїжджає до Москви, де буяли творчі інтереси. Там пройшов школу В.Брюсова, там стояв біля джерела нової радянської літератури.

Разом з братом-повістярем та історичним романістом Мілієм Єзерським свої твори почав друкувати в перші роки революції. Творчість Мілія та В’я-

чеслава Єзерських високо поцінювали М.Горький, А.Луначарський.

В'ячеслав Єзерський в основному визначився як дитячий письменник. Його вірші користувалися популярністю серед юних читачів 20-х початку 30-х років, перекладалися українською мовою.

Визначною подією у творчому доробку письменника є твір, що не втратив і ніколи не втратить свого читача – це роман “Шевченко”. Написаний наприкінці 20-х років і виданий у видавництві “Молодая гвардия” (Москва); та сталося так, що цей твір (через гоніння та репресії, що зливою обрушилися на голови трудящих і тепер про них широко відомо) загубився і пролежав у закритому фонді. Написаний роман “Шевченко” майстерно, автор багато цікавого повідує про молодість Шевченка, є такі деталі з життя поета, які зацікавлять широке коло читачів, а особливо літературознавців, істориків, шевченкознавців.

Прекрасно, що молодий журналіст з Хмельниччини Віталій Мацько турбується про своїх земляків-письменників, прагнучи все цінне з їхньої спадщини зробити набутком сучасників. Отож, схвалюю добрий намір В.П.Мацька перекласти роман В'ячеслава Єзерського українською мовою і видати до 130-річчя смерті Т.Г.Шевченка. Сподіваюся, що видавництво також добрий намір молодого перспективного перекладача, літературознавця підтримає.

*Є.Кирилюк,
член-кореспондент АН України,
письменник.
29.06.1988 р.*

м. Київ, 5.10.1988 р.

Шановний тов.Мацько!

Ваш намір “повернути читачам незаслужено забуте ім'я українського письменника В'ячеслава Єзерського” вартий доброго слова. Але твори, що запропоновані “Маляткові”, видаються дещо традиційними. До того ж їхні переклади з російської зроблено не зовсім вдало.

Шкодуємо, що не змогли скористатися Вашою допомогою. Всього найкращого.

Відповідальний секретар журналу “Малятко” А.І.Григорук

* * *

Відповідь Віталію Мацьку видавництвом “Веселка” щодо
друкування збірки дитячих віршів В’ячеслава Єзерського
українською мовою (вих.№112, від 23.01.1989 р.)

Шановний тов. В.П.Мацько!

Уважно розглянули рукопис віршів В.Єзерського “Стуки-стуки-стук”. На жаль, їхній художньо-естетичний рівень не відповідає сучасним вимогам до дитячої літератури.

У передмові Ви згадуєте імена великих письменників, які оспівали у своїх творах Поділля. І це цілком справедливо.

Проте, що стосується віршів В.Єзерського, то їхня, так би мовити, географія дуже не визначена: такі твори могли бути написані в будь-якій із республік нашої країни.

Більшість віршів написані на визначену наперед тему. Скажімо “Цапля”:

Цапля, цапля с длинным носом,

что ты ходиш по откосам?

Что так пристально на зыбь

загляделась – ищешь рыб?

.....

Стоп! – и в воду вдруг нырнула.

Цап! И в воздухе блеснула

над вспенённой водой

рыбка светлой чешуей...

Спрощене вирішення тієї чи тієї теми характерне для більшості творів. Повторюю, можливо, в час написання ці вірші мали певне виховне й естетичне значення. Сьогодні ж перед дитячою поезією ставляться нові завдання. Та й в критичній літературі творчість В.Єзерського не відзначається.

*Старший редактор видавництва «Веселка»
С.О.Вишенський*

* * *

Із рецензії Євгена Габриловича на повість В.Єзерського “Суртай”

Повість надто шаблонна: звичайний штампований “національний” сюжет, неодноразово використаний в тих чи інших варіантах.

Гадаю, що цей сюжет цілком загубив і художню, і політичну значимість.

Немає жодного більш-менш вдало виписаного героя. Тіні і схеми.

*Євген Габрилович.
20 травня 1931 року*

* * *

Із рецензії Корнія Зелінського на повість В.Єзерського
“Разоблачённый трибун” (повість про Лассалья, рукопис на 250 стор., 1931-
1935 р.).

Книга про Лассалья є неповноцінною і в політичному, і в художньому розумінні. Немає концепції Лассалья, непродумані взаємовідносини Маркса і Лассалья, не вірно потрактована політична програма лассальянства. “Викриття” трибуна не вийшло. Стосунки Маркса й Енгельса із Лассалем, на наш погляд, не зрозуміло зображені В.Єзерським. Ф.Енгельс не любив Лассалья, а Єзерський називає їх друзями. Дружбу треба змальовувати не в особистісному плані, а в політичному. Це обезцінює повість В.Єзерського.

Стиль, мова повісті позбавлені чіткості і свого художнього почерку. Повість написана не рівною мовою. Шаблонні газетні фрази. Отже, при всіх добрих намірах повість В’ячеслава Єзерського не вийшла. Можна переробити рукопис в політичну біографію Лассалья для Соцекгиза. На російській мові такої книги нема.

*Корнелій Зелінський
19 листопада 1936 року.*

* * *

М’ячик-пустун

Хто це там літає,
Стукає-стрибає?
То летить і скаче
Пустотливий м’ячик.
Стрибунець веселий
Полетів під стелю,
По столі стрibaє,
Посуд розбиває.
Глечик перекинув
Котику на спину

І в чорнило – скік,
Перемазав бік.
Стуки-стуки, скоки -
Скаче чорнобокий
По подушці, по постелі,
Із стола стрибнув до стелі -
Замастив, намазав
І упав одразу.
Покотився тихо.
Ач, накоїв лиха!

(Переклад Марії Пригари; К., 1929).

Листи В'ячеслава В'ячеславовича Єзерського до Віталія Мацька

Шановний Віталію Петровичу!

Сусіди, де проживав М.В.Єзерський, передали мені Ваш лист, як племіннику письменника. Дякую Вам особисто, а також редакції Літературної енциклопедії за пам'ять про мого дядька. Я спробую виконати Ваше прохання і повідомлю можливо детально про життя та літературну діяльність письменника Мілія Вікентійовича Єзерського.

Підготовлені матеріали вишлю найближчим часом. Моя адреса: Москва, Ленінський проспект, 95/2.

*З повагою Єзерський В'ячеслав В'ячеславович.
4 серпня 1987 року.*

Шановний Віталію Петровичу!

Одержав Вашого листа. Враховуючи, що через два роки виповнюється 100 років з дня народження літератора В'ячеслава Вікентійовича Єзерського, було б доречно згадати про нього, надрукувавши щось із його літературної спадщини. На жаль, у мене збереглися лише любительські фотографії батька. Деякі посилаю Вам. На одній з них В.Єзерський сфотографований з братом Мілієм Єзерським на дачі. Підберіть, які Вам сподобаються.

З літературної праці Вячеслава Єзерського я підібрав кілька віршів, написаних ним у різні роки життя. Що друкувати, виберіть разом з редакцією. Особисто мені подобаються вірші "Последняя скачка", "О Есенине", "Любовь",

“Красота”, “Дорога”. Із прози вдалих творів вибрати не зумів.

Віталію Петровичу! Поскільки Ви будете писати статтю про мого батька, хочу повідомити Вам додаткові відомості про його літературні знайомства з А.Луначарським, В.Брюсовим, В.Гіляровським. Ці знайомства відбулися в Літо (літературний відділ наркомосу), де він працював у 20-тих роках. Про це краще всього можуть розказати ескізи з його спогадів “Дядя Гіляй”. Може варто включити до статті і ці спогади?

Насамкінець бажаю Вам успіхів в написанні й публікації статті про В.В.Єзерського. Якщо Вам пощастить надрукувати що-небудь про мого батька чи бодай його вірші, то прошу надіслати мені матеріали: журнал або газету.

*Бажаю всього найліпшого.
З повагою В.Єзерський
6 лютого 1988 року. м.Москва.*

Шановний Віталію Петровичу!

Вчора одержав Вашого листа від 21.03.1988 р. Дякую за турботу, пов’язану з перевиданням творів Мілія та Вячеслава Єзерських.

Хочу повідомити Вам свої думки щодо видання:

1. Погоджуюсь з перевиданням українською мовою книжки “М’ячик-пустун”. Надсилаю екземпляр книжки.

2. Питання про видання повісті про Андерсена відпадає, оскільки згідно останньої волі автора пропонувати її до друку я не можу. Якби видавництво погодилось на перевидання роману “Шевченко”, то я всіляко сприятиму цьому.

3. Вважаю за потрібне перевидати в одній книжці надруковані раніше дитячі вірші В.Єзерського:

- “Дощик”,
- “Свинка”,
- “Тінь”.
- “Карусель”,
- “Чапля”.
- “Зима в кімнаті”,
- “Кульбаба”,
- “Кіт-радіолюбитель”,
- “Стук-стук-стук”,
- “М’ячик-пустун”.

З цим листом надсилаю Вам книги Вячеслава Єзерського. Якою мовою

(російською чи українською) друкувати ці вірші вирішувати, очевидно, буде видавництво. Мені хотілося б, щоб вони вийшли у світ і російською, й українською мовами.

*Ваш В'ячеслав Єзерський.
2 квітня 1988 року м.Москва*

* * *

Москва, 16.03.1989 року

Шановний Віталію Петровичу!

Вашу бандерольку з книгами й листом одержав. Дякую за турботу.

Погодитися з думкою рецензента, що дитячі книги В.Єзерського застаріли, не можу, бо всі діти люблять вірші, казки про тварин, про природу. Як відомо, світ птахів, звірят, комах та інших вічних істин, існує за своїми законами, котрий не залежить від державного устрою, а тому не може бути застарілим. Мабуть, у видавництва є коло постійних авторів, які пишуть на замовлення видавництва.

Виходячи з цього, я гадаю, що перевидати щось з творів В'ячеслава Єзерського буде неможливо, тим паче, що автора давно немає в живих.

Якщо пощастить надрукувати "Озорной мячик" в щорічнику "Дванадцять місяців", то буде прекрасно. Звичайно, приємно буде, коли стаття про братів Єзерських з'явиться на сторінках "Української літературної енциклопедії", а також в журналі "Радуга". Хочеться вірити в краще.

Щиро дякуватиму Вам, за статті про братів Єзерських, що їх відсилати мете на мою адресу.

Як здоров'я Вашої мами? Сподіваюсь, усе йде на поправку, все буде гаразд.

Бажаю Вам здоров'я й успіхів на літературній ниві.

З повагою В'ячеслав Єзерський.

* * *

7.08.1989 р. м. Москва

Шановний Віталію Петровичу!

Вибачте, що не відповів на Вашого листа від 24.03.1989 р. і взагалі давно не писав.

У мене багато часу пішло на підготовку до перевидання творів мого дядька Мілія Єзерського. Крім того, в мене погіршився стан здоров'я: зір, довелося лягти в лікарню на операцію (глаукома). Як почувається Ваша мама, сподіваюся, що вона вилікувалась й усе гаразд.

Дякую за добру пораду звернутися в Спілку письменників до тов. Крикунова (читай В.Крикуненка – В.М.) й до Л.В.Поліщук. Але я з деяких міркувань цією порадою не скористався. Як мені сказали у Спілці письменників, питання про перевидання книг вирішується самим видавництвом, де твори друкувалися. Туди звертався. Зрозумів, що крім тетралогії (добре й це!) перевидати щось не вдасться.

Зокрема видавництво “Молодая гвардия”, де друкувався 1931 року роман “Шевченко”, відповіли, що видавництво розпочало друкувати “Историю Отечества в романах, повестях и документах”. Один з томів присвячено культурі Росії ХІХ століття. Але помістити в нього роман “Шевченко” неможливо. Відповіли, якщо видавництво знайде за потрібне помістити окремі розділи, то звернеться до мене. Але й досі ніхто мене не турбує, мовчання.

У мене до Вас прохання, пришліть в перекладі російською мовою Вашу статтю про Єзерських, що появиться друком в “Українській літературній енциклопедії”. Буду вельми вдячний.

*Здоров'я, успіхів у справах.
З повагою В'ячеслав Єзерський.
P.S. Дякую за вирізок з газети.*

* * *

Москва, 25.08.1989 р.

Шановний Віталій Петрович!

Вчора одержав Ваш лист від 15.08.89 р., який мене потішив: дуже-дуже буде добре, якщо українською мовою будуть надруковані повість “Дмитрий Донской” Мілія Єзерського й роман “Шевченко” В'ячеслава Єзерського. Дякую за турботу, пов'язану з перекладом цих творів.

Додаю проект текстів про письменників для “Української літературної енциклопедії”.

ЄЗЕРСЬКИЙ Мілій Вікентійович (12 (25).ХІ.1891, м.Ізяслав Волинської губернії (нині Хмельницької області) – 10.04.1976, Москва) – прозаїк. Закінчив Вінницьку гімназію (1908). Переїхав у Москву (1918). Учасник Першої сві-

тової та громадянської війни. Працював бухгалтером. З 1928 року перейшов на літературну роботу. У 1928-31 р.р. вийшли його романи про північні народи, що їх високо оцінив М.Горький. З 1934 року член Спілки письменників СРСР. Автор тетралогії “Влада і народ” (про Давній Рим), повістей “Дмитрій Донської”, “Аристонік”, “Сила землі” та інші на історичні теми, окремі з яких перекладалися на болгарську, українську, грузинську мови.

ЄЗЕРСЬКИЙ В'ячеслав Вікентійович (1(14).04.1890, м.Ізяслав Волинської губернії (нині Хмельницької області) – 8.XII.1963, Москва). Брат М.В.Єзерського. Поет, прозаїк. Закінчив Вінницьку гімназію (1908). Переїхав у Москву (1913). Учасник Першої світової війни. Друкуватися почав після Великого Жовтня. Працював у нотаріальній конторі м.Москви. Був членом літературної організації “Всероссийский союз поэтов” (1921). Переважно писав для дітей. Автор книг “Улыбки солнца”, (1923), “Дождик – стекляние ножки”, “Стуки-стуки-стук”, “Красноармеец”, “Озорной мячик” – все 1929, роман “Шевченко” (1931).

* * *

Москва, 24.XI-89.

Шановний Віталію Петровичу!

Днями отримав Вашого листа від 4 вересня. Дякую Вам за згоду з моїми зауваженнями і доповненнями до статті для “Літературної енциклопедії”. Добре, що їх враховано і статті будуть надруковані в книзі у виправленому стані.

Бажаю Вам творчих успіхів і в редакційній справі. Будемо сподіватися, що перебудова вплине на якість нашої літератури, зробить її правдивою та людяною.

Пишіть мені, коли Ваша ласка, про свої і наші спільні літературні справи.

Бажаю Вам міцного здоров'я й усіляких гараздів.

З повагою В'ячеслав Єзерський.

* * *

Москва, 20.10.1990 р.

Шановний Віталій Петрович!

Недавно одержав Вашого листа від 4 жовтня, який мене засмутив. Що це за напасть така на Ваше здоров'я? Наскільки я розуміюся в медицині, то запалення мозкової оболонки може бути від простуди або від перевтоми мозку. Чи не занадто Ви інтенсивно працюєте в галузі журналістики та літератури?

Хто ж це міг викрасти у Вас переклад роману "Шевченко"? Мені здається, що це "не жарт", а справжня підлість. Але треба сподіватися, що цей зошит з перекладом все ж таки знайдеться. Було б надто гірко починати роботу з нуля.

Розпочинати переклад повісті "Дмитрій Донської" зараз, мабуть, важко. Треба Вам передовсім повністю відновити здоров'я.

Бажаю швидше одужати й більше не потрапляти до лікарні.

З повагою В'ячеслав Єзерський.

* * *

Москва, 29.11.1992 р.

Шановний Віталію Петровичу!

Щиро дякую за Вашу книжку, яку мені передав Х.В.Бейдер у вересні ц.р. Пробачте, що запізнився з відповіддю. З великим задоволенням познайомився з цією книжкою, але, на жаль, повинен признатись, що про лист Мілія Єзерського пані А.Андреевій від 1 лютого 1915 року з діючої армії, мені абсолютно невідомо.

Надзвичайно приємно, що дитячі вірші мого батька знову побачили світ, цього разу українською мовою.

З Вашого останнього листа від 27.08.1992 р. я зрозумів, що Ви готуєтесь захищати дисертацію. Бажаю успіхів у підготовці і захисті. А перекладати роман «Шевченко» та повість «Дмитрій Донської» очевидно зможете після захисту.

З виданням книги М.Єзерського «Гракхі» справа затягнулася; точніше, книга надрукована в Саратові, але ще не відправлена. Отож не можу її одержати у видавництві. Всюди проблема з транспортом, пакуванням тощо.

У мене все так, як і раніше. Життя у нас, мабуть, не краще від вашого, ціни беззастанно ростуть, та й злочини у місті зростають. Чекаємо на кращі часи. Але скільки їх можна чекати?

Бажаю Вам доброго здоров'я, усіляких гараздів.

З повагою В.Єзерський.

* * *

Москва, 5.06.2003 р.

Доброго дня, Віталію Петровичу!

Я одержала Вашого листа, який ішов до Москви майже місяць. У нас таке іноді трапляється.

Перш за все, я вдячна Вам за теплі слова на адресу мого чоловіка. Всі, хто його знав: родичі, друзі, співробітники досі пам'ятають про нього, як про прекрасного сім'янина, надто розумного, працелюбного і просто добру людину.

Незважаючи на коротку зустріч чи спілкування по телефону, Ви також, як бачимо, зберегли пам'ять про нього. Дякую Вам.

Відповідаю конкретно:

1. Мій чоловік В'ячеслав В'ячеславович Єзерський народився у Москві 16 грудня 1916 року. За спеціальністю він інженер-теплотехнік. 1942 року закінчив Московський енергетичний інститут.

2. Прізвище його мами до заміжжя Устинова Ольга Василівна. Вона старша сестра Зінаїди Василівни, яка вийшла заміж за письменника Мілія Вікентійовича Єзерського.

3. В'ячеслав тривалий час страждав хворобою шлунка. 1962 року переніс важку операцію (виразка шлунку). Понад 30 років прожив після операції дякуючи тому, що дотримувався режиму, дієти, ніколи не зловживав спиртними напоями. Але останнім часом втрачав зір, переніс 5 операцій з приводу глаукоми, в результаті чого повністю осліп.

Останніми місяцями дуже страждав, корчився від болі. Не доведи, Господи, нікому так страждати. Він помер 19 вересня 1993 року. На його прохання, його кремували. Урну з прахом поставили в одну із ніш, поруч з батьками, дядьком і тіткою, найближчими і дорогими його серцю людьми, в Колумбарії на Донському цвинтарі.

Майже десять років я живу одна. В мене є дуже турботливий син, не надто уважний онук і зовсім байдужий правнук, якому 16 років. Ну то й що? Кожному своє. Я ні на кого не ображаюсь, одержую пенсію і живу спокійно. Ось тільки немає зі мною коханого чоловіка – мого дороженького В'ячеслава. Нема такого дня, щоб я його не згадувала. Він зі мною завжди.

Бажає Вам всього найкращого

Юлія Іванівна Єзерська.

ПРИМІТКИ АВТОРА РОМАНУ

1. Грація – пенсія, призначена до кінця життя. Таку назву вона носила в українських поміщиків.

2. Про те, що подібні жакливі сцени справді чинилися в поміщицькому середовищі, свідчить історик літератури В.Максимов-Євгенєв: «Один із найбагатших поміщиків округу Львов не лише засікав своїх рабів до смерті, але й тішився видовищем- згвалтуванням прив'язаних до підлоги жінок-селянок спеціально дресированими для цього собаками...» (В.Максимов-Євгенєв «До сторіччя висилки Пушкіна в с.Михайлівське». – Красный журнал для всех». – 1924. – №8).

3. За біографічною хронікою О. Я. Кониського “Життя українського поета Т. Г. Шевченка”(сторінка 66), бал цей відбувався 6 грудня 1829 року.

4. Лист цей від 27 січня 1844 року опублікований в «Русских Пропиллях», том II за 1916 год (Москва: видавництво Сабашинікових)

5. «Тризна» була надрукована у лютому 1844 року в журналі «Маяк» з великими купюрами й виправленнями, а в квітні того ж року вийшла окремою брошурою. Княгиня Репніна у своєму екземплярі поеми власноручно відновила всі місця, що їх не пропустила цензура (див.: «Русские Пропиллеи», т.2-й, а також лист Репніної до Шевченка від 19 червня 1844 р.).

6. Шевченком були написані два портрети княгині: один знаходився в родині Репніних (подальша доля його невідома), а другий портрет нині зберігається в Чернігівському музеї.

7. Опублікована в «Русских Пропиллях», – 1916. – Т.2. (Москва: видавництво Сабашинікових).

8. «Заповіт» написано Шевченком в Переяславі 1845 року.

9. Конисский А. Жизнь украинского поэта Т.Г.Шевченко, – с.304.

10. Перші дерева, посаджені поетом у Новопетровському укріпленні (пізніше воно було перейменовано у форт Олександрівський), дали поштовх для посадки на цьому місці великого парку, який тепер називається “міським парком імені Т.Шевченка”.

11. Княжна Рєпніна пережила свого друга Шевченка на цілих 30 років. Вона померла у 83- річному віці – 27 листопада 1891 року в Москві й захоронена на цвинтарі Московського Олексіївського монастиря. На жаль, могила цієї прекрасної жінки не збереглася для нащадків: з прикрого недогляду вона, як і могила Ф.Ф.Вігеля, автора знаменитих «Записок», останнім часом зруйнована при ліквідації цвинтаря і навіть слідів її знайти мені не вдалося.

*В'ячеслав Єзерський
1950р.*

*В'ячеслав Єзерський
1954р.*

*В'ячеслав Єзерський
липень 1960р.*

Обкладинка книги, що вийшла 1931 року

ВЯЧЕСЛАВ ЄЗЕРСКИЙ

ШЕВЧЕНКО

Р О М А Н

*Ворогани Мице и Зине
от Вячеслава
3/IV-31г.*

МОЛОДАЯ ГВАРДИЯ
1931

Автограф В'ячеслава Вікентійовича Єзерського

Дорогому Славку
Езерському
на пам'ять

М. Єзерський

20/II - 4/12.

Автограф Милія Єзерського

ЕЗЕРСКИЙ, Милий Викентьевич [р. 12(24). X. 1891, г. Изяславль, ныне Хмельницкой обл. УССР] — рус. сов. писатель. Начал печататься в 1923. Автор повестей и романов о поморах, нещах, коми и пермяках: «Полуночь» (1928), «Самоядь» (1928), «Душа Ямала» (1930), «Чудь белоглазая» (1929), «Золотая баба» (1931) и др. В 1931 опубл. роман «Шевченко». Истории Древнего Рима посвящена тетралогия Е. «Власть и народ» — «Гракхи» (1936), «Марий и Сулла» (1937), «Триумвиры» (1939), «Конец республики» (1940). Детям адресованы историч. повести «Каменотес Нугри» (1940) — о тружениках древнего Египта, «Дмитрий Донской» (1941), «Аристоник» (1937, перераб. изд. 1953) — о восстании сицилийских рабов во 2 в. до н. э.

Лит.: Казинский Б., «Власть и народ», «Лит. обозрение» 1941, № 8 (Рец.); Кацнельсон И., «Каменотес Нугри», «Историч. журнал», 1941, № 5 (Рец.); Михачев Д., «Дмитрий Донской», «Дет. лит.-раз», 1941, № 5 (Рец.); Немировский А. П., «Аристоник», «Преподание истории в школе», 1954, № 2 (Рец.). М. Д. Сморodinская.

Стаття про М.Єзерського, надрукована в “Краткой литературной энциклопедии”. М., 1964, - т.2, - с.879

Зміст

Частина перша.....	5
Частина друга.....	119
Віталій Мацько. Зупинений політ.....	240
Фотоілюстрації.....	255

ББК
84 (4 Укр.-Хме.)
Є-42

Єзерський В'ячеслав Вікентійович. **Шевченко.**: Роман.

Переклад з російської В.П. Мацько

Літературно-художнє видання

Редактор Ніна Шмурикова

ISBN 966-7872-33-5

Підписано до друку 14.01.2007. Формат 60х84/16. Умовн. друк. арк. 15,1
Умовно вид. арк. 16,4. Наклад 200. Замовлення 241

Віддруковано Хмельницьким центром науково-технічної і економічної інформації
29000, м.Хмельницький, вул. Свободи, 36.

Свідоцтво про державну реєстрацію
ХЦ 001 від 27.04.2000р.